

МАСЪАЛАҲОИ ЗАБОНШИНОСӢ **(Маҷаллаи илмӣ)**

**МАВОДИ КОНФЕРЕНСИЯИ ИЛМӢ-АМАЛИИ ҶУМҲУРИЯВӢ
БАҲШИДА БА РӮЗИ БАЙНАЛМИЛЛАТИ ЗАБОНИ МОДАРӢ
(21-УМИ ФЕВРАЛ) ДАР МАВЗУИ «РУШДИ ЗАБОНИ МОДАРӢ ДАР
ШАРОИТИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН»
(18-УМИ ФЕВРАЛИ СОЛИ 2023)**

ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ **(Научный журнал)**

**МАТЕРИАЛ РЕСПУБЛИЧЕСКАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ
КОНФЕРЕНЦИЯ ПОСВЯЩЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОМУ ДНЮ
РОДНОГО ЯЗЫКА (21 ФЕВРАЛЯ) ПО ТЕМЕ «РАЗВИТИЕ РОДНОГО
ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН» (18 ФЕВРАЛЯ 2023 ГОДА)**

PROBLEMS OF LINGUISTIC **(Scientific Journal)**

**MATERIAL REPUBLIC SCIENTIFIC-PRACTICAL
CONFERENCE DEDICATION TO THE INTERNATIONAL MOTHER
LANGUAGE DAY (FEBRUARY 21) ON THE SUBJECT «MOTHER
LANGUAGE DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF THE STATE
INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN»
(FEBRUARY 18, 2023)**

№ 1-2 (3-4) 2023

Душанбе

*Муассис: Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни,
кафедраи назария ва амалияи забонишносӣ*

Сармуҳаррир:

Сулаймонов И.О. – номзади илмҳои филологӣ, дотсент, сардори раёсати таълими Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Муовини сармуҳаррир:

Мирбобоев А. – номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забонишносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Котиби масъул:

Валиев Ҷ.А. – ассистенти кафедраи назария ва амалияи забонишносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Баротзода Ф.К., доктори илмҳои филологӣ, дотсент; **Гадоев Н.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Гаффоров А. О.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Каримов Ш. Б.**, доктори илмҳои филологӣ, дотсент; **Қосимов О. А.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Мирганова Н. Р.**, номзади илмҳои филологӣ, дотсент; **Муҳаммадҷонзода О. О.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Нозимов А. А.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Раҳматуллозода С.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ; **Сайфуллоев Х. Ғ.**, доктори илмҳои педагогика, профессор; **Сайфуллоева З. Х.**, доктори илмҳои педагогика, профессор; **Султон Х. Б.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ; **Ҳоҷазод С.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Ҷаматов С. С.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор.

**Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 29 августи соли 2022
таҳти шумораи 260/МҶ-97 сабти ном гардидааст.**

Учредитель: *Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни,
кафедра теории и практики языкознания*

Главный редактор:

Сулаймонов И.О. – кандидат филологических наук, доцент, начальник учебного управления Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

Заместитель главного редактора:

Мирбобоев А. – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

Ответственный секретарь:

Валиев Дж.А. – ассистент кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Баротзода Ф. К., доктор филологических наук, доцент; **Гадоев Н.**, доктор филологических наук, профессор; **Гаффоров А. О.**, доктор филологических наук, профессор; **Каримов Ш. Б.**, доктор филологических наук, доцент; **Косимов О. А.**, доктор филологических наук, профессор; **Мирганова Н. Р.**, кандидат филологических наук, доцент; **Мухаммаджонзода О. О.**, доктор филологических наук, профессор; **Нозимов А.А.**, доктор филологических наук, профессор; **Рахматуллозода С.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ; **Сайфуллоев Х.Г.**, доктор педагогических наук, профессор; **Сайфуллоева З. Х.**, доктор педагогических наук, профессор; **Султон Х. Б.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ; **Хочазод С.**, доктор филологических наук, профессор; **Джаматов С. С.**, доктор филологических наук, профессор;

**Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
29 августа 2022 года, регистрационный № 260/МЧ-97**

*Founder: Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.
Department of Theory and Practice of Linguistics*

Chief of editor:

Sulaymonov I.O. – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Department of Theory and Practice of Linguistics Tajik State Pedagogical
University named after S. Aini*

Deputy of editor-in-chief:

Mirboboev A. – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Department of Theory and Practice of Linguistics Tajik State Pedagogical
University named after S. Aini*

Executive secretary:

Valiev J.A. – *Associate Professor Department of Theory and Practice of
Linguistics Tajik State Pedagogical University named after S. Aini*

THE EDITORIAL BOARD:

Barotzoda F. K., *Doctor of Philological Sciences, Associate Professor; Gadoev N.*,
Doctor of Philological Sciences, Professor; Gafforov A. O., *Doctor of Philological Sciences,*
Professor; Karimov Sh. B., *Doctor of Philological Sciences, Associate Professor; Qosimov O.*
H., *Doctor of Philology Sciences, Professor; Merganova N. R.*, *Candidate of Philological*
Sciences, Associate Professor; Muhammadjonzoda O. O., *Doctor of Philology Sciences,*
Professor; Nozimov A. A., *Doctor of Philology Sciences, Professor; Rahmatullozoda S. R.*,
Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of ASRT; Sayfulloev
Kh.G., *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor; Sayfulloeva Z.Kh.*, *Doctor of Pedagogical*
Sciences, Professor; Sulton H. B., *Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding*
Member of ASRT; Khojazod S., *Doctor of Philological Sciences, Professor; Jamatov S.S.*,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

**The journal is registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan
on August 29, 2022, registration number 260/MЧ-97**

Мундариҷа /// Содержание
Content

Масъалаҳои умумӣ / Общие вопросы / General issues

1. **Саидмуроди Хочазод**
Нақши Пешвои миллат дар рушди забони тоҷикӣ дар замони Истиқлол 7
2. **Ҳақимов Раҷаб Муродович**
Инъикоси мавқеи забони тоҷикӣ дар аҳди нахустин давлатҳои маҳаллӣ-миллӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон 11
3. **Шоев Абдуҳамид**
Забони тоҷикӣ - сипари таърихӣ миллат 16
4. **Норова Гулҷехра, Сиддиқов Амиршоҳ**
Саҳми Эмомалӣ Раҳмон дар омӯзиши қадимтарин намунаҳои ҳаттии забони тоҷикӣ 19
5. **Раҳмонова Чавҳарбӣ**
Мақоми забони тоҷикӣ дар давлатҳои туркҷабри асрҳои XI-XII-и Мовароуннаҳр Хӯросон аз нигоҳи Эмомалӣ Раҳмон 27

Баррасӣ ва муҳоҷисот // Исследование и обсуждение // Review and discussion

6. **Гадоев Нурхон**
Вижагиҳои луғавии матнҳои илмӣ ва таълимӣ дар забони тоҷикӣ 33
7. **Ғаффоров Абдушукур Одинашоевич**
Чанд мулоҳиза доир ба вижагиҳои хоси мувофиқати хабар бо мубтадо дар насли асри XVI 38
8. **Сулаймонов Искандар Одинаевич**
Хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва грамматикӣ калимаи «хуш» дар «Маснавии маънавий»-и Ҷалолиддини Балхӣ 45
9. **Саидова Ҷамила**
Унсурҳои лаҳҷавӣ ва ғановати забони адабӣ 56
10. **Каримова Мастона Дилбаровна**
Нақши масъалаҳои дузабонӣ иртиботӣ дар илми забоншиносӣ 62
11. **Рузиев Меҳрубон Миралиевич**
Вожаҳои ифодакунандаи бемориҳои ҳайвонот (бар маънои маводи лаҳҷаи Варзоб (гурӯҳи «варзобӣ») 66
12. **Ҳоликов Абдулманон Юсуфович**
Способҳои ифодаи глаголи ҳаракат на воде в таҷикӣ, русӣ ва англисӣ 70
13. **Умедҷони Лоқишо**
Диалектизмҳои ифодагари номи ҳӯрокҳо ва маҳсулоти ғизоӣ дар осори Сорбон 77
14. **Валиев Ҷамшед Абдурашулов**
Истифодаи воҳидҳои фразеологӣ дар романи «Гардиши девбод»-и Абдулҳамид Самад 80
15. **Турсунова Мунаввара Аъзамовна**
Ибора – топонимҳои воҳаи Сурхон 84
16. **Имамбердиева Саломат Менгликуловна**
Баррасии мансубияти забонии номвожаҳои «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ... 90
17. **Муминова Сафарбегим Баҳриевна**
Калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонии водии Вахон 101

Масъалаҳои забоншиносӣ

---

18. *Нематова Дилафрӯз Амоновна*
Калимасозии пасванди **-гарӣ** дар осори Лоиқ Шералӣ 106
19. *Гулнораи Наим*
Нақши вандҳо дар тақомули вожагони навини забони форсӣ 111
20. *Норова Гулчеҳра*
Абдусалом Дехотӣ – луғатнигор..... 116
21. *Валиева Ҳусниябону Сайвалиевна*
Забони «Сихоҳ-ул-фурс» ва раванди ҷаҳонишавӣ 123
22. *Ҳафизова Шукрона Маҳмадхоновна*
Вижагиҳои забонӣ ва сабки баёни ғазалиёти Салмони Соваҷӣ 129
23. *Назирова Маҳмадраҳим Миралиевич*
Ташаккули калимаю истилоҳоти соҳаи кишоварзӣю боғдорӣ дар «Сафарнома»-и Носири Хусрав..... 141

Тақриз ва китобиёт //Отзывы и библиография // Review and bibliography

24. *Ҳикматуллоев Неъматулло*
Сухане чанд перомуни «Тирози адаб» 145

Масъалаҳои умумӣ / Общие вопросы / General issues

ТДУ: 323 + 809. 155. 0

**НАҚШИ
ПЕШВОИ МИЛЛАТ
ДАР РУШДИ ЗАБОНИ
ТОҶИКӢ ДАР
ЗАМОНИ
ИСТИҚЛОЛ****Саидмуроди Хоҷазод,**
доктори илмҳои филология, профессори
кафедраи забони тоҷикӣ Донишгоҳи
давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.
Айнӣ. Тел: (+992) 938555299. E mail:
Saidmurod70@mail.ru**РОЛЬ
ЛИДЕРА НАЦИИ
В РАЗВИТИИ
ТАДЖИКСКОГО
ЯЗЫКА В ПЕРИОД
НЕЗАВИСИМОСТИ****Саидмуроди Ходжазод,**
доктор филологический наук, профессор
кафедра таджикского языка Таджикского
государственного педагогического
университета имени С. Айнӣ. Тел: (+992)
938555299. E mail: Saidmurod70@mail.ru**THE ROLE OF THE LEADER OF
THE NATION IN THE
DEVELOPMENT OF THE TAJIK
LANGUAGE DURING
INDEPENDENCE****Saidmurodi Khojazod,**
Doctor is philological sciences, professor of the
Tadjik language at Tajik Pedagogical Institute
after Sadriddin Aini. Phone: (+992) 938555299.
E mail: Saidmurod70@mail.ru**Аннотатсия**

Дар мақола нақши Пешвои миллат дар рушди забони тоҷикӣ дар замони истиқлол бо мисолҳои мушаххас ба риштаи пажӯҳиш кашида шудааст. Бино ба назари муаллиф, рушди забон, ҳифзи он аз таҳдиду хатарҳои афзояндаи ҷаҳони муосир пайваста зери таваҷҷуҳи Президенти мамлакат қарор дошта, чунин муносибати хайрхоҳона ва арҷгузорӣ ба ин рукни муҳими миллат ҳамагонро ба ҳифзи забони миллӣ, ки сарманшаи худшиносӣ ва ҳудудхоҳӣ, роҳнамун месозад.

Муаллиф ба ин назар аст, ки асари арзишманди Эмомалӣ Раҳмон «Забони миллат-хастии миллат» вобаста ба арзёбии куллии масоили забону адабиёт дастоварди беназир, таҳқиқоти пураарзиш ва саҳифаи тоза дар илми забоншиносии замони истиқлол маҳсуб мегардад. Маводи арзишманди онро метавон ба сифати дастури таълим дар дарсҳои забон, адабиёт ва таърих мавриди истифода қарор дод.

Калидвожаҳо: забон, ҳифз, таваҷҷуҳ, Пешвои миллат, ҳувияти миллӣ, афкор, истиқлол, миллат, забоншиносӣ.

Аннотация

В статье на основе конкретных примерах автор исследует роль Лидера нации в развитии таджикского языка в период независимости. По мнению автора, развитие языка, его защита от растущей угрозы и опасности современного мира постоянно находятся под вниманием Президента страны, столь доброжелательное и уважительное отношение к этому важному столпу государственного строительства побуждает каждого защищать национальный язык, который является источником самопознания и духовность.

Автор считает, что ценный труд Эмомали Рахмона «Язык нации – бытия нации» является уникальным достижением, важным исследованием и новой страницей в таджикской лингвистической науке периода независимости. Ее материал можно использовать в качестве учебного пособия на уроках языка, литературы и истории.

Ключевые слова: язык, защита языка, внимание, Лидер нации, национальная идентичность, мнение, независимость, нация, языкознание.

Annotation

In the article, the role of the leader of the nation in the development of the Tajik language at the time of independence is drawn into the research thread with specific examples. According to the author, the development of the language, its protection from the growing threats and dangers of the modern world is constantly under the attention of the leader of the nation, such a benevolent and respectful attitude towards this important pillar of nation-building guides everyone to protect the national language, which is the source of self-knowledge and godliness.

The author is of the opinion that Emomali Rahman's valuable work «Language of the nation-the identity of the nation» is a unique achievement, a valuable study and a new page in the linguistic science of the time of independence. Its valuable material can be used as a teaching guide in language, literature and history classes.

Keywords: *language, protection, attention, leader of the nation, national identity, opinion, independence, nation, linguistics.*

Забон рукни муҳимтарини бақои миллат, пойдевори устувори давлати миллии ва муҳимтар аз ин, воситаи муоширати ҷамъият ва василаи мубодилаи фикрии одамон мебошад [2, с.7], аз ин рӯ, дар замони истиқлол Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушд, тозагӣ, омӯзиш ва густариши он дар тамоми соҳаҳои ҳаёт пайваста ҷаҳд меварзад. Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои тарвиҷи забони тоҷикӣ роҳи васеъ кушод, бар мабноси ин қонун забони тоҷикӣ ба сифати забони давлатӣ дар тамоми муассисаҳои олии таълимии ҷумҳуриӣ тадрис мегардад ва омӯзиши он дар факултаҳои ғайрифилологӣ низ роҳандозӣ шуд.

Бо шарофати сиёсати созандаи Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар кишвар оид ба гиромидошти забони тоҷикӣ ва татбиқи Қонуни забон давра ба давра асноду дастурҳои муҳим қабул гардида, соли 1995 Комиссияи татбиқи Қонуни забон дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис гардид, соли 1997 Барномаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба тавсеа ва рушди забони давлатӣ ба тасвиб расид, соли 1998 бо қарори Ҳукумати Тоҷикистон Имлои нави забони тоҷикӣ тасдиқ гардид ва ниҳоят, 5 октябри соли 2009 Қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» мавриди баҳрабардорӣ қарор дода шуд.

Натиҷаи ҳамин сайёу талошҳо буд, ки имрӯз забони тоҷикӣ дар ҷомеа мавқеи мустаҳкам пайдо намуда, ба забони илм, фарҳанг ва муоширати байни миллатҳои Тоҷикистон бадал шудааст. Бо ин забон даҳҳо номгӯи матбуоти ҷопӣ интишор мегардад, китобҳои дарсӣ, маводи таълимӣ ва омӯзишии зиёд ҷоп мешавад. Бо фаъолияти Комиссияи олии атестатсионии Тоҷикистон забони рисолаҳои илмӣ низ ба тоҷикӣ роҳандозӣ шуд ва ин маънои онро дорад, ки минбаъд забони тоҷикӣ ба ҳайси забони илм дар тамоми соҳаҳои ҷомеа мавриди амал қарор гирифта, ақидаи иддае аз олимону пажӯҳишгаронро, ки гӯё ин забон ба сифати забони илм ниёзҳои ҷомеаро бароварда наметавонад, ботил месозад. Зеро ҳастии миллат пеш аз ҳама дар илму фарҳанг ифода меёбад ва баёнгари моҳияти фарҳанг барҷастатар аз ҳама дар забон муяссар мегардад [1, с.26].

Дар шароити хатарзои ҷаҳони муосир арҷгузори ба рукнҳои давлатсозии ҷомеа - забон, фарҳанг, тамаддун ва анъанаҳои миллии бамаротиб зиёд мегардад, зеро раванди ҷаҳонишавӣ ду ҷанба- мусбат ва манфӣ дорад ва дар баробари хусусияти ҷаҳонӣ касб қардани урфу одатҳои миллии, аз ҷониби дигар, хатарии кам шудани мавқеъ ва нуфуз ва аз байн рафтани онҳо, бахусус забонҳои миллии пеш меояд. Бино ба назари пажӯҳишгарон дар сад соли оянда хатарии аз байн рафтани тақрибан ҳаштод дарсади забонҳои дунё вучуд дорад. Бо назардошти ин, Ҳукумати Тоҷикистон ҷиҳати рушди такомули забони тоҷикӣ ҳамвора ҷорасозӣ мекунад ва тавачҷӯҳи шахсии Сарвари

давлат нисбат ба ин масъала намунаи беҳтарини ҳифзи арзишҳои миллӣ ба ҳисоб меравад. Ба андешаи мо, ин ба якчанд омилҳо марбут аст:

Аввалан, забон шиносномаи миллат аст ва аз байн рафтани он маънои нобудии миллатро низ хоҳад дошт. Миллати тоҷик баъди салтанати Сомониён беш аз ҳазор сол давлатдор набуд, вале забон дошт ва ҳифзи ин омил муҳим имкон дод, ки миллати тоҷик дар дарозии таърих зинда монад, рушд намояд ва дар натиҷа ба вучуд омадани шароити мусоиди таърихӣ дубора эҳё шавад.

Дуюм, тарғиби адабиёти пурғановати тоҷику форс, осори ниёғони мо, анъанаҳои мардумӣ ва арзишҳои миллӣ маҳз бо воситаи забон сурат мегирад, ба ин хотир, ҳизфи забон, ҳифзи сарватҳои маънавии ҷомеа низ мебошад. Зеро «андеша, ва ғояи миллии ҳар як халқ дар забуи адабиёт ва фарҳангу ҳунараш ифода ёфта дар тафаккуру маърифати фарзандони он ташаккул меёбад» [5, с.5].

Сеюм, дар замони муосир забон афкори миллиро ташаккул медиҳад ва аз ҷониби дигар, василаи таъсиррасон ба афкори ҷомеа аст. Ғасби ғазои расонаӣ, роҳандозии набардҳои равониву лафзӣ, тарғиби идеологияи ғайр тавассути забон сурат мегирад ва бесабаб нест, ки расонаҳои хориҷӣ барномаҳои тарғиботи худро ба забони тоҷикӣ таҳия намуда, ба рӯҳия ва афкори мардум таъсир мерасонанд. Дар ин росто, бо ташаббуси Сардори давлат пеш аз ҳама ғазои расонаии мамлакат бо барномаҳои тарғибкунандаи забон, урфу одат ва анъанаҳои мардумӣ мукамал гардонда шуд. Арзи ҳастӣ намудани шабакаҳои нави радио ва телевизионӣ, агар аз як тараф, барои рушд ва тақвияти забони миллӣ мусоидат намоянд, аз ҷониби дигар, барои дар рӯҳияи солим ташаккул додани афкори миллӣ нақш мебозанд.

Чаҳорум, забон василаи сохтани ҳувияти миллист, шахсе ки асолати худро мешиносад, аз Ватан ва муқаддасоти миллӣ ифтихор мекунад ва бадин васила худшинос ва худогоҳ мегардад. Ба қавли Пешвои миллат миллате, ки забон, тафаккури миллӣ, таъриху адабиёт, расму оин ва арзишҳои фарҳангиро қадр намекунад, пояҳои истиқлолро низ чандон дер пуштибонӣ карда наметавонад [3, с.11]. Яъне, забон қисми таркибии ҳувияти миллӣ буда, воситаи заминасоз барои падидаҳои ифтихори миллӣ дар замири ҳамватанон аст. Ҳамин тавачҷуҳо ғамхорӣ ва ҳисси баланди худшиносии Президент буд, ки бо тасмими номбурда соли 2008 «Соли бузурдошти забони тоҷикӣ» эълон гардид. Баргузори чорабиниҳои ҷашнӣ эҳсоси худшиносии ҷомеаро бамаротиб боло бурд.

Панҷум, нашри асари дучилдаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Забони миллат-ҳастии миллат»-ро падидаи нодир ва беназир дар амри таърихи пайдоиш, ташаккул ва рушди забони тоҷикӣ баршумурдан мумкин аст [4]. Ба андешаи мо, «Забони миллат-ҳастии миллат» асари арзишманди дорои хусусияти энциклопедӣ буда, аз рӯи ҳислат, мавзӯ, муҳтаво, равиши таҳқиқ, навгонӣ, фарогирии мавод, дастабандии таърихи ташаккул, сохти дастурии забони тоҷикӣ, арзёбии куллии масоили забону адабиёт, забон ва тарзи баён дастоварди беназир, таҳқиқоти пуларзиш ва саҳифаи тоза дар илми забоншиносии замони истиқлол маҳсуб мегардад. Маводи арзишманди онро метавон ба сифати дастури таълим дар дарсҳои забон, адабиёт ва таърих мавриди истифода қарор дод.

Пешвои миллат дар суҳанронӣ ва нигоштаҳои худ нақши забонро дар ҳифзи манфиат ва ормонҳои миллӣ муҳим арзёбӣ менамоянд. Ба назари шахсии Пешвои миллат «дар тамоми ин давраи нави таърихӣ, ҳатто дар саҳттарин солҳои низои шаҳрвандӣ яке аз манфиатҳои, ки тамоми гурӯҳу табақоти ҷомеаро сарфи назар аз тамоюлу самтгириҳои иҷтимоию сиёсӣ ба ҳам мепайваست, масъалаи забон буд. Ин ягона мавриде буд, ки ҳизбу ҳаракатҳои муҳталиф нисбат ба он ҳамфикру ҳамақида буда, манфиати миллиро аз ормонҳои гурӯҳӣ ва ҳадафҳои зудгузари ҳизбиву идеологии худ болотар мегузоштанд. Ин мисоли умедбахш, ба назари мо, яке аз омилҳои гардид, ки сипас дар таъмини сулҳу ваҳдати миллӣ дар Тоҷикистон нақши муҳим дошт» [4, с.11-12].

Хулоса, рушди забон, ҳифзи он аз таҳдиду хатарҳои афзояндаи ҷаҳони муосир пайваста зери таваҷҷуҳи Пешвои миллат қарор дошта, чунин муносибат хайрхоҳона ва арҷгузори ба ин рукни муҳими миллатсоз ҳамагонро ба ҳифзи забони милли, ки сарманшаи худшиносиву худоғохист, роҳнамун месозад.

Адабиёт:

1. Бухорӣ Муҳаммадҷон. Хуросон аст ин ҷо. – Душанбе: Дониш, 2009. – 416 с.
2. Камолиддинов Баҳриддин. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд. – Душанбе: Интерньюс Тоҷикистон, 2001. – 171 с.
3. Раҳмон Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор китоб. Китоби 1. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.
4. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 1. Ба сӯи пояндагӣ. Нашри 2. – Душанбе: Таъминотҷӣ, 2018. – 516 с.
5. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 2. Забон ва замон. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.

ТДУ: 809. 155. 0 + 323

**ИНЪИКОСИ
МАВҚЕИ
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ
ДАР АҲДИ НАХУСТИН
ДАВЛАТҲОИ МАҲАЛЛӢ-
МИЛӢ ДАР ОСОРИ
ЭМОМАӢ РАҲМОН**

Ҳакимов Раҷаб Муродович,
номзади илми сиёсӣ, дотсенти кафедраи
умумидонишигоҳии сиёсатишиносии Донишгоҳи
давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи
Садриддин Айни. 734003, Ҷумҳурии
Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121.
Тел.: +992 900595413

**ОТРАЖЕНИЕ
РАСПОЛОЖЕНИИ
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА
В ПЕРВОМ ЗАВЕТЕ МЕСТНО-
НАЦИОНАЛЬНЫЕ
ГОСУДАРСТВА В
НАУЧНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ЭМОМАЛИ РАХМОНА**

Ҳакимов Раджаб Муродович,
кандидат политических наук, доцент
кафедры политологии Таджикского
государственного педагогического
университета имени Садриддина Айни.
734003, Республика Таджикистан, ш.
Душанбе, г. Душанбе. Рудаки, 121. Тел.: +992
900595413

**REFLECTION
LOCATION
TAJIKI LANGUAGE
IN THE FIRST TESTAMENT
LOCAL-NATIONAL STATES IN
WORKS
EMOMALI RAHMAN**

Hakimov Rajab Murodovich,
candidate of political science, associate
professor of the department of political science
of the State Pedagogical University of
Tajikistan named after Sadriddin Aini. 734003,
Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, h. Rudaki,
121. Tel.: +992 900595413

Аннотатсия

Эмомалӣ Раҳмон қайд менамояд, ки вале бештари муҳаққиқон ба ин андешаанд, ки Тоҳириён асосан ба забони арабӣ шавқу рағбат доштанд ва дарбори онон бештар маҳалли гирдомади шоирони арабизабон буд. Онҳо дар ин амр ба халифаҳои Бағдод, ки ҳомиёни онон буданд, тақлид карда, дар дарбор маҳфилҳои шеърҳои арабӣ баргузор менамуданд. Шояд хамин арабгароии подшоҳони тоҳирӣ боис гардид, ки бисёр шоирони араб, аз ҷумла шоири маъруф Абутаммони Тойӣ, ки Абурайҳони Берунӣ ба девони ӯ шарҳ навиштааст, ба пойтахти онрӯзаи Хуросон, шаҳри Нишопур омада, дар ситоиши Тоҳириён мадҳияҳо сароянд.

Калидвожаҳо: муҳаққиқ, забон, шавқ, арабӣ, дарбор, амр, шарҳ, пойтахт, девон, шоир, бисёр, ҷумла, арабзабон.

Аннотация

Эмомали Раҳмон отмечаёт, что большинство исследователей придерживаются мнения, что Тахириды в основном интересовались арабским языком и их двор был местом сбора арабоязычных поэтов. В этом отношении они подражали халифам Багдада, которые были их покровителями, и организовали при дворе клубы чтения арабской поэзии. Возможно, эта арабизация тахиридских правителей побудила многих арабских поэтов, в том числе знаменитого поэта Абу Таммами Тайи, чей деван был написан Абу Райханом коментарий, приехать в Нишапур, тогдашнюю столицу Хорасана, и петь в хвале тахиридов од.

Ключевые слова: исследователь, язык, интерес, арабский язык, суд, приказ, комментарий, столица, суд, поэт, многие, предложение, арабоязычие.

Annotation

Emomali Rahmon points out that most researchers are of the opinion that the Tahirians were mainly interested in the Arabic language and their court was the gathering place for Arabic-speaking poets. In this regard, they imitated the caliphs of Baghdad, who were their patrons, and organized Arabic poetry reading clubs in the court. Perhaps this Arabicization of the Tahirian kings caused many Arab poets, including the famous poet Abu Tammami Tayi, whose devan was written by Abu Rayhan, to come to Nishapur, the capital of Khurasan at that time, and sing hymns in praise of the Tahirians.

Keywords: *researcher, language, interest, Arabic, court, order, comment, capital, court, poet, many, sentence, Arabic speaking.*

Дар осори Эмомалӣ Раҳмон дар радифи масъалаҳои дигар оиди мақому мартабаи забони тоҷикӣ дар аҳди давлатҳои миллӣ – маҳаллӣ махсусан Тоҳириён, Сафориён ва Сомониён дар асоси мадракҳои таърихӣ баъзе маълумотҳои назаррас ба чашм мерасад. Нагуфта намонад, ки ки гузаштагони мо – хуросониёну фарорӯдиёни сарафроз бо сарварию Абумуслими Хуросонӣ хилофати Умавиёно сарнагун карданд ва сулолаи Аббосиёно ба сари қудрат оварданд. Эмомалӣ Раҳмон нақши хонадонои маҳаллии ҳукмронро, ки баъди ҳучми арабҳо дубора ба қудрат расидаанд ба инобат гирифта, қайд менамояд, ки Бармакиён ва дигар хонаводаҳои эрониясл, ки дар дарбори Аббосиён соҳибмақому соҳибвазифа буданд, дар ин дарбор то андозае шукӯҳу таҷаммули дарбори шохони қадими Эронзаминро эҳё намуданд. Бо саъю кӯшиши ин тоифаи фарҳангпарвар дар дарбор пайваста маҷлису маҳфилҳои бузургу бошукӯҳи илмӣ баргузор мегардид, ки дар онҳо то ҷоёе озодии баёну андеша риоят мешуд [2, с.199].

Ҳамин озодии баёну андеша, ки аз халифаҳои аббосӣ Маъмун бештар ба он таваҷҷуҳ дошт ва модараш ҳам эрониясл буд, барои рушди илму фарҳанг дар тамоми қаламрави хилофат заминаи созгор фароҳам овард ва олимону донишмандонро водор кард, ки аз ҳар кунҷу канор ба маркази хилофат ҷамъ омада, дар мувоҳисаҳои илмӣ фаълонона иштирок намоянд ва андешаю афкори худро озодона баён кунанд.

Ин ҳама ба рушду равнақи улуми динию дунявӣ дар хилофат мусоидат кард ва ба зуҳуру пешрафти мазҳабу фирқаҳои мухталиф, аз ҷумла ҷор мазҳаби аслии аҳли суннат: ҳанафӣ, ҳанбалӣ, молиқӣ ва шофеӣ роҳ боз намуд.

Бояд қайд кард, ки муаррихону муҳаққиқон аз саҳми мардуми эрониясл дар амри танзими мукотиба ва девонсолорӣ дар хилофати араб сухан ронда, борҳо таъкид кардаанд, ки ин мардум таҷрибаи Сосониёно дар низоми девонсолорӣ дар хилофат дубора эҳё намуда, дар тӯли 50-60 сол дар ин ҷода ба он муваффақ гардиданд, ки ҳатто дар заминаи қонуну қоидаҳои иншо ва оини номанигорӣ ба забони арабӣ дастурҳои муқаммалу муфассал таълиф намоянд [1, с.36-37].

Дар баробари ин таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон нишон медиҳад, ки муҳолифату муқовиматҳои ақлию фикрӣ миёни фарорӯдиёну хуросониён, ки дигар намехостанд хилофати аббосиро таҳаммул намоянд, аз як тараф ва ғадру ғиромату душманию Аббосиён бо хонаводаҳои асили эрониясл, аз ҷониби дигар, ба ташкили давлатҳои маҳаллии эронинаҷод, ба мисли давлати Тоҳириён ва давлати Сафориён дар ҳудуди хилофат сабаб гардид.

Тоҳириён дар аҳди хилофати Аббосиён нахустин сулолаи подшоҳони эронинаҷод буданд, ки мустақилияти худро эълон карданд ва бештар аз панҷоҳ сол (солҳои 820-873) дар Хуросону Мовароуннаҳр ҳукмронӣ намуданд.

Эмомалӣ Раҳмон вижагиҳои ҳосаи забони тоҷикиро дар дар аҳди Тоҳириён ба назар гирифта, қайд менамояд, ки Тоҳир ибни Ҳусайн бо мақсади таъсиси давлати мустақил дар марзҳои Хуросону Мовароуннаҳр ва таъмини истиқлолияти ин марзу бум тақрибан баъди як соли ба мансаби волии Хуросон таъйин шуданаш зикри номи

халифоро дар хутбаи намози чумъа манъ фармуд, ки ин маънои ситезачӯйии ошкоро ба хилофат ва оғози мустақилияти Хуросонро дошт, вале дере нагузашта Тоҳир ибни Ҳусайн вафот кард ва ба андешаи баъзе муаррихон, ҷосусони Маъмун ба хотири истиклолчӯйияш ўро заҳр дода куштанд.

Халифа Маъмун пас аз даргузашти Тоҳир писари ӯ Талҳа ибни Тоҳирро, ки гумоштаи содику вафодори халифа буд, волии Хуросон таъйин кард. Талҳа ибни Тоҳир (ҳукмронияш солҳои 822-828), ки ҳаргиз сар аз фармони халифа наменечид, бо дастури ӯ шӯриши бузурги хориҷиёро дар Систон бо сарвари Ҳамза ибни Абдуллоҳи Шорӣ, ки ҳамчунин бо номҳои «Ҳамзаи Сонӣ» ва «Ҳамзаи Сичистонӣ» маъруф аст, паҳш намуд.

Бояд қайд намуд, ки Талҳа ибни Тоҳир соли 828 бар асари беморӣ вафот кард ва писараш Алӣ ибни Талҳа ба ҷойи ӯ ба тахти Хуросон нишаст. Аммо чамъе бар зидди вай хуруҷ карданд ва дар наздикии Нишопур ўро ба қатл расониданд.

Баъди кушта шудани Алӣ ибни Талҳа мансаби волии Хуросон ба амакаш Абдуллоҳ ибни Тоҳир (тав. 798 - ваф. 844) расид. Абдуллоҳ ибни Тоҳир муддати хабдах сол ҳукмронӣ кард ва дар дарбори халифаҳои Аббосӣ – Маъмун, Муътасим ва Восиқ аз эҳтироми фаровон бархурдор буд. Вай давлатдории худро дар партави пандномаи машҳури падараш – Тоҳир ибни Ҳусайн, ки ҳангоми ҳокими Байнаҳрайн будани ӯ (солҳои 821-822) ба вай ирсол карда, ўро ба худотарсию раиятпарварӣ ва адолатнокию ҳамидахисоли фаро хонда буд, амалӣ мекард. Қаламрави давлати вай аз Систон дар ҷануб то Хоразм дар шимол ва аз Раю Табаристон дар ғарб то Фарғона дар шарқ доман густурда буд.

Қобили қайд мебошад, ки дар аксар осри муҳаққиқон даврони ҳукмронии Абдуллоҳ ибни Тоҳиро авҷи истиклолияти давлати Тоҳирӣ номиданд. Андешаи баъзе муаррихону тазкиранигорони баъдӣ, мисли Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки гӯё Абдуллоҳ ибни Тоҳир ба забону адаби тоҷикӣ (форсӣ) назари манфӣ дошт ва шарҳи муфассалтари он дар зер оварда мешавад, баҳсангез аст, вале ин матлаб, ки бештари амирони Тоҳирӣ донандаи хуби забони арабӣ буданд ва дар китоби «ал-Феҳрист»-и Ибни Надим ба сифати шоиру нависандаи арабизабон васф шудаанд, ҷойи шубҳа надорад [1, с.328].

Мувофиқ бар навиштаи Б. Ғафуров, дар дарбори Тоҳирӣ дар баробари арабӣ забони тоҷикӣ (форсӣ) ҳам мустаъмал буд. Ҳамчунин дар Марв китобхонае мавҷуд буд, ки осори паҳлавӣ дар он нигоҳдорӣ мешуд. Бинобар гузориши Ибни Тайфур дар ҳамин китобхонаи Марв, ки аз замони Яздигурди Сосонӣ мавҷуд буд, осори ғание аз забони паҳлавӣ нигоҳдорӣ мегардид, то ҷойе ки яке аз шоирони маъруфи араб – Аттобӣ бо мақсади баҳрабардорӣ ва мутолиаи ин китобҳо забони форсӣ омӯхта буд [2, с.202].

Эмомалӣ Раҳмон қайд менамояд, ки вале бештари муҳаққиқон ба ин андешаанд, ки Тоҳирӣ асосан ба забони арабӣ шавқу рағбат доштанд ва дарбори онон бештар маҳалли гирдомаи шоирони арабизабон буд. Онҳо дар ин амр ба халифаҳои Бағдод, ки ҳомии онон буданд, таклид карда, дар дарбор маҳфилҳои шеърҳои арабӣ баргузор менамуданд. Шояд ҳамин арабгарии подшоҳони тоҳирӣ боис гардид, ки бисёр шоирони араб, аз ҷумла шоири маъруф Абутаммои Тойӣ, ки Абурайҳони Берунӣ ба девони ӯ шарҳ навиштааст, ба пойтахти онрӯзаи Хуросон, шаҳри Нишопур омада, дар ситоиши Тоҳирӣ мадҳияҳо сароянд [1, с.348].

Ҳаминро мебошад қайд намуд, ки ин матлаб, ки Тоҳирӣ аслан эронитабор ва форсизабон буданд ва эҳёи забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) маҳз дар замони Тоҳирӣ шурӯъ гардида, дар аҳди Сафориён ривочу раванг пайдо намуда, дар даврони Сомониён ба авҷи худ расидааст, ҷойи шакку шубҳа надорад. Ибни Абитафур ва Табарӣ ба як иборат навиштаанд, ки чун амири бунёдгузори ин хонадон Тоҳир ибни Ҳусайнро замони марг фаро расид, ба форсӣ гуфт: «Дар марг низ мардӣ вояз» ва мо қаблан ин ҷумлаи форсии ўро зикр намуда будем. Ин ҷумла бурҳони қотеи форсизабон

будани ӯст, чаро ки кас дар лаҳзоти душвори зиндагӣ ба забони модарии худ сухан хоҳад гуфт.

Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси саҳми бузурги Сафориён дар рушди забони адабии тоҷикӣ қайд менамояд, ки Аз подшоҳони саффорӣ Яъқуби Лайси Саффор дар рушду болиши забону адаби тоҷикӣ-форсӣ хидмати арзанда кардааст ва ба иттифоқи муаррихон нахустин шеърӣ тоҷикии дарбор баъди футухоти араб ва густариши ислом бо ташвиқу хидояти бевоситаи ӯ суруда шудааст [2, с.248].

Дар фасли «Нахустин намунаҳои назму насри забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ)» хоҳем дид, ки аз нахустин шоирони форсигӯй Мухаммад ибни Васифи Сағзӣ, Бассоми Курд ва Мухаммад ибни Мухаллади Сағзӣ дар васфи Яъқуби Лайс ва пирӯзии ӯ ба Аммор шеърҳои ҷолиб ва қобили таваҷҷуҳ сурудаанд.

Вале бояд гуфт, ки ҳамаи подшоҳони саффорӣ дар ҳифзу посдорӣ забону адаби форсӣ дар як сатҳ набуданд. Аз подшоҳони ин хонадон, чунон ки гуфта гузаштем, танҳо Яъқуби Лайс дар баробари забони арабӣ, ки дар он рӯзгор забони ягонаи ҷаҳони ислом маҳсуб мегардид, ба форсигӯйию форсигароӣ дар дарбори худ роҳ боз кард. Сухани маъруфи ӯ «Чизе ки ман андар наёбам, чаро бояд гуфт?» исёни ошкор бар зидди забони арабӣ ва хилофати Бағдод буд, ки ба густариши забони тоҷикӣ (форсӣ) ва бунёди давлатдорӣ мустақили маҳаллии миллие чун давлати Сафориён мусоидат намуд.

Аз матолиб ва мазумни «Таърихи Систон» ин ҳақиқат ба мушоҳида мерасад, ки пас аз замони подшоҳии Яъқуб забони арабӣ ҳамчунон забони дарбор ва дафтardорӣ номанигорӣ ин сулола боқӣ монд. Авҷи эҳёи забони тоҷикӣ ба сифати забони миллий, чунон ки зикр намудем, ба давраи Сомониён мутобиқ меояд.

Зикри ҳамин матлаб кофист, ки шеърӣ Ҳанзалаи Бодғисӣ, Маҳмуди Варроқи Ҳиравӣ (шоирони давраи ҳукуматдорӣ Тоҳириён), Мухаммад ибни Васифи Сағзӣ, Бассоми Курд, Мухаммад ибни Мухаллад, Фирӯзи Машриқӣ ва Абуалики Гургонӣ (шоирони аҳди Сафориён) ва шояд бисёр шоирони дигар, ки намунаи шеърӣ онҳо, мутаассифона, то замони мо нарасидааст ва забони порчаҳои шеърӣ бозмонда аз шоирони дар боло номбурда дар ниҳояти содагию равонӣ қарор дорад, барои эҳёву шукуфоии забону адаби давраи сомонӣ заминаи мусоид фароҳам овардааст [2, с.199].

Ҳамчунин Эмомалӣ Раҳмон даврони тиллоӣ ва рушди забони тоҷикро ба замони ҳукумронии хонадони Сомониён марбут медонад. Дар ин хусус таҳлили осори ӯ нишон медиҳад, ки Ин аҳд на танҳо ба шукуфоии забони мо ва ривочи фарҳанги гузаштаи Эрон мусоидат кард, балки ба пешрафти фарҳанги исломӣ ва забони арабӣ ҳам то ҷойе созгор омад. Ба ин маънӣ, ки дар давраи Сомониён осори зиёди назму насри арабӣ ба қалами Абулқосими Искофӣ, Абуалии Домғонӣ, Абунаسر ибни Абизайд, Абулфатҳи Бустӣ, Абубакри Хоразмӣ, Абунасри Утбӣ ва дигарон таълиф гардид ва баъзе аз муҳимтарин фарҳангҳои арабӣ, аз қабилӣ «Девон-ул-адаб»-и Абуиброҳим Исмоиқӣ Форобӣ (вафот 961), «Таҳзиб-ул-луғат»-и Абумансур Мухаммади Азҳарӣ Ҳиравӣ (вафот 980), «ал-Мухит»-и Соҳиб ибни Аббод (вафот 995), «ас-Сихоҳ фӣ-л-луғат»-и Абунаسر Исмоили Ҷавҳарӣ (вафот 1007) ва ғайра низ дар ин оғоз ба қалами донишмандони эронинаҷод тадвин шуданд.

Бузургии Исмоили Сомонӣ ва дигар амирони баъдии сомонӣ боз дар он зоҳир мешавад, ки онҳо барои эҳёи забону фарҳанги пешиниёни хеш ҳамвора саъю кӯшиш ба харҷ доданд, вале ҳаргиз эҳёи забону фарҳанги миллиро ба арзишҳои динию фарҳанги исломӣ муҳолиф нагузоштанд.

Ҳамин тавр қайд намудан меарзад, ки Эмомалӣ Раҳмон дар асоси сарчашмаҳои тарихӣ ва натоиҷи тадқиқотҳои муҳаққиқони мухталиф мақом ва нақши забони тоҷикиро дар асрҳои IX-X мушаххас намудааст.

Адабиёт:

1. Абубакри Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Тарҷумаи Абунаср Аҳмад ибни Муҳаммади Насри Қубовӣ. Талхиси Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар. Тасҳеҳу таҳшияи Мударрисии Разавӣ. – Техрон, 1351/1973. – С.67.
2. Раҳмонов Э. Забони миллат-ҳастии миллат. – Душанбе: Ирфон, 2015. – С.243.
3. Тарҷумаи Тафсири Табарӣ. Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Ҳабиби Яғмоӣ. – Техрон, 1339/1961. – С.5.
4. Бируни Абу Райхан. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия). Перевод А.М. Беленицкого. – М., 1963. – С.33.
5. Китоби Ҳаким Синдбод. Аз рӯйи «Синдбоднома»-и Заҳирӣ. Таҳрири Ҷ. Азизқулов. – Душанбе, 1971. – 237 с.
6. Назарзода С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот). – Душанбе, 2003.
7. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: Таърих, гароиш ва дурнамо. – Душанбе, 2013.
8. Тарҷумаи Тафсири Табарӣ. Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Ҳабиби Яғмоӣ. – Техрон, 1339/1961. – С.5.
9. Эмомалӣ Раҳмонов Забони миллат-ҳастии миллат. – Душанбе, Ирфон, 2015. – С.242.
10. Муҳаммад Тақии Баҳор. Сабкшиносӣ. – Техрон, 1373/1995, ҷ. 1. – 108 с.
11. Мирзо Ҳасани Султон. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2008.
12. Мирзо Ҳасан Султон. Язык науки и терминология. – Душанбе, 2011.

ТДУ: 809. 155. 0 + 9 (575. 3)

**ЗАБОНИ
ТОЧИКӢ-
СИПARI
ТАЪРИХИИ
МИЛЛАТ**

Шоев Абдуҳамид,
*н.и.ф., дотсенти кафедраи назария ва
таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии
омӯзгори Тоҷикистон ба номи
Садриддин Айни*

**ТАДЖИКСКИЙ
ЯЗЫК-
ИСТОРИЧЕСКИЙ
ЩИТ
НАЦИИ**

Шоев Абдуҳамид,
*к.ф.н., доцент кафедры теории и
истории литературы Таджикского
государственного педагогического
университета имени Садриддина Айни*

**TAJIKI
LANGUAGE-
HISTORICAL
SHIELD OF
THE NATION**

Shoey Abduhamid,
*Ph.D., Associate Professor, Department of
Theory and History of Literature, Tajik
State Pedagogical University named after
Sadriiddin Aini*

Аннотатсия

Забон аз рукнҳои асосии миллат маҳсуб меёбад. Он дар дарозии таърих ва имрӯз ҳам дар муаррифию ниғадошти фарҳанги пурағановати мо нақши калидӣ бозидоасту мебозад. Забони тоҷикӣ аз қадимтарин забонҳои дунёст ва се давраи иштирофро аз сар гузаронидааст: қадим, миёна ва нав. Дар ҳар се давраи мазкур он новобаста аз ҳодисаҳои таърихӣ рушду нумуи худро идома бахшидааст. Дар ин мақола бо истифода аз методҳои далелҷӯӣ, методҳои таърихӣ, таърихӣ-муқоисавӣ, принсипи падарпайгузори таърихӣ ва монанди инҳо маълум карда шудааст, ки забони тоҷикӣ дар тамоми таърихи мавҷудияти худ, чун сипари бозғатимод ва чун маҳзани пурағановати фарҳангу маданияту маърифат ба муқобили истилогарони аҷнабӣ ва фалокатҳои дигар мубориза бурда, миллати тоҷикро аз нестшавӣ ҳифз намудааст.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, таърихи миллат, миллати тоҷик, фарҳанг, тамаддун, ҳифз, адабиёт.

Аннотация

Язык – одна из главных опор нации. На протяжении всей истории и сегодня он играл и продолжает играть ключевую роль в представлении и сохранении нашей богатой культуры. Таджикский язык является одним из древнейших языков мира и пережил три периода развития: древний, средний и новый. Во все эти три периода она продолжала свое развитие независимо от исторических событий. В данной статье с использованием доказательных методов, исторических, историко-сравнительных методов, принципа исторической преемственности и т.п. известно, что таджикский язык на протяжении всей истории своего существования является надежным щитом и богатым источником культуры и знаний против иностранных захватчиков, боролся с другими бедствиями и защитил таджикский народ от вымирания.

Ключевые слова: таджикский язык, национальная история, таджикский народ, культура, цивилизация, сохранение, литература.

Annotation

Language is one of the main pillars of the nation. It has played and continues to play a key role throughout history and today in the presentation and preservation of our rich culture. The Tajik language is one of the oldest languages in the world and has experienced three periods of development: ancient, middle and modern. In all these three periods, it has continued its development regardless of historical events. In this article, using evidence-finding

methods, historical, historical-comparative methods, the principle of historical succession, and the like, it is known that the Tajik language, throughout the history of its existence, is a reliable shield and a rich source of culture and knowledge against foreign invaders and fought against other disasters and protected the Tajik nation from extinction.

Keywords: *Tajik language, national history, Tajik nation, culture, civilization, preservation, literature.*

Забон воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон мебошад. Он ҳамчун ҳодисаи фараҳбахшу ғайриодӣ дар ҷамъияти инсонӣ падидаи омада, рушд кардааст. Ҳар гоҳ ҷомеа рӯ ба рушд оварад, забон низ рушд мекунад ва тақомул меёбад. Баръакс, агар ҳар ҷомеаи соҳибзабон рӯ ба пастиву таназзул орад, забонаш ҳам ба ин ҳол гирифта мешавад.

Забони тоҷикӣ аз қадимтарин забонҳои дунё ба ҳисоб рафта, дар тури таърихи ҳазору ансолаи худ ҷандин марҳалаи рушдро аз сар гузаронидааст. Дар ин миён вобаста ба ҳаводиси таърихӣ аз таназзулу коҳиш низ бархӯрдор гаштааст.

Ҳучуми Искандари Мақдунӣ, ҳучуми арабҳо, ҳучуми туркҳои бодиянишин ва шикасти давлати Сомониён, ҳучуми муғулҳо, ҳучуми шайбониҳо, ҳучуми аштархониҳо, ҳучуми манғитиҳо ва ғайра ба бинои мухташами миллати мо-забон, ки асоси фарҳангу тамаддуни ҳамаи ориёӣҳост, зарари ҷиддӣ расонидаанд.

Таърих гувоҳ аст, ки дар натиҷаи ин ҳучумҳо қадимтарин миллатҳо дар мисоли Миср, Финикия, Сурия истодагари карда натавониста, ҳатто баъзеашон аз байн рафтанд ва баъзеи дигар дар ҳудуди ҷуғрофияшон забону фарҳанги ғайрро пазируфтанд.

Забони тоҷикӣ ва соҳибонаш бошад, ҳамаи инро таҳаммул карда, аз тундбоди бераҳми таърих бо вучуди маҳдудият ва маҳрумиятҳои зиёд берун шуда, аз нав эҳё гаштааст.

Пас аз пош хурдани империяи бузурги Сомониён ягона силоҳ ва ҳамзамон сипаре, ки сабаби аз нестшавӣ эмин мондани миллати мо шудааст, забонамон мебошад.

Таърихшиноси маъруф, Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ бар ин назар аст, ки «баъди хонадони Сомониён мо тоҷикон ҳаргиз бедават набудаем», хеле ба маврид мебошад. Зеро давлатҳои хурде, ба мисли Оли Ғурия дар Фирӯзкӯҳи Хуросон ва Оли Хучанд дар Исфохон ва ғайра ба ин далели хуб аст. Аммо он ҳашамату бузургии, ки Оли Сомон дошт, ин давлатҳо ҳаргиз надоштанд.

Хизмати арзишманди сулолаи Сомониён хеле зиёд аст. Бузургтарини намоёнтарини он эҳтиром ба забону фарҳанги худӣ ва рушду тавсеаи бемайлони он арзёбӣ мешавад. Маҳз дар замони ҳукумати ин хонадони муътабар, ташаккули халқияти тоҷик ба анҷом расид ва забони тоҷикӣ ҳамаҷониба рушд кард ва ташаккул ёфтӣ дар тамоми соҳоти ҳаёти ҷамъият раҳандозӣ гардида, бо шевогӣ узубат ва равонии худ маъвои дили ҳамагон шуд. Шоирону нависандагон ва олимони замон аз иқдоми амирони худ истиқбол намуда, дар ин замина садҳо китоби илмиву адабӣ эҷод кардаанд, ки ҳамагӣ аз пешрафт ва гулгулшукуфии забон, фарҳанг ва тамаддуни мо дар ин асри тиллоӣ дарак медиҳад. Ҳамаи ин боис шуда, ки давлатҳои туркнажоди пас аз Сомониён ба сари қудрат омада, забони тоҷикиро дар сатҳи давлатии худ нигоҳ доштанд. Гузашта аз ин, онҳо, ки резачини хони Сомониён буданд, тамоми расму анъаноти тоҷикиро дар давлатдорӣ худ истифода кардаанд. Аз ин рӯ, бедават набудани мо баробари ҷанд давлати хурд, ки номҳояшон дар боло зикр шуд, ба пойдорӣ забонамон дар давлатҳои ғайр саҳт вобаста мебошад. Вақте ки хотираҳои амир Олимхон-охирин амири сулолаи манғития, ки асли туркӣ-узбекӣ дорад, варақ мезанед, дар ҳайрат мемонед, ки вай ин қадар забони тоҷикиро хуб медонистааст. Пас маълум мешавад, ки дар тамоми тури таърихи бедавати мутамарказ будани мо забони қудратманду шевоҷомон мавриди истифода будааст ва аз ҷониби соҳибонаш ҳамвора ғамхорӣ дидааст. Соҳибзабонони бошарафи мо бар ивази ҷон ҳам бошад, ба муқобили

нотавонбинони худ мубориза бурда, дар ҳифзи ин ҳуччати ғайриодӣ ва беназири миллат ҳеҷ гоҳ ғолибиятро аз даст наодоанд. Дар ин миён, номи миллионҳо шахсиятҳои фарҳангию сиёсиро метавон зикр кард, ки барои ному нишони тоҷикон-забони тоҷикӣ шабонарӯз заҳмат кашида, осори арзишмандеро дар тамоми соҳаҳо аз худ ба мерос гузошта, номашонро дар сафаҳоти таърихи миллат ба хатти зарин ҷовидона сабт кардаанд. Дар олами адаб аз устод Рӯдакӣ то устод Айниву Турсунзодаю пайравонашон; дар олами илм Муҳаммад Ғазолӣ, Аҳмади Ғазолӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абунасири Форобӣ, Муҳаммад ал-Хоразмӣ, Абурайҳони Берунӣ, Насируддини Тӯсӣ, Хайём то кунун; дар олами сиёсат аз амирони сомонӣ то Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон хизмати бедареғ кардаанд. Ин чараён бояд идома ёбад. Дар ҳоле ки ҷомеаи ҷаҳонӣ ба таҳаввулоти азими фарҳангию техникӣ рӯ ба рӯст, метавонад ба тамоми соҳоти зербиноии ин ё он миллат таъсири мусбӣ ва манфии худро расонад.

Бо қабули Қонуни забони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 июли 1989 ва баъдан дар таҳрири нав қабул гаштани он таҳти унвони Қонуни ҚТ «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 5 октябри 2009 марҳалаи ҷадиди рушди забони тоҷикӣ ба миён оварда шуд, ки дар амалӣ шудани ин марҳалаи таърихӣ забон ҳамаи аҳли зиё сахиманд ва саҳму нақши Пешвои миллат калидист. Дар тули 31-соли истиқлолият бо ташаббус ва ибтикороти ин абармарди таърих ва дастгириву ҳамовозии халқи барӯманди тоҷик хотираи таърихӣ миллат дар ҳамаи ҷанбаҳо, аз ҷумла забон, адабиёт, сиёсат, давлатдорӣ, дину мазҳаб, фарҳанг, меъморӣ, барқарор гардид. Дар ин давра, иду чашнҳо дар сатҳи ҷумҳурӣ ва байналмилалӣ қайд карда шуданд. Аз ҷумла, 1100-солагии давлати Сомониён, 1000-солагии «Шоҳнома», 1150-солагии устод Рӯдакӣ, 800-солагии Мавлоно, 1310-солагии Имоми Аъзам, 700-солагии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, 600-солагии Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ, 700-солагии Камоли Хучандӣ эълон ва таҷлили аз «Рӯзи Рӯдакӣ», «Рӯзи Мавлоно», «Рӯзи забони давлатӣ» ва ғайра мебошад, ки дар тамоми таърихи тоҷикон ҷунин ибтикорот рӯйи кор наомадааст. Бо ин ҳама, Пешвои миллат забони тоҷикиро аз гуфтугӯи хонаводагӣ ба минбари баланди сиёсати давлатӣ бароварданд ва аз минбарҳои баланди ҷаҳонӣ бо лафзи шеваи тоҷикӣ баромад намуда, тоҷику тоҷикистониёнро ба оламиён шиносонданд. Дар лобалои ҷаҳонишавӣ мо бояд сиёсати хирадмандонаи Пешвои миллати худро дастгирӣ намоем ва дар атрофашон муттаҳид бошем ва меҳри забондониву тоҷикона сухан гуфтанро аз Пешвои хеш биомӯзему пайравашон шавем. Ин аст, яке аз роҳҳои ҳифзи забони давлатӣ дар равандҳои инкишофи ҷаҳонишавӣ.

Ба қавли Шоири халқии Тоҷикистон устод Аскар Ҳаким:

*Аз миллату аз забони худ ёд кунед,
Арвоҳи гузаштагони худ шод кунед.
То ҳарф занад ба тоҷикӣ тифли шумо,
Дунёи варо тоҷикӣ бунёд кунед.*

Адабиёт:

1. Бухорӣ Муҳаммадҷон. Хуросон аст ин ҷо. – Душанбе: Дониш, 2009. – 416 с.
2. Камолиддинов Баҳриддин. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд. – Душанбе: Интернӯс Тоҷикистон, 2001. – 171 с.
3. Раҳмон Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор китоб. Китоби 1. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.
4. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 1. Ба суйи пояндагӣ. Нашри 2. – Душанбе: Таъминотҷӣ, 2018. – 516 с.
5. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 2. Забон ва замон. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.

ТДУ: 323 + 809. 155. 0

**САҲМИ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР
ОМУӢЗИШИ ҚАДИМТАРИН
НАМУНАҲОИ ХАТТИИ ЗАБОНИ
ТОЧИКӢ**

*Норова Гулчехра,
Сиддиқов Амиршоҳ,
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

**РОЛЬ ЭМОМАЛИ РАҲМОНА В
ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНИХ
ТАДЖИКСКИХ ПМСМЕННЫХ
ОБРАЗЦАХ**

*Норова Гулчехра,
Сиддиқов Амиршоҳ,
Таджикский государственный
педагогический университет имени
Садриддина Айни*

**EMOMALI RAHMAN'S
CONTRIBUTION TO THE STUDY OF
THE OLDEST WRITTEN SAMPLE OF
THE TAJIK LANGUAGE**

*Norova Gulchehra,
Siddikov Amirshoh,
Tajik State Pedagogical University named
after Sadriddin Aini*

Аннотатсия

Вобаста ба таърихи ташаккулёбӣ ва марҳилаҳои забони тоҷикӣ ҳарчанд муҳаққиқони зиёде кор намудаанд, вале то ҳол баъзе аз паҳлуҳои он норавшан мондааст. Имрӯз вазифаи ҳар як муаррих дақиқу саҳеҳ ва равшан намудани баъзе аз саҳифаҳои таърихии забони тоҷикӣ махсуб меёбад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ин мубрамиятро ба назар гирифта, дар ин роҳ омӯзиширо оғоз намуд, ва муваффақ ҳам гашт. Нашри китоби «Забони миллат-ҳастии миллат» аз ҷониби сарвари давлат тасодуфӣ набуда, зарурияти ҳастии миллати соҳибдавлат ва соҳибфарҳанг ва ба ин тариқ нишон додани таърихи тамаддуни бузурги халқу миллати хеш мебошад.

Калидвожаҳо: *Эмомалӣ Раҳмон, омӯзиши, қадимтарин намунаҳои хаттии забони тоҷикӣ, Пешвои миллат, таърих, забониносии, тоҷикиносии.*

Аннотация

Хотя историей становления и этапами таджикского языка занимались многие исследователи, некоторые ее аспекты до сих пор остаются неясными. Сегодня задачей каждого историка считается прояснение некоторых исторических страниц развития таджикского языка. Основатель мира и национального единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон считает эту проблему актуальной и проводил несколько успешных исследований в этом направлении. Издание главой государства книги «Язык нации – бытия нации» не случайно, это необходимость существования государственно-культурной нации и, таким образом, показывающая история великой цивилизации.

Ключевые слова: *Эмомали Рахмон, образование, древнейшие письменные образцы таджикского языка, лидер нации, история, языковедение, таджиковедение.*

Annotation

Although many researchers have worked on the history of the formation and stages of the Tajik language, some of its aspects are still unclear. Today, it is considered the task of every historian to clarify some of the historical pages of the Tajik language. The founder of national peace and unity, the leader of the nation, the honorable President of the country, Emomali Rahmon, took into account this problem and started training in this way, and it was successful. The publication of the book «Language of the nation-the essence of the nation» by the head of the state is not accidental, it is the necessity of the existence of the state-owning and culture-owning nation and in this way showing the history of its great civilization.

Keywords: *Emomali Rahmon, education, the oldest written examples of the Tajik language, the leader of the nation, history. Linguistics, Tajik studies.*

Бояд тазакур дод, ки осори таърихии Пешвои миллат дар асоси маъхазҳои хаттии аҳди қадим, асрҳои миёна ва давраи нави марҳилаҳои ташаккули забони тоҷикӣ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтааст. Ҳамин аст, ки худ чунин қайд намудаанд: «Масъалаи омӯзиш ва пажӯҳиши нахустин намунаҳои сабтшудаи забони мо яке аз муҳимтарин ва муҳаббаттарин масъалаҳои илми забоншиносӣ ва тоҷикшиносӣ мебошад. Бештари пажӯҳишгарон аввалин намунаҳои насриву назми осори забони моро дар сарчашмаҳои ба хати арабӣ навишташуда ҷустаанд, ки ба назари мо ин равиш яқсӯя мебошад. Тавре дар бобҳои пешин баррасӣ кардем, забони модарии мо пеш аз он ки аз алифбои арабӣ истифода намояд, таърихи тахминан ҳаштсадсолаи истифодаи расмӣ доштааст. Бинобар ин, мо бояд хангоми баррасии илмии ин масъала мавзӯро ба ду марҳилаи асосӣ ҷудо карда, мавриди пажӯҳиш қарор бидеҳем» [15, с.207].

Қайд намудан ба маврид аст, ки дар таърихи башарият ихтирои хат яке аз дастовардҳои барҷастаи таърихӣ ба шумор меравад. Лозим ба ёдоварист, ки зиндагии инсоният то кашфу ихтирои хат даврони хоб ва баъд аз ихтирои хат давраи бедорӣ ва ба худ омадан мебошад. Забонҳои дунёро имрӯз низ пажӯҳишгарон ба забонҳои соҳибхат ва бехат ҷудо менамоянд. Сабти намунаҳои забонӣ ба воситаи хат гоми муҳимме дар рушду густариши забон аст. Он дараҷаи инкишофи ҳувияти миллии халқҳо ро нишон медиҳад ва яке аз роҳҳои асосӣ барои дастрасӣ ба ваҳдати миллии мебошад. Умумияти хат минтақаҳои гуногунро ба ҳам пайваست намуда, унсурҳои маҳалпарастиву қавмпарастиро аз байн мебарад ва барои ташаккули халқияти ягона роҳи васеъ мекушояд. Бояд ёдовар шуд, ки пайдоиши хат ва ташаккули он тадриҷан сурат гирифта давраҳои тӯлонии таърихро фаро мегирад ва имрӯз ҳам бисёре аз халқҳои ҷаҳон роҳҳои такмилу ислоҳи хати худро меҷӯянд.

Ҳақ бар ҷониби муаррихи аврупоӣ Э. Дорлхофер мебошад, ки чунин қайд намудааст: «Пайдоиши хат ва ташаккули он марҳилаҳои гуногунро фаро мегирад» [7, с.34]. Аксарияти хатҳои ҷаҳон решаи умумӣ доранд. Бисёре аз муҳаққиқон бар он ақида мебошанд, ки хатти оромӣ, ки дар асоси он хатҳои дигар ба вуҷуд омада решаи ориёӣ дошта, ба воситаи хетҳо ба Байнаннаҳрайн оварда шудааст» [8, с.123].

Эмомалӣ Раҳмон барҳақ қайд намудааст, ки «Мо ифтихор дорем, ки миллати тоҷик ҳамчун яке аз қадимтарин халқҳои дунё ханӯз дар даврони мо қабли таърих соҳибхат будааст, ки «Авесто» ва шакли китобии он таърихи беш аз шаш ҳазорсола дорад» [15, с.207].

Дар ин радиф қайд намудан ба маврид мебошад, ки то истилои араб дар тамоми сарзамини Хуросону Моваруннаҳр, ки сарзаминҳои имрӯзаи Тоҷикистон, Афғонистон, Эрони шарқӣ, Узбекистон, Туркманистон, бахше аз Қазокистону Қирғизистон ва Чини ғарбӣ (Хутану Кошғар ва Тахористони сағир (хурд)-ро фаро мегирифт, хатҳои гуногун (юнонӣ, оромӣ (дар шаклҳои пахлави, суғдӣ, хоразмӣ ва ғ.), монави, ҳиндӣ) истифода мегардид. Эмомалӣ Раҳмон дар осори хеш бо мақсади тақвияти ақидаҳо дар хусуси забону хатти аҷдодони тоҷикон аз сарчашма ва осори муаррихони зиёд иқибосҳо овардааст. Бозёфтҳои мухталиф аз ин сарзаминҳо исботи ин гуфтаҳост, ки дар бахши забонҳои форсии миёна, портӣ, бохтарӣ, суғдӣ ва дигар забонҳои эронии миёна муфассал маълумот додаанд» [9, с.56]. Аз таҳлили осори илмии Эмомалӣ Раҳмон маълум мегардад, ки муаррихони тоҷику эронитабор оид ба вазъияти ин унсурҳои фарҳангии ориёӣ то воридшавии арабҳо маълумоти зиёде додаанд. Бояд тазакур дод, ки як намунаи дигари забони мо то аҳди ислом шеърест, ки аз Турфон пайдо шудааст ва онро Маликушуаро Баҳор намунаи забони дарӣ медонад» [13, с.107]. Эмомалӣ Раҳмон бошад қайд менамояд, ки он «Дар ситоиши дарахт» ном дорад. Ин суруд бештар хангоми ниёиши монавиён истифода шуда тахмин меравад, ки он ба забони тахорӣ-кӯшонӣ суруда шуда бошад, зеро забони он ба забони сангнавиштаҳои Бағлон

(Сурхкутал) ва Тучӣ наздикӣ дорад. Шеърӣ дигар «Суруди Каркӯӣ» аст, ки аз даврони охири замони Сосониён ба мо расидааст. Он бо лаҳҷаи сиистонии забони дарӣ суруда шудааст. Маликушшуаро Баҳор дар ин бора менависад: «Ин суруд зоҳиран ба забони дарӣ аст, на паҳлавӣ, зеро иттилоъ дорем, ки дар Машриқи Эрон забони адабӣ забони дарӣ буда ва табъан ин шева мамлақати ҷанубии Хуросонро ҳам муассир месохтааст» [13, с.109].

Дар асоси мадрақҳои таърихӣ Эмомалӣ Раҳмон бар он ақида аст, ки дар ҳар ду намуна ягон вожаи арабӣ дида намешавад, вале забони онҳо ба намунаҳои баъдӣ, ки ба алифбои арабӣ оварда мешаванд, хеле кам тафовут дорад. Ин чанд намуна, ки ӯ ёд карааст, бозмондаҳои замони пурталотуму пурфочиаи гузар аз фарҳанги ориёӣ ба фарҳанги исломӣ буда, ҳадди ақал аз дусад сол то сесад солро фаро гирифтааст. Вобаста ба қадимтарин намунаҳои хаттии мансуб ба забони аҷдодони мо тӯли 200 сол мешавад, ки муҳаққиқони мухталиф тадқиқот бурда истодаанд. Ва то ҳол назари ягонае ба вучуд наомадааст. Эмомалӣ Раҳмон сарчашмаҳои хаттии аз ҷониби бостоншиносон тадқиқшударо ба назар гирифта, ҳамаи он намунаҳои хаттиро, ки аз аҳди куҳан ба мо омада расидаанд ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст:

1. Вожаҳо, иборот, таркиботи ҷудогона, ки бештар дар мутуни арабӣ омада, бо номи «ҷумали қисор», яъне ҷумлаҳои кутоҳ ёд мешаванд.

2. Намунаҳои шеърӣ, яъне мисраъҳо ва байту порчаҳои шеърие, ки дар матнҳои арабию тоҷикӣ оварда шудаанд» [15, с.210].

Боиси зикр аст, ки баъзан намунаҳои мазкур қаблан машҳур буда, дар осори донишмандони маъруф Е.Г. Браун, Муҳаммадқаии Баҳор, Мучтабо Минувӣ, Таботабой, Тафаззулӣ ва дигарон истифода шудаанд. Қисмати боқимондаи онҳоро ахиран муҳаққиқи эронӣ Алиашрафи Содикӣ» [13, с.107] ва баъдан бо такмилу иловаҳо Озартоши Озарнӯш» [13, с.109] ҷамъоварӣ намуда, дастраси алоқамандону муҳаққиқон намуданд.

Бо дарназардошти арзишу аҳамияти таърихӣ ин намунаҳо ва ҳамчунин барои огоҳии бештари алоқамандон ва хонандагони оддӣ аз таърихи забони модарии хеш мо муҳимтарини онҳоро интихобан аз рӯи таърихи баён дар поён зикр хоҳем кард.

Ҷамзамон Эмомалӣ Раҳмон ёдовар шудааст, ки бархе аз ин намунаҳо, ба хусус суҳаноне, ки ба Баҳроми Гӯр ва дигар сарону сарварони сосонӣ нисбат медиҳанд, имкон дорад, дар асрҳои баъдӣ аз ҷониби котибон дучори таҳриф шуда бошад ва ё баъзе аз онҳо дар асл ба забони форсии миёна буда, баъдан ба форсии дарӣ баргардон шуда бошанд.

Аксар аз муаррихону муҳаққиқон куҳантарин шеърӣ китобии моро ба Абуҳафси Ҳаким ибни Аҳваси Суғдӣ Самарқандӣ нисбат медиҳанд, ки байти зеринро гуфтааст:

Оҳуи кӯҳӣ дар дашт чӣ гуна давадо?

Чу надорад ёр, бе ёр чӣ гуна равадо?!

Эмомалӣ Раҳмон ин байтро таҳлил намуда, қайд намудааст, ки мисраи дувуми ин байт дар баъзе нусхаҳо ба шакли «Ёр надорад, бе ёр чӣ гуна равадо?» ё «Ў надорад ёр, бе ёр чӣ гуна бувадо?» омадааст [15, с.210].

Дар ин радиф метавон барои дарки пурраи он аз дигар муҳаққиқон иқтибос овард. Махсусан Шамси Қайси Розӣ дар «ал-Муъҷам фӣ маойири ашъори-л-Аҷам» матлаби болоиро зикр намуда, қавли Абунастри Форобиро меорад, ки ба гуфтаи ӯ, Абуҳафс дар санаи сесади ҳиҷрӣ дар ҳаёт будааст. Абунастри Форобӣ (ваф. 989) ҳамчунин Абуҳафси Суғдиро аз беҳтарин навозандагони олати мусиқии шаҳрӯд медонад» [16, с.123].

Дар ин бобат Эмомалӣ Раҳмон таъкид бар он мекунад, ки агар ин таърих, ки Абунастри Форобӣ мегӯяд, саҳеҳ бошад, он гоҳ Абуҳафси Суғдӣ нахустин шоири форсигӯӣ ва байти мазкур нахустин шеърӣ тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) нест ва шоирони аҳди тоҳирию саффорӣ пештар аз ин ҳам ба забони модарии мо шеърҳо гуфтаанд.

Дар ин хусус андешаҳои гуногун ва суханони бисёр дар адабиёт арзи вучуд доранд ва барои таъйиди гуфтаи боло як мисол басанда мебошад. Яке аз донишмандони эронӣ Карими Кишоварз гуфтаи Давлатшоҳи Самарқандиро дар «Тазкират-уш-шуаро» аз қавли Абутоҳири Хотунӣ, ки ба аҳди Азудуддавлаи Дайламӣ дар китобаи Қасри Ширин навиштае ёфтанд, ки «ба дастури форсии қадим аст», ки мо онро пештар овардем, он ҷо андешаи ҷолиби Давлатшоҳи Самарқандиро нисбат ба шеъри форсӣ дар оғози густариши ислом таъкид менамояд: «Пас бар ин тақдир маълум шуд, ки пеш аз ислом шеъри форсӣ низ мегуфтаанд. Аммо чун мулуки ақосира (яъне хусравон) ва Аҷам ба дасти араб афтод ва он қавми муборак ба дини ислом ва зохир қардани шарият мекушидаанд ва роҳу расми Аҷамро мепӯшидаанд, мешояд, ки манъ аз шеър низ қарда бошанд...» [5, с.31-32].

Жилбер Лазар ба далели ин, ки байти мазкур шеъри арузӣ нест, изҳори ақида қарда, ки мумкин аст, Абуҳафс ин байтро ба унвони намуна аз шеъри қадим дар фарҳанги худ ё китоби дигаре нақл қарда будааст ва баъдҳо дигарон дар натиҷаи иштибоҳ онро ба худӣ ӯ нисбат додаанд ...[5, с.31-32].

Эмомалӣ Раҳмон ин андешаро ба ҳақиқат наздиктар медонад, ки ин дуруст мебошад. Чунки Абуҳафси Суғдӣ чун устод Рӯдакӣ илова бар ҳунари шоирӣ ва мутрибӣ, яъне устодона навохтани шаҳрӯд, ҳунари сарояндагӣ ҳам доштааст ва шояд ин байтро, ки намунаи шеъри қадимӣ ҳақиқатан, аз пешиниён зери навои шаҳрӯд мехондааст ва баъдҳо муаррихону тазкиранависон онро ба худӣ ӯ нисбат додаанд. Ҳамчунин Эмомалӣ Раҳмон қайд менамояд, ки шоир ва дабири аҳди Саффорӣ Муҳаммад ибни Васифи Сағзӣ (нимаи дуҷуми асри IX – аввали асри X) ҳамчунин аз бунёдгузори шеъри тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Бино ба навиштаи муаллифи ношинохтаи «Таърихи Систон», Яқуби Лайс чун Занбил ва Амвори Хориҷиро кушту Ҳиротро гирифт ва Систону Кирмону Форс ба итоати вай даромад, шоирон дар ситоиши ӯ ба арабӣ шеър гуфтанд ва ӯ арабӣ намедонист, гуфт: «Чизе, ки ман андар наёбам, чаро бояд гуфт?». Муҳаммад ибни Васиф, ки «дабири расоили ӯ буд ва адаб некӯ донист пас шеъри порсӣ гуфтаи гирифт» [15, с.207].

Масъалаи дигари баҳснок, ки дар осори Эмомалӣ Раҳмон мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтааст, ин намунаҳои аввалини насри китобии тоҷикӣ мебошад. Қадимтарин намунаҳои насри китобии тоҷикӣ, ки то ба мо расидаанд, аз асри X мелодӣ пештар нестанд. Вале, чунон ки поёнтар хоҳад омад, яқинан китобу рисолаҳои дигаре низ пеш аз ин давра будаанд, ки то замони мо боқӣ намондаанд. Зеро насри Абумансури Муаммарӣ, Абулмуайяди Балхӣ, Абуалии Балъамӣ ва муаллифони дигар, ки дар зер дар бораи осор ва вижаҳои забони нигориши онҳо муфассалтар сухан хоҳем гуфт, ба қавли Муҳаммадтақи Баҳор «насре нест, ки битавон онро мавлуди як қарн донист ва низ мушқил аст, ки появу мояи он насро дар насри паҳлавӣ ҷӯё шавем» [10, с.1].

Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси ин масъала қайд менамояд, ки «Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абумансурӣ» қадимтарин намунаи насри китобии тоҷикӣ то кунун шинохта шудааст. Ин асар ба номи сипаҳсолори Хуросон Абумансури Муҳаммад ибни Абдураззоқ навишта шуда, соли 957 бо сарпарастии вазири ӯ Абумансури Муаммарӣ таҳияву таълиф гардидааст.

Қисмати оғози асари номбурда чунин аст: «Сипосу офарин Худойро, ки ин ҷаҳону он ҷаҳон офарид ва мо, бандагонро, дар ҷаҳон падидор қард ва некандешон ва бадқоронро подош ва подафроҳ (ҷазо ва мукофоти бадӣ) баробар дошт ва дуруд бар баргузидагону покону диндорон бод, хоса, ба беҳтарин халқи Худо – Муҳаммади Мустафо салла-л-лоҳи алайҳи ва саллам ва бар аҳли байту фарзандони ӯ бод.

Оғози қисми «Шоҳнома» аз гирдоваридаи Абумансури Муаммарӣ дастури Абумансур Абдураззоқи Абдуллоҳи Фаррух» [15, с.229]. Дар ин хусус Аҳмади Ҷовид қайд намудааст, ки нахуст айдун (чунин) гӯяд дар ин нома, ки то олам буд, мардум дар гирди дониш гаштаанд ва суханро бузург дошта ва некутарин ёдгор сухан дониста, ҷӣ

андар ин чахон мардум ба дониш бузургвортар ва мойдортар. Ва чун мардум бидонист, к-аз ӯй чизе намонад пойдор ва бад-он кӯшад, номи ӯ бимонад ва нишон гусиста нашавад» [2, с.168].

Эмомалӣ Раҳмон дигар намунаи насри адабии тоҷикиро мисол оварда зикр менамояд, ки насри куҳан «ас-Савод ул-аъзам»-и Абулқосими Ҳакими Самарқандӣ (ваф. 953) маҳсуб мешавад, ки рисолае дар фикҳи ҳанафӣ буда, дар усули ақоид ва калом дар ин мазҳаб баҳс мекунад ва бо дархости амири кабир Исмоили Сомонӣ аз ҷониби имом Абулқосими Исҳоқ ибни Муҳаммади Самарқандӣ ба забони арабӣ тақрибан солҳои 902-903 таълиф гардида, баъдан дар рӯзгори Наср ибни Мансур (975-997) бо дастури ӯ, ба забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) айнан тарҷума шудааст. Таърихи дақиқи тарҷума ва мутарҷими китоб ҳанӯз ба таври мушаххас маълум нест. Маҳдии Баёӣ тарҷумаи ин китобро дар ҳудуди солҳои 930-940 милодӣ ба қалами худи Абулқосими Самарқандӣ эҳтимол додааст» [15, с.229]. Аммо муҳаққиқи шинохта Абдулҳайи Ҳабибӣ, ки матни тарҷумаи «ас-Савод ул-аъзам»-ро ба нашр расонидааст, андеша дорад, ки тарҷумаи он тақрибан баъди 80 соли таълиф бо дастури амир Нух ибни Мансури Сомонӣ аз ҷониби мутарҷими ношинохта анҷом пазируфтааст» [15, с.14].

Бояд қайд намуд, ки ин китоб 61 масъалаи каломиву фикҳии тариқи суннат ва ҷамоатро дар бар гирифта, сабаби таснифи китоб дар муқаддимаи он сарехан таъкид шудааст. Истифодаи нисбатан бештари вожагону истилоҳоти арабӣ дар ин асар, ба андешаи мо, ду сабаб дорад: нахуст ин, ки асли ин китоб ба арабӣ буда, баъдан айнан ба тоҷикӣ (форсии дарӣ) баргардон шудааст, дувум он, ки китоб масоили марбут ба дини мубини исломро фаро мегирад, ки истилоҳоти арабӣ аксари истилоҳоти онро ташкил медиҳанд.

Эмомалӣ Раҳмон дар ин радиф тазаккур додааст, ки «**Гаршоспнома**» ва «**Аҷоиб-ул-булдон**»-и Абулмуайяди Балхӣ, ки дар рӯзгори Нух ибни Мансури Сомонӣ (976-997) таълиф шудаанд, дигар куҳантарин намунаи насри тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) мебошанд. Соли таваллуду вафоти муаллифи ин ду асар маълум нест, вале аз он, ки номи ӯ дар тарҷумаи Таърихи Табарӣ, ки соли 963 анҷом пазируфт, зикр гардидааст, метавон зиндагию рӯзгори ӯро пештар аз ин таърих эҳтимол дод. Аз Абулмуайяди Балхӣ чанд пора шеър низ боқӣ мондааст, аммо дар маъхазҳои қадим, аз ҷумла «Таърихи Систон» ӯ муаллифи асари насрии «Шоҳномаи бузург» ё «Шоҳномаи Муайядӣ» қаламдод шудааст, ки то замони мо нарасидааст ва ё эҳтимолан «Гаршоспнома» поре аз ин «Шоҳномаи бузург» бошад. Ҳарчанд дар баъзе маъхазҳо «Гаршоспнома» ба сифати асари ҷудоғонаи ин муаллиф номбар шудааст» [15, с.235].

Қайд намудан ба маврид мебошад, ки бархе матолиби «Гаршоспнома» ва «Аҷоиб ул-булдон», ки ба зикри Систон алоқаманд буда, поре аз онҳо дар зер барои намуна оварда мешавад, тавассути «Таърихи Систон» то ба мо расидаанд.

Эмомалӣ Раҳмон баъд аз таҳлили асари мазкур ба чунин хулосае меояд, ки чун асли «Гаршоспнома» ва «Аҷоиб-ул-булдон» аз миён рафтааст, забони таълифи ин ду асар дар асрҳои баъдӣ аз тарафи котибону нусханависон дучори таҳриру таҳриф қарор гирифта, шояд то андозае шакли аввалияи худро аз даст додааст. Вале вожагону таркибҳои зебо, аз қабилҳои **ҷойгоҳ, киштзор, ҳазор сол боз, меши кӯҳии зинда, талаби хуни Сиёвуш, оташгоҳ, маъбадҷо, мурод ҳосил, забарсун**, ки бештар хоси гӯйишҳои Моваруннахру Хуросонанд, ба асолати ин асарҳо гувоҳӣ медиҳанд. Калимаи «сун» ба маънии «сӯй» (ин сун, он сун) то имрӯз дар баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ боқӣ мондааст.

Дигар намунаи насри хатии забони тоҷикӣ, ки Эмомалӣ Раҳмон дар осори хеш овардааст, ин тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» мебошад. Бояд тазаккур дод, ки «**Тарҷумаи Таърихи Табарӣ**», ки яке аз намунаҳои беҳтарини насри тоҷикист, дар асл тарҷумаи озоди «Таърих ур-русул ва-л-мулук»-и Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ (ваф. 922) буда, тарҷумаю такмили он аз ҷониби Абуалии Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ бо

дастури амири Сомонӣ Абусолеҳи Мансур (961-976) анҷом пазируфтааст. **Тарҷумаи Тафсири Табарӣ** намунаи дигари насри кӯҳани тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) мебошад, ки аз китоби «Ҷомеъ ул-баён фӣ тафсири-л-Қуръон»-и Муҳаммад ибни Ҷарир бо фармони Мансур ибни Нуҳи Сомонӣ (961-976) аз ҷониби як гурӯҳ уламои Мовароуннаҳр бо забони ба истилоҳ, «форсии дарию роҳи рост», яъне забони содаю мафҳуми тоҷикӣ тарҷума шудааст. Дар ин китоб дар баробари луғату ибороти Қуръон миқдори зиёди калимоту ибороти тоҷикӣ, аз қабилҳои **намоз**, **рӯза**, **ёрон** (саҳоба), **пайғомбар** ва ғ. истифода шудааст» [15, с.238]. Ҳамчунин дар қатори ин Эмомалӣ Раҳмон дар омӯзиши масъалаи мазкур аз осори як қатор мутафаккирони барҷастаи асримиёнагии тоҷику форс истифода намудааст.

Ҳамчуноне ки маълум аст, пас аз истилои араб ва ташаккули тамаддуни исломӣ забони арабӣ дар саросари қаламрави хилофат, аз ҷумла, дар Хуросону Мовароуннаҳр забони расмии давлатдорӣ ва илму адаб гардид. Гузашта аз ин дар он рӯзгор дар Шарқи Наздику Миёна вазифаи забони байналмилалиро ба дӯш гирифт, чунон ки дар Аврупои асрҳои миёна ҳам чунин мақомеро забони латинӣ соҳиб буд.

Адибону донишмандони маъруфи эронинаҷод: Ибни Муқоффаъ (721-753), Муҳаммад ибни Мусои Хоразмӣ (780-847), Абумаъшари Балхӣ (наздики 786-886), Аҳмад ибни Муҳаммади Фарғонӣ (асри IX), Ибни Хурдодбех (820-912), Истаҳрӣ (асри X), Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ (838-923), Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ (865-925), Ҳамзаи Исфahонӣ (893-970), Саолибӣ (961-1038) ва садҳо донишмандони дигар осори илмиву адабии худро ба забони арабӣ таълиф намудаанд.

Яке аз онҳо Саолибӣ мебошад, ки дар «Ятимат-уд-даҳр» аз 119 шоири арабизабон, ки дар Хуросону Мовароуннаҳр зиндагӣ мекарданд, ёдовар шуда, аз ашъорашон намуна овардааст» [4, с.389].

Эмомалӣ Раҳмон ба хулосае омадааст, ки Истилои араб ба ҳеҷ ваҷҳ натавонист истиклоли забони аҳли Хуросону Мовароуннаҳрро комилан аз байн бибарад. Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар ин сарзамин бо забони арабӣ пайваста рақобат намуда, дар мақоми худ пойдору устувор монд» [15, с.242].

Ин забон на танҳо дар баробари забони ғолибу ҳокими арабӣ устувору побарҷой монд, балки тадриҷан аз забони дорои таронаҳои парокандаи мардумӣ, аз қабилҳои таронаҳои дар боло ёдшудаи мардуми Балху Бухоро, суруди оташкадаи Каркӯйи Систон ва ғайра боло рафта, ба забони шеърӣ адаб мубаддал гардид ва дар рӯзгори ҳукмронии сарсилсилаи Саффорӣён Яъқуб ибни Лайс (873-879) сурудани шеърӣ китобӣ ба ин забон расмият пайдо кард.

Тадриҷан бо ташкилу барқарории давлатҳои маҳаллии хонадонҳои эронинаҷоди Тоҳирию Саффорӣ, Сомониву Чағонӣ, Хоразмшоҳӣ ва Зиёриву Бувайҳӣ забони форсии дарӣ бештар рушду тавсеа ёфт. Ба хусус замони салтанати Сомонӣён (875-999) пурбортарин давраи наҳзату шукуфоии забони форсии дарӣ махсуб мегардад.

Амирони фозили сомонӣ, ки хувияти баланди миллӣ доштанд ва наҷоди худро ба подшоҳони Эрони бостон мепайвастанд, зердастони худро пайваста ба форсиависӣ хидоят мекарданд, ки баъзе намунаҳои ин осорро мо дар боло ёдовар шудем.

Ҳамчунин боиси тазаккур аст, ки муаллифи «Мучмал-ут-таворих» «Китоби Синдбод»-ро дар шумори ҳафтад китобе ном мебарад, ки «дар рӯзгори Ашкониён сохтанд» [10, с.108]. Ба ин далел эҳтимол меравад, ки асли ин китоб ба забони портӣ ё паҳлавии ашкони буда, аз ин забон мустақиман ба тоҷикӣ баргардон шудааст. Зоҳиран нусхаи асли ин китоб ва тарҷумаи он аз миён рафта, то ба рӯзгори мо нарасидааст.

Захирии Самарқандӣ, ки дар санаи 1161 таҳрири дубораи тарҷумаи ин китобро анҷом додааст, дар муқаддимаи «Синдбоднома» дар хусуси таърихи тарҷумаи вай чунин ишора дорад: «Бибаёд донист, ки ин китоб ба луғати паҳлавӣ будааст. Амири одил Нуҳ ибни Мансур фармон дод Ҳоҷа Амид Абулфавориси Фанорӯзиро то ба забони порсӣ тарҷума кунад ва тафовуту ихтилоле, ки бад-ӯ роҳ ёфта бувад, бардорад

ва дурусту рост кунад. Ва ба таърихи санаи 339 Хоча Амид Абулфаворис ранч баргирифт ва хотир дар ин кор овард ва ин китобро ба луғати дарӣ пардохт» [1, с.108].

Эмомалӣ Раҳмон аз муаррихи эронӣ Муҳаммад Муин иқтибос оварда зарурияти ба забони форсӣ иншо намудани китобхоро равшан намудааст. Донишманди маъруфи Эрон Муҳаммади Муин дар таълифи китобҳо ба забони форсӣ ду сабаби зеринро таъкид кардааст:

1. Оммаи мардум ва ҳатто табақаи миёна аз забони арабӣ, чуз он ки марбут ба фароизи динӣ буд, чизе намедонистанд, бинобар ин китобе, ки барои истифодаи ин табақот навишта мешавад, ногузир мебоист ба забони модарии онон таълиф гардад.

2. Бештари шоҳон ва амирони эронӣ аз забони арабӣ оғаҳии кофӣ надоштанд ва муаллифону мусаннифон ногузир буданд, ки осори худро ба форсӣ нависанд» [11, с.3].

Албатта, дар мавриди он ки оммаи мардум ва табақаи мутавассити чома аз забони арабӣ бебаҳра буданд, чойи шаке нест ва дар боло низ ба ин маънӣ ишораҳо рафт. Вале ақидае, ки алоқаи амиронро ҳокимони хонадонҳои эронинаҷод назари Сомониёну Хоразмшоҳиён ва Фарифавниёну Бувайҳиён ба забони модарии хеш гӯё аз надониستاني забони арабӣ будааст, асосӣ нест. Ба назари мо ин ақида аз рӯйи меҳру муҳаббати фаровон ба мардум ва посдориву гиromидошти забони модарии худ маншаъ мегирад.

Ҳамин тавр дар радифи ин Эмомалӣ Раҳмон омилҳои ташаккулёбии забони адабии тоҷикиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Дар рушду нумӯи илм, истилоҳоти илмӣ ва нигоришоти илмӣ тоҷикӣ низ, ба андешаи аксари муҳаққиқон, ду омили зерин нақши бештар ва муассиртар доранд:

Омили аввали ташаккули истилоҳоти илмӣ ва таълифи нахустин осори илмӣ тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ), бешубҳа, эҳтиёҷу ниёзмандии ҳуди мардум аст. Яъне, чунон ки пештар гуфтем, баъди истилои араб ва густариши дини мубини ислом дар байни аҳоли гурӯҳ ва табақаҳои буданд, ки онҳо аз забони арабӣ оғаҳии комил надоштанд. Аз ҳамин хотир майлу хоҳиши ин гурӯҳу табақаҳои аҳоли ҳамин буд, ки аз китобҳои, ки ба забони модарӣ таълифу тадвин шудаанд, илму дониш омӯзанд.

Аз тарафи дигар, эътиқоди мардум ба саъду наҳси ситораву сайёра ва таъсири гардишу ҳаракати ситорагону сайёрагон дар қору зиндагии онон, майлу рағбати дониستاني чигунагии Замину дарозову паҳнои он, анвои бемориву дармону табобат ва ғайра барои ташаккули забони илм ва дар заминаи он таълифу тадвин қардани осори илмӣ замина фароҳам овард» [12, с.38].

Дар натиҷа ниёғони мо бо таҳқиқу истифода аз осори форсиёни қадим ва юнониёну ҳиндувон дар илмҳои шумору ҳандаса, нучуму аҳкоми нучум, фалсафаву ҷуғрофия ва илми тиб сару сомони тоза бахшиданд ва дар ин бахшҳои илм таҳқиқоти пурарзиш ва шоистаи таҳсин анҷом доданд. Омили дигари ташаккули забони илм ва таълифу тадвини осори илмӣ тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ), чунон ки дар боло ёдовар шудем, ташвиқу ҳидоят ва сиёсати фарҳангпарваронаи амиронро ҳокимони он аҳд буд.

Адабиёт:

1. Алиашрафи Содикӣ. Таквини забони форсӣ. – Техрон, 1357/1979.
2. Аҳмади Ҷовид. Нахустин сухансароёни форсӣ то Абулфараҷи Сағзӣ. – Афғонистон, 1334/1955. – 168 с.
3. «Āhu-ye Kūhi... le chamois d'Abu Hafs de Sogdiane et les origins du robāi», in W.B. Henning Memorial Volume, 1970. – 240 p.
4. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988. – 389 с.
5. Карими Кишоварз. Ҳазор соли насри порсӣ. Китоби аввал. – Техрон, 1345/1967. – С.31-32.
6. Китоби Ҳаким Синдбод. Аз рӯйи «Синдбоднома»-и Заҳирӣ. Таҳрири Ҷ. Азизқулов. – Душанбе, 1971. – 237 с.

7. Муф. ниг.: Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмена и языки. Пер. с нем. и предисл. акад. В. Струве. – М., Изд. Вост. Лит., 1963.
8. Муф. ниг.: Дандамаев М. А. Вавилонские письцы. – М.: Наука, 1983.
9. Муф. ниг.: Древние системы письма. Этническая семиотика: (сб. ст.) // АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая; (Отв. ред. Ю. А. Кнорозов). – М.: Наука, 1986.
10. Муҳаммад Тақии Баҳор. Сабкшиносӣ. – Техрон, 1373/1995, Ҷ. 1. – 108 с.
11. Муҳаммади Муин. Луғоти форсии Ибни Сино ва таъсири онҳо дар адабиёт // Маҷаллаи донишкадаи адабиёт. – Техрон, 1332/1954, Шум. 2. соли 3. - С.3.
12. Мирзо Ҳасани Султон. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2008. – 38 с.
13. Маликушшуаро Баҳор. Сабкшиносӣ. Ҷ. 1. – 109 с.
14. Озартоши Озарнӯш. Чолиш миёни форсӣ ва арабӣ. – Техрон, 1385/2007.
15. Раҳмонов Э. Забони миллат – ҳастии миллат. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 210 с.
16. Шамси Қайси Розӣ. Ал-Муъҷам. Ба кӯшиши Мударрисии Разаӣ. – Техрон, 1338/1960. – 201 с.

ТДУ: 809. 155. 0 + 9 (5)

**МАҚОМИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР
ДАВЛАТҲОИ ТУРКТАБОРИ АСРҲОИ XI-XII-
И МОВАРОУННАҲРУ ХУРОСОН АЗ
НИГОҲИ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН**

Раҳмонова Чавҳарбӣ,
директори Коллеҷи тиббии
шаҳри Ваҳдат. Телефон: +992
000995020

**МЕСТО ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА ПРИ
ТУРЕЦКИХ ГОСУДАРСТВАХ
МОВАРУННАХРА И ХОРАОСАНА XI-XII С
ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЭМОМАЛИ РАХМОНА**

Раҳмонова Джавҳарби,
Директор Ваҳдатского
медицинского колледжа.
Телефон: +992 000995020

**STATUS OF THE TAJIK LANGUAGE IN THE
TURKISH STATES OF MOVARUNNAHUR
AND HUROSAN XI-XII IN VIEW
EMOMALI RAHMAN**

Rahmonova Jawharbi,
Director of Vahdat Medical
College. Phone: +992 000995020

Аннотатсия

Маълум аст, ки дар аҳди Ғазнавиён аксари мардуми Мовароуннаҳру Хуросон пайрави мазҳаби ханафии аҳли суннат буданд ва подшоҳони ин силсила аз ин мазҳаб ба унвони «мазҳаби рост» ҷонибдорӣ мекарданд ва ба дигар мазҳабҳои аҳли суннат низ эҳтиром мегузоштанд. Шаҳрҳои Нишопур, Бухоро, Марв, Балх, Ғазна... дар ин аҳд ба маркази бузурги ханафӣ ва шофеӣ табдил ёфта буданд. Аз ҷониби дигар, амирони Оли Бӯя ба сифати рақиби сиёсии Ғазнавиён аз мазҳаби муътазила ҳимоят мекарданд. Ҳамин воқеият боиси он шуд, ки Маҳмуд ба Рай лашкар кашид ва баъди пирӯзӣ амр кард, ки осори донишмандони муътазиларо, ба хусус дар фалсафа ва илмҳои дақиқ, оташ зананд.

Калидвожаҳо: Ғазнавиён, мардум, Мовароуннаҳр, Хуросон, мазҳаб, подшоҳ, унвон, эҳтиром, Бухоро, шаҳр, Нишопур.

Аннотация

Известно, что при Газневидах большинство жителей Мовароуннахра и Хорасана были последователями ханафитской секты суннитов, а правители этой серии поддерживали эту секту как «правую секту» и уважали другие секты суннитов. Города Нишапур, Бухара, Марв, Балх, Газна... стали в этот период крупными центрами ханафитов и шафиитов. С другой стороны, амиры Оли Буи поддерживали секту шиитскую секту мутазилитов как политического противника Газневидов. Этот факт заставил Махмуда повести свою армию к Рай и после победы приказал сжечь труды ученых-мутазилитов, особенно по философии и точным наукам.

Ключевые слова: Газневиды, народ, Моваруннахр, Хорасан, секта, царь, титул, уважение, Бухара, город, Нишапур.

Annotation

It is known that under the Ghaznavids, most of the people of Upper Nahr and Khurasan were followers of the Hanafi sect of Sunnis, and the kings of this series supported this sect as the «right sect» and respected other sects of Sunnis. The cities of Nishapur, Bukhara, Marv, Balkh, Ghazna... had become the great center of Hanafis and Shafi'is during this period. On the other hand, the amirs of Oli Buya supported the Mu'tazila sect as a political opponent of the Ghaznavids. This fact caused Mahmud to march his army to Rai and after the victory, he ordered to burn the works of Mu'tazila scholars, especially in philosophy and exact sciences.

Keywords: Ghaznavids, people, Movarunnahr, Khorasan, sect, king, title, respect, Bukhara, city, Nishapur.

Эмомалӣ Раҳмон нақши хосаи забони тоҷикро дар дарбори давлатҳои турктабор ба назар гирифта, дар осори хеш боби махсусро ба ин мавзӯ бахшидааст. Ӯ зикр менамояд, ки дар дарбори подшоҳони Ғазнавӣ олимону адибон мақоми машварат доштанд. Ба хусус, Султон Маҳмуд бисёр мехост, ки бузургтарин донишмандони он рӯзгор - Абуалии Сино, Абурайҳони Берунӣ, Абусаҳли Масеҳӣ, Абунастри Ироқ, Абулхайри Хаммор ва дигарон, ки моёи ифтихор ва равнақи дигар дарборҳои он аҳд, аз ҷумла, дарбори Хоразмшоҳиён буданд, аҳли дарбори ӯ бошанд ва борҳо ба талаби онон кас фиристода, ин донишмандонро ба дарбори худ фаро хонд [1, с.144].

Медонем, ки Ибни Сино ва Абусаҳли Масеҳӣ ин даъвати Маҳмудро қабул накарданд ва ба дарбори Оли Зиёр рӯ оварданд. Абурайҳони Берунӣ пас аз фатҳи Хоразм аз ҷониби лашкари Султон Маҳмуд ночор ба дарбори ӯ пайваст.

Омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон нишон медиҳад, ки Султон Маҳмуд ҳамчунин Ғазоирии шоирро, ки ба забонҳои тоҷикиву арабӣ шеър мегуфт, инъоми фаровон дода аз шаҳри Рай, аз дарбори Маҷдуддавлai Дайламӣ ба дарбори худ даъват кард ва Берунӣ дар як асараш як байти тоҷикӣ аз ӯ шоҳид овардааст.

Мутобиқи маълумоти тазкираҳо, дар байни вазирону дабирони дарбори ғазнавӣ низ ба мисли Аҳмад Ҳасани Маймандии вазир, Абунастри Мушкон, Абубакри Қаҳистонӣ, Абулфазли Байҳақӣ касоне буданд, ки ба забону шеърӯ адаби тоҷикӣ алоқаи зиёд доштаанд, то ҷойе, ки таърихномаи Абулфазли Байҳақӣ бехтарин намунаи насри тоҷикӣ (форсӣ) шинохта шудааст.

Подшоҳони Ғазнавӣ ба густариши дини мубини ислом ва мазҳаби ҳанафӣ, ҳамчунин бунёди мактабу мадрасаҳо низ мусоидат намудаанд. Ба андешаи баъзе муаррихон, аз ҷумла дар ноҳияи дурдасти Хутгал (Хатлон) то соли 1025 ба ибтикори Ғазнавиён бештар аз 20 мадрасаи дорои вақф бино гардид [1, с.144].

Онҳо дар Ғазна китобхонаи бузург бунёд ниҳоданд ва нусхаҳои нодирро ҷамъоварӣ карда, барои истифода дар ихтиёри донишмандон қарор доданд.

Инчунин қобтили тазаккур мебошад, ки бештари ин китобҳо ҳамчунин ба сифати ғанимати ҷанг аз сарзаминҳои ишғолшуда ба Ғазна оварда мешуд. Масалан, гуфтаанд, ки Ғазнавиён соли 1034 Алоуддавлai Кокуяро шикаст дода, Исфаҳонро ба даст оварданд ва китобхонаи Ибни Синоро, ки дар ин шаҳр буд, ба Ғазна интиқол доданд. Вале аксари китобҳои ин китобхонаи салтанатиро Ғӯриён баъди фатҳи Ғазна ба коми оташ кашиданд [4, с.335].

Маълум аст, ки дар аҳди Ғазнавиён аксари мардуми Мовароуннаҳру Хуросон пайрави мазҳаби ҳанафӣ аҳли суннат буданд ва подшоҳони ин силсила аз ин мазҳаб ба унвони «мазҳаби рост» ҷонибдорӣ мекарданд ва ба дигар мазҳабҳои аҳли суннат низ эҳтиром мегузоштанд. Шаҳрҳои Нишопур, Бухоро, Марв, Балх, Ғазна дар ин аҳд ба маркази бузурги ҳанафӣ ва шофеӣ табдил ёфта буданд. Аз ҷониби дигар, амирони Оли Бӯя ба сифати рақиби сиёсии Ғазнавиён аз мазҳаби муътазила ҳимоят мекарданд. Ҳамин воқеият боиси он шуд, ки Маҳмуд ба Рай лашкар кашид ва баъди пирӯзӣ амр кард, ки осори донишмандони муътазиларо, ба хусус дар фалсафа ва илмҳои дақиқ, оташ зананд.

Рӯзгори ҳукмронии Ғазнавиён яке аз муҳимтарин давраҳои таърихи рушду густариши тасаввуф ба забони тоҷикӣ аст ва дар ин рӯзгор дар Хуросону Мовароуннаҳр бузургтарин орифону донишмандон, аз қабили шайх Абусаиди Абулхайр, шайх Абулҳасани Харақонӣ, Абуиброҳим Мустамилии Бухорӣ, Абулқосими Қушайрӣ, Абулҳасани Ҳучвирӣ, ҳама Абдуллоҳи Ансорӣ, ҳаким Саной, шайх Аттор ва дигарон зиндагиву эҷод намуда, дар амри боло бурдани маърифати динию ахлоқии мардум ва рушду тавсеаи забони мо саҳми муносиб гузоштанд. Бино бар ин дар зер осори боқимонда ва баъзе намуна аз сурудаву навиштаҳои ононро зикр мекунем.

Бояд гуфт, ки дар осори Эмомалӣ Раҳмон вобаста ба номанигорӣ тоҷикӣ дар аҳди сулолаҳои турктабор қайд шудааст. Номанигорӣ тоҷикӣ дар ин аҳд тавассути соҳиби

девони расоили Султон Махмуд ва Султон Масъуд Абунастри Мушкон (вафот 1039) ривочу равнақи бештар пайдо кард, ки бо шарофати «Таърихи Байхақӣ» чанд номаи нигоштаи ӯ то замони мо расидааст. Дар ин номаҳои боқимонда зебоию расоии забони муаллиф ба назар мерасад ва дар зер порчаеро аз номаи Султон Масъуд ба хони Кошғар Қадархон, ки ба қалами Абунастри Мушкон тааллуқ дорад, намуна меорем:

«...имрӯз чун тахт ба мо расид ва кор ин аст, ки бар ҳар ду ҷониб пӯшида нест, хирад он мисол диҳад ва таҷоруб он иқтизо кунад, ки ҷаҳд карда ояд, то биноҳои афроштаро дар дӯстӣ афроштатар карда ояд, то аз ҳар ду ҷониб дӯстон шодмона шаванд ва ҳосидону душманон ба кӯрию даҳдилӣ (яъне, ташвишу изтироб) рӯзгорро қарон кунанд ва ҷаҳониёнро муқаррар гардад, ки хонадонҳо яке буд ва акнун, аз он чи буд, некӯтар шудааст...» [1, с.144].

Ин нома ҳамчунин аз доираи нуфузу эътибори забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) дар ин аҳд дар хонигарии Кошғар шаҳодат медиҳад.

Қобили қайд аст, ки эҷод ва навишти таърихномаи маъруфи «**Таърихи Систон**» низ ба ҳамин давра рост меояд. Мутаассифона, номи муаллифи он маълум нест. Таълифи ин китоб ба андешаи муҳаққиқон тақрибан дар соли 1054 ба поён расидааст, вале, ба андешаи Муҳаммад Тақии Баҳор, таркибот ва истилоҳоти дар ин китоб омада онро кӯхнатар аз «Зайн ул-ахбор»-и Гардезӣ ва «Таърихи Байхақӣ» нишон медиҳанд. Китоби мазкур бар замми намунаи муътабари насри куҳан будан, ҳамчунин аз нигоҳи фаро гирифтани ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ ва ошкор кардани шахсиятҳои бузурги сиёсӣ фарҳангӣ бисёр арзишманд аст. Баъзе намунаҳои насри куҳани тоҷикӣ (форсии дарӣ), аз ҷумла порчаҳо аз «Гаршосбнома» дар намунаи «Суруди оташкадаи Карқуй» ва «Аҷоиб ул-булдон»-и Абулмуайяди Балхӣ, ки дар боло ёдовар шудем, дар батни матни ин китоб то замони мо расидаанд.

Боби охири китоб, ки воқеаҳои асрҳои баъдиро дар бар мегирад, бидуни шак, аз ҷониби котибон ба китоб ҳамроҳ карда шуда, ба қисмати аслии китоб алоқамандӣ надорад. Забони қисмати асосии китоб содаю равон ва дур аз печидагию душворбаёнӣ нест. Барои намуна пораеро аз ин китоб дар зер нақл мекунем: «... ва чун бар минбари ислом ба номи туркон хутба карданд, ибтидои меҳнати (яъне, ранҷу азоби) Систон он рӯз буд ва Систонро ҳанӯз ҳеч осеба нарасида буд то ин вақт. Ва андар ҷаҳон аз рӯзгори Яъқуб ва Амр ҳеч шаҳре ободонтар аз Систон набуд ва доруддавла гуфтандӣ Нимрӯзро то он рӯзгор, ки амири халафро аз Систон бибурданд ба хилоф, ки мардумон бар ӯ карданд, то диданд он чи диданд ва ҳанӯз мебинанд...» [3, с.67].

Қобили зикр аст, ки дар «Таърихи Систон» бисёр калимаҳои таркибҳои асили забони мо аз қобили «фародид наомадан» (яъне ба ҷашм нанабудан), «патёра» (офат), «бадаст» (ба арабӣ вачаб), «сайкӣ» (навъи шароб, аслаш сеякӣ), «ошуфтани» («шаҳр биёшуфт»), яъне шаҳр ба шӯр омад), «торак» (фарқи сар; ин калима дар шакли «тор» ба маънии сар, боло «тори бом», «тори бора», «тори кӯх» дар аксари ғӯйишҳои тоҷикӣ имрӯз мавриди истифода қарор дорад), «омос» (ба арабӣ варам), «иди Гуспандкушон» (иди Қурбон), «донг» (шашяк) ва ғайра ба мушоҳида мерасанд, ки аксари онҳо дар дигар осори ин давр, аз ҷумла «Китоб ут-тафҳим»-и Берунӣ ба назар мерасанд.

Дар аҳди Ғазнавиён таълифи осори риёзӣ нучум ва ҷуғрофияи риёзӣ ривочу равнақи бештар пайдо кард, ки бештари ин осор ба қалами яке аз бузургтарин устодони забони тоҷикӣ дар илм Абурайҳони Берунӣ тааллуқ дорад.

Ба андешаи баъзе муҳаққиқон, рақобати сиёсӣ ақидавии Бувайҳиён ва Сомониён боис гардид, ки Бувайҳиён бар хилофи рақибони сиёсии худ, яъне Сомониён дар парвариши забону фарҳанги эронӣ ҳеҷ воқунише нишон надиҳанд ва ба забону адаби арабӣ содиқ бимонанд.

Муҳаққиқи маъруфи чех Ян Рипка марказу ғарби Эронро бо шарқи он муқоиса намуда, ба чунин натиҷа мерасад, ки шоҳони Оли Бӯя, ки дар Рай, Ҷибол, Исфохон ва Шероз фармонравой мекарданд, ин шаҳрхоро ба марказҳои тарвиҷи фарҳанги араб

табдил дода буданд. Се подшоҳи Оли Бӯя – Изуддавла, Азуддавла ва писараш Точуддавла ба забони арабӣ шеър месурӯданд, ки ба қавли Ян Рипка, номдортарини онон Азуддавла буд ва охири пуштибони шоири маъруфи араб Мутанаббӣ ба шумор мерафт [4, с.158].

Гаройиши зиёди подшоҳони ин хонавода ба забони арабӣ эҳтимол аз наздик будани марказу ғарби Эрон нисбат ба шарку шимоли он ба маркази хилофат – шаҳри Бағдод буд. Илова бар ин, дар ин рӯзгор арабигаройӣ ба худ симои тундгаройӣ гирифта буд ва бар замми подшоҳон, вазирону дарбориёни хонадони Бувайҳӣ низ аз мубаллиғони сарсаҳти забону фарҳанги арабӣ буданд. Ноғуфта намонад, ки аксари подшоҳони бувайҳӣ дар таърих бо лақабҳои арабии худ машҳур гардидаанд: Имодуддавла, Рукнуддавла, Муиззуддавла, Изуддавла, Азуддавла, Фаҳруддавла, Муаййидуддавла, Шамсуддавла, Симоуддавла, Мачдуддавла, Алоуддавла ва ғайра.

Дар қонуни фарҳангии бунёдниходаи ин хонавода бо ҳидоят ва дар сояи давлати подшоҳон садҳо шоиру нависанда дар ҳавзаи назму насри арабӣ осори фаровон эҷод кардаанд. Вале бояд гуфт, ки дар навиштаҳои арабии муаллифони ин қонун осоре аз мазмуну мундариҷаи шеъру адаби форсии шарқи Эронзамин ба мушоҳида мерасад ва то андозае рӯҳи эронӣ доштани бархе аз ин таълифотро нишон медиҳад. Дар байни донишмандону нависандагони маъруфи арабизабони ин қонун Ибни Амид, Соҳиб ибни Аббод – муаллифи китоби «ал-Муҳит», Бадеъуззамони Ҳамадонӣ, Абулфараҷи Исфаҳонӣ – муаллифи китоби машҳури «ал-Ағонӣ», ки аз муқаррабони Азуддавла буд, Абдуллоҳ Ҳамзаи Исфаҳонӣ – муаллифи таърихномаи «Синий мулуки-л-арз ва-л-анбиё», Ибни Мискавайҳ – муаллифи «Таҳзиб ул-ахлоқ», «Ҷовидонхирад»-ро метавон номбар кард, ки осорашон то ба имрӯз аҳамияти илмию адабии худро аз даст надодаанд. Аз миёни ин адибон Ҳамзаи Исфаҳонӣ, ба қавли Берунӣ, таассуби шадиди эронигаройӣ дошт.

Вале аз ин империяи азим, ки муддати тақрибан садӯ бист сол дар қисмати марказу ғарби Эрон ва Ироқ давом кард, дар таърихномаю тазкираҳо танҳо дар бораи 6 шоири форсигӯӣ маълумот мавҷуд аст, ки бори дигар аз бетаваҷҷуҳии подшоҳони ин хонадон ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) шаҳодат медиҳад. Метавон гуфт, ки ин шоирон низ дар таърихи таҳаввули забону адабиёти тоҷикӣ (форсӣ) нақши барҷаста надоранд. Маъруфттарини онҳо Абумуҳаммад Мантиқии Розӣ (вафот 981) аст, ки дар се замина мадҳ, ишқ ва ҳикмат шеър сурудааст. Сурудаҳои ошиқонаи ӯ тасвирҳои ҷолиб доранд:

*Нигоре суманбӯю моҳе суманбар,
Лабаи ҷойи ҷону рухаи ҷойи озар.
Баҳори бутон асту меҳроби хубӣ,
Ба рӯйи дилорому зулфайни дилбар.*

Дар ин радиф намояндаи дигре, ки Эмомалӣ Раҳмон номбар намудааст форсисарои ин аҳд Ҷазоирӣ Розӣ аст (вафот 1036), ки шеъри ӯ ба шеъри шоирони Мовароуннаҳру Хуросон иртиботи бештар дорад ва мегӯянд, ки ӯ дар васфи Султон Маҳмуд қасидаҳо суруда, муддате бо даъвати ӯ дар дарбори Ҷазна зиндагӣ кардааст. Ба андешаи муҳаққиқон, шеъри тасвирии ӯ таъсирпазир аз шеъри Фарруҳии Систонист:

*Саҳаргоҳон яке амдан ба саҳро баргузар, бингар,
Ду гардад осмон гӯйӣ, яке зеру дигар аз бар.
Чу барқ аз мег бидрахшад, ту пиндорӣ, яке зангӣ,
Зи хиргоҳе ба хиргоҳе давонад пораи ахгар...*

Шоири дигари ин қонун, ки аҳли дарбори Мачдуддавлаи Дайламӣ будааст, Ҳоча Камолиддини Бундори Розист (вафот 1009), ки ба се забон арабӣ, форсӣ ва гӯйиши дайламӣ шеър сурудааст. Ӯ ҳамчунин луғатномае ҳам бо номи «Мунтахаб ул-фурс» таълиф кардааст, ки баёнгари ниёзи мардуми ин минтақа ба омӯзиши забони форсӣ мебошад.

Бояд тазаккур дод, ки Абдуллоҳи Ҷунайди низ аз шоирони форсигӯи дарбори Оли Бӯя аст. Аз шеъри форсии ӯ то рӯзгори мо бо шарофати «Лубоб ул-албоб»-и Авфии Бухорой як қитъа бар ҷой мондааст, ки ду байти охири он чунин аст:

Аз ҷом ба ҷома рав шабонгоҳ

В-аз ҷома ба ҷом рав шабгир.

Шир аст гизои кӯдаки хурд,

Шираст гизои мардуми тир.

Баъзе муҳаққикон ҳақим Майсарӣ – муаллифи «Донишнома»-и манзуми тиббиро, ки дар боло ёд кардем, парвардаи ҳамин конун ва аз шоирони Оли Бӯя ба қалам овардаанд, вале ин нуқта баҳсноқ аст.

Шеваи нигориши бештари таълифоти тоҷикии ин давра дар бисёр мавридҳо ба тарҷума аз забони арабӣ монанд аст [4, с.32].

Аз осори насриё, ки дар ин конун ба забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) таълиф гардидаанд ва аз тобеияти забони арабӣ то андозае бар канор мондаанд, осори илмии **Муҳаммад ибни Айюби Ҳосиби Табарӣ** ва **Абуалии Синоро** метавон номбар кард. Вале зикри ин матлаб муҳим аст, ки ҳамин осор дар ташаққули забони илмии тоҷикӣ аз аҳамияти бузург бархурдор буда, то ба имрӯз аз беҳтарин намунаҳои насри илмии форсии дарӣ шинохта шудааст.

Муҳаммад ибни Айюби Ҳосиби Табарӣ, ба андешаи донишманди эронӣ Тақии Биниш, ҳарчанд дар осори худ ба зоҳир аз касе ном набурдааст, вале, бегумон, тахти таъсири тарбияту ташвиқи Оли Бӯя (943-1055), ки дар Табаристон низ фармонраво буданд, қарор дошта, шояд ба ташвиқи эшон китобҳо навиштааст.

Аз ин муаллиф чандин рисолаи илмӣ, аз ҷумла «Шуморнома», «Зичи муфрад», «Мифтоҳ-ул-муомилот», «Рисолаи истихроҷ» ва рисолаи «Шаш фасл» то замони мо боқӣ мондааст.

Аммо «Шуморнома», ки дар қатори кӯхантарин асарҳои илмӣ дар боло номбар гардид, дар миёни осори дигари ин муаллиф бартари хос дошта, як давраи мукаммали ҳисоби муқаддамотиро дар бар мегирад.

Ин асар аз як муқаддимаи кӯтоҳ ва се фасл иборат аст. Ҳар фасл чандин боб дорад. Дар бобҳои алоҳида мафҳумҳои ҳар чор амали аслии ҳисоб (ҷамъу тарҳ ва зарбу тақсим), адад, қаср, ҷазр (решаи квадратӣ), қаб (решаи кубӣ) бо мисолҳои мушаххас шарҳ дода шудаанд.

Дар муқаддима мақсади таълифи асар ба таври мушаххас баён гардидааст ва ба андешаи муаллиф илми шумор бар ҳамаи дигар илмҳо баҳра дорад ва барои илмҳои дигар, аз ҷумла ҳандаса, ҷабр, ҷуғрофияи риёзӣ, нучум ва ғайра ба сифати замина хидмат мекунад.

Муҳаммад ибни Айюб дар ифодаи ҳар чор амали асосии ҳисоб, яъне ҷамъу тарҳ ва зарбу тақсим бештар аз калимаҳои афзудан, қостан [қоҳонидан], задан ва баҳшидан истифода мекунад. Аммо чунин тарзи ифода ба он маъно нест, ки муаллиф хоста бошад дар баробари вожаҳои илмии арабӣ вожаҳои нави тоҷикӣ вазъ кунад ё вожаи кӯҳнаеро зинда созад, балки бар он аст, ки ба ҷойи вожаҳои илмии арабӣ вожаҳои мутадовил ва зиндаи забони тоҷикиро (ки дақиқан муодили мафҳуми арабист) ба қор барад.

Дар ин радиф Муҳаммад ибни Айюб меҳодад истилоҳоти илмии арабиро ба воситаи калимаҳои маъмули тоҷикӣ шарҳу тавзеҳ диҳад. Масалан: «музоаф қардан ду чандон қардан бошад», «тасниф боз нима қардан аст», «маънии зарб дар ҳам задани ду адад аст» ва ғайра.

Ин равиш дар дигар осори ҳамин давра, аз ҷумла дар «Донишномаи Алоӣ»-и Абуалии Сино ва «Китоб ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ низ маъмул аст. Аммо тарзи ифодаи вожагону истилоҳот дар «Шуморнома» аз шеваю равиши баргузидаи Абуалии Сино дар «Донишномаи Алоӣ» ва Абурайҳони Берунӣ дар «Китоб ут-тафҳим»

то андозае фарқ дорад. Абуалии Сино ва Абурайҳони Берунӣ, илова бар он ки ба ҷойи истилоҳоти илмӣ арабӣ калимаҳои роиҷи тоҷикӣ гузоштаанд, ҳамчунин дар пайи сохтани вожагону истилоҳоти илмӣ нави тоҷикӣ буданд, вале Муҳаммад ибни Айюб дар сохтани истилоҳоти тоҷикӣ (форсӣ) муваффақияти чандон назаррас надорад, ҳарчанд, ба эҳтимоли Тақии Биниш, ба маънии «зарбу тафриқу навиштан» истифода намудани феълҳои «задану рафтани ниходан» сохтаи завқу саликаи ӯянд. Аммо ҳуди таълифи чунин як асар бо истифодаи фаровон аз вожагону истилоҳоти мутадовили забони форсии замони муаллиф хидмати шоистаи ӯ дар таърихи ташаккули забони илмӣ тоҷикист.

Шоистаи зикр аст, Эмомалӣ Раҳмон қайд менамояд, ки нуқтаи авҷи эҷодиёти Шайхурраис Абуалии Сино низ ба аҳди подшоҳони Оли Бӯя рост меояд. Абуалии Сино, баъд аз он ки даъвати Султон Маҳмудро барои ба дарбори Ғазна рафтани напасируфт, муддате ба дарбори Оли Зиёр ва баъдан дар дарбори подшоҳони Оли Бӯя паноҳ ҷуст, ҳарчанд Маҳмуд ҳамвора дар таъқиб ва талаби дидори ӯ буд. Ҳамин тавр новобаста аз вазъият ба Эмомалӣ Раҳмон муяссар шудааст, ки нақши забони тоҷикиро дар аҳди сулолаҳои турктабори Хуросону Мовароуннаҳр то ҷойе баҳри хонандаи зақӣ равшан намояд. Ӯ хусусияти ин унсури меҳварии фарҳанги бузурги гузаштаи тоҷиконро ба назар гирифта, дар ин бобат таҳлилу хулосабарориҳои зеёдеро дар осори худ ҷой додааст.

Адабиёт:

1. Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. – Техрон, Ҷ.3, 1386/2008. – 144 с.
2. Абубакри Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Тарҷумаи Абунаср Аҳмад ибни Муҳаммади Насри Қубовӣ. Талхиси Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар. Тасхеху таҳшияи Мударрисии Разаӣ. – Техрон, 1351/1973. – 67 с.
3. Насрҳои таърихӣ. Ба интиҳоб ва муаррифи ва тавзеҳи дуктур Исмоили Ҳокимӣ. – Техрон, 1350/1972.
4. Раҳмонов Э. Забони миллат-ҳастии миллат. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 335 с.
5. Рипко Ён ва дигарон. Таърихи адабиёти Эрон, ба кӯшиши Кайхусрави Кишоварзӣ. – Техрон, 1370/1992. – 230 с.

Баррасӣ ва мувоҳисот // Исследование и обсуждение // Review and discussion

ТДУ: 809.155.0

**ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ
МАТНҲОИ ИЛМӢ ВА
ТАЪЛИМӢ
ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ**

Гадоев Нурхон,
д.и.ф., профессори кафедраи назария ва
амалияи забониносии ДДОТ
ба номи Садриддин Айни

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ НАУЧНЫХ И
УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ В
ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ**

Гадоев Нурхон,
к.ф.н., профессор кафедры теории и
практики языкознания ТГПУ
имени Садриддина Айни

**LEXICAL FEATURES OF
SCIENTIFIC AND
EDUCATIONAL TEXTS
IN TAJIKI LANGUAGE**

Gadoev Nurkhon,
C.P.S., Professor of the Department of
Theory and Practice of Linguistics, TSPU
named after Sadriddin Aini

Аннотатсия

Ҳоло қариб дар ҳама соҳаҳои рӯзгордорӣ, ҷомеа ва илм калимаҳои зиёди арабиасл ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид шуданд, ки на ҳама ба маъноҳои он сарфаҳм мераванд. Аз ин рӯ, дар асару мақолаҳои ба илм хос буда, ё дар матнҳои илмӣ ҳам унсурҳои луғавии номаъмулу душворфаҳм мавриди истифода қарор гирифтанд, ки ин раванд то андозае забони матнҳои илмиро душворфаҳм гардондааст. Бо мақсади аниқу равшан намудани нуктаҳои мураккаби матнҳои илмӣ истифодаи **баёнӣҳо, воҳидҳои тавзеҳиву истисноӣ ва модалӣ, шарҳу тафсилотҳоро пайнавиштҳо** аз ғоида холи нест.

Калидвожаҳо: *вижа, матн, луғавӣ, илмӣ, таълимӣ, забони тоҷикӣ, ҷомеа, наҳв, забониносии.*

Аннотация

В данный момент практически во всех сферах жизни, общества и науки в словарный запас таджикского языка вошли многие арабские слова, смысл которых понимают не все. По этому в работах и статьях, специфичных для науки, или в научных текстах использовались необычные и трудные для понимания лексические элементы, что в некоторой степени затрудняло понимание языка научных текстов. Для наглядного разъяснения сложных моментов научных текстов не лишено пользы использование высказываний, пояснительных и исключительных и модальных единиц, пояснений, реквизитов и ссылок.

Ключевые слова: *специальный, текст, лексика, научная, учебная, таджикский язык, общество, грамматика, языкознание.*

Annotation

Now, in almost all fields of life, society and science, many Arabic words have entered the vocabulary of the Tajik language, which not everyone understands their meaning. Therefore, unusual and difficult to understand lexical elements were used in works and articles specific to science, or in scientific texts, which made the language of scientific texts difficult to understand to some extent. In order to clearly clarify the complex points of scientific texts, the use of statements, explanatory and exclusive and modal units, explanations, details and links is not without benefits.

Keywords: *special, text, vocabulary, scientific, educational, Tajik language, society, grammar, linguistics.*

Дар солҳои охир дар илми забоншиносӣ дар қатори дигар воҳидҳои синтаксисӣ воҳиди дигари наҳвӣ - матн, ҳамчун порчаи яклухти синтаксисӣ ворид шудааст. Маълум аст, ки матн аз ҷумлаҳои аз ҷиҳати маъно ва муҳтавои худ бо ҳам алоқаманд ташаккул меёбанд. Матн аломати хоси луғавию грамматикӣ ва қонунҳои дохилии ташаккули хоси худро дорад. Вай воҳиди яклухти тамои шудааст, ки мазмуни ягона дорад ва дар забоншиносӣ дорои нишонаҳои маъноиву луғавӣ ва сарфию наҳвӣ аст: бо ёрии тарзу роҳҳо ва воситаҳои омилҳои зиёде ташаккул меёбад ва вазифаи муайяни коммуникативӣ (хабаррасонӣ) дорад, ки хусусияти мушаххаси услубиро соҳиб аст. Матн ҳам мисли ҷумла як навъ воҳиди наҳвӣ ба шумор меравад. Чунон ки дар ҷумлаҳои сода калимаҳои ибораҳо ва дар ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаҳо бо ҳам алоқаманд шуда омада, як фикрро ифода мекунад, дар матн чанд ҷумлаи сода ва мураккаби мустақил, ки мавзӯ ва муҳтавои ягона доранд, муносибати грамматикӣ пайдо намуда, як мазмуни мукамал ва тамошударо ифода менамояд. Аз ин рӯ, матн мавзӯ ва устухонбандии ягона дошта, байни ҷузъҳои алоқамандии грамматикӣ бо ёрии пешоянду пасояндҳо, интонатсия сурат гирифта, мазмуни мукамали интиҳоёфта касб мекунад.

Матн дар ифодаи мазмуну мундариҷаи мукамал ва зохир гардидани тобишу ҷилоҳои нозуки маъно нақши муҳим дорад.

Аз рӯи мазмуну муҳтаво матн ба чор гурӯҳ тасниф мешавад: **матни илмӣ, илмӣ – оммавӣ, матни расмӣ ва матни бадеӣ.**

Ҳоло мо мехоҳем дар ин ҷо перомунӣ матни илмӣ изҳори назар кунем. Матни илмӣ ҳамчун воҳиди оидарачаи синтаксисӣ, дорои хусусиятҳои ҷудоғонаи худ мебошад ва он маҳз бо ҳамин хусусият аз воҳидҳои дигар наҳвӣ тафовут дорад. Матни илмӣ нисбат ба ҷумла ҳаҷман калонтар буда, аз як чанд ҷумлаи содаҳои мураккаб ташкил шуда, дар иртиботи ҳамдигар воқеъ мешаванд. Яклухти матнҳои илмиро ду навъи алоқаи махсуси онҳо: мувозӣ ва силсилави (пай дар пай) фароҳам меоварад. Ва ба ёрии воситаҳои луғавию мантиқӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои таркиби матнҳои илмию таълимиро дар шакли грамматикӣ муттаҳид мекунад, ки он дорои ягонагии маъно ва интонатсия мебошад.

Матнҳои илмӣ ҳамчун воҳиди мураккаби наҳвӣ хусусияти луғавии ба худ хос дорад. Ҳамагуна матнҳои илмӣ соҳаҳои гуногун хусусияти якмаъноӣ дорад. Муаллифони матнҳои мазкур бо мақсади равшану возеҳ ифода намудани фикраш танҳо аз калимаҳои маъноӣ муҷаррадор истифода мебаранд. Аз ин ҷиҳат дар матнҳои илмӣ дар навбати аввал истилоҳоти махсуси соҳавӣ қор фармуда мешавад. Маълум аст, ки истилоҳоти ҳар фан хусусияти моносемӣ (як маъноӣ) дорад. Онҳо дар соҳаҳои гуногуни илму техника, истехсолот, касбу қор, қорбаст шуда, хусусияти умумистеъмолӣ надорад ва аз ҳисоби вожаҳои байналмилалӣ ва иқтибосӣ дар таркиби луғавии забон арзи вучуд менамоянд. Дар бораи истилоҳосозии забони адабии ҳозираи тоҷик академик М. Шукуров чунин мегӯяд: «Ҳар як соҳаи илму маданият дорои мафҳумҳои махсус ва терминҳои бисёрест, ки шумораи онҳо рӯз то рӯз зиёд мешавад. Барои он ки соҳаҳои гуногуни илму фарҳанг дастраси мо гардад, лозим аст, ки муҳимтарин қисми он-истилоҳот дар забони тоҷикӣ низ вучуд дошта бошад» [5, с.65].

Оре, истилоҳот - забони илму техника аст ва онро бояд ҳар мутахассис мисли панҷ-панҷааш донад ва аз худ намояд. Дар бораи тарзи истеъмол ва роҳҳои дуруст қорбурди истилоҳот то имрӯз донишмандони зиёде қорҳои мухталифро ба таъбир расонданд. Дар забони тоҷикӣ, чи дар соҳаи луғатшиносӣ ва чи дар соҳаи грамматика бисёр истилоҳоти мукамалу қобили қабул мавҷуданд, ки аксари онҳоро дар забоншиносии муосир метавон истифода бурд.

Истилоҳот ва истилоҳосозӣ, ки хоси матнҳои илмӣ аст, дар забоншиносии тоҷик яке аз бахшҳои асосии илми лексикология маҳсуб мешавад. Ҳоло мо дар марҳилаи ибтидоии воҷасозии истилоҳосозӣ қарор дорем. Маҳз дар натиҷаи пешрафти илму

техника ҳар як соҳаи муайяни илм соҳиби захираи истилоҳоти худ аст. Истилоҳот моҳияти илми дахлдорро бо аломатҳои фарқкунандаи хоси худ аз дигар илмҳо ба куллий фарқ мекунонад. Истилоҳот аз калимаҳои муқаррарии забон бо чунин аломат фарқ мекунад.

1. Истилоҳот хусусияти умумиистеъмолий надорад.
2. Истилоҳҳо ҳамеша дар матн як маъноро ифодагаранд.
3. Онҳо аз обуранги бадеӣ- муассирӣ маҳруманд.
4. Истилоҳот хусусияти калимасозӣ надорад.
5. Онҳо ҳулосаи моҳияти масъаларо кӯтоҳу мӯҷаз ифода менамоянд.
6. Аксари онҳо бо забони ғайр айнан тарҷума намешаванд.
7. Истилоҳҳо ба фонди луғавии забон дохил намешаванд.

Дар ҳақиқат истилоҳ пеш аз ҳама як маъноӣ бутуни илмӣ дорад ва ин маъно аниқу муайян мебошад: он маъноӣ калима ё иборае, ки бо ягон соҳаи илм ва ё фаъолияти илмӣ алоқаманд буда, ҳудудҳои аниқу муайяни маъноӣ дорад, истилоҳ номида мешавад. Истилоҳҳо барои иҷро намудани талаботҳои мантиқии фикри гуфташуда хизмат мекунанд. Ҳоло як мисолро меоварем, ки дар он чанде аз истилоҳҳои соҳаи биология қорбаст шудаанд ва онҳо асосан як маъно дошта, махсуси ҳамин соҳаи илм ба шумор мераванд: «Маълум аст, ки на ҳар гуна наботот ва дарахт ба шароити кӯҳистони баланди Бадахшон мутобиқ гашта метавонад. Директори пажӯҳишгоҳи биологии Академия улуми ҷумҳурӣ, узви вобастаи Академияи ҷумҳури Оғоназар Ҳақназаров ба хабарнигори Ховар гуфт, ки олимони пажӯҳишгоҳ солҳои охир хусусияти экологӣ, физиологӣ ва биологии набототро бо назардошти шароити иқлими минтақа мавриди таҳқиқ қарор доданд» [Илм ва ҳаёт, 2004, с.46].

Мисоли дигар аз соҳаи забоншиносӣ: «Дар услуби Раҳим Ҷалил, аз ҷумла, дар романи «Одамони ҷовид» бо суффикси «-ҳо»-мадани ҷонишини шахси яқуми ҷамъ характернок аст. Нависанда аксаран суффикси «он»-ро ба қор бурдааст. Шаклҳои ҷамъӣ бевоситаи ҷонишинҳои шахси яқум ва дуҷум бо қабул қардани суффиксҳои ҷамъбандӣ тобиши нави лексикӣ пайдо намуда, илова бо шакли ҷамъ бисёрии предметҳоро низ ифода қарданд.

Зотан, чунин воситаи иловагии ҷамъ бо ҷонишинҳои ҷамъӣ бевосита ҳамроҳ гашта, маъноӣ мазкурро ифода қардани суффикси «-ҳо» ва «-он» низ ба ҳамин ҳодиса, яъне таъкид қардани бисёрии предмет, алоқаманд мешавад» [7, с.82].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик як миқдор истилоҳҳои яққалимагӣ ва ибораҳои истилоҳшуда бештаранд. Ин аз он сабаб аст, ки амалан аз ҳар як истилоҳ боз ду ва зиёда истилоҳҳо пайдо мешаванд. Масалан: **исм, исми ҷинс, исми моддӣ, исми маънӣ; аз ҷонишин- ҷонишини шахсӣ, ҷонишини номуайяний, ҷонишини таинӣ, ҷонишини ишоратӣ; сифат, сифати аслӣ, сифати нисбӣ, дараҷаҳои сифат, сифати таркибӣ** ва монанди инҳо. Аз нигоҳи сохтор ибора-истилоҳҳои забони адабӣ аз ибораҳои озоди нахвӣ он қадар фарқи куллий надорад. Барои мисол ду қолиби серистеъмоли ибора - истилоҳҳоеро, ки дар забони адабӣ маъмуланд, пешкаши шумо мегардонем.

1. Иборати изофӣ: қорхонаи муштарақ, намоишгоҳи байналмиллалӣ, падохти андоз, суратҳисоби бонкӣ, фаъолияти шабонарӯзӣ, ёрии иқтисодӣ, менечери баландихтисос, даромади миллӣ, ашъи хом, раёсати консулӣ, ашъи талаботи умум, муносибати иқтисодиву фарҳангӣ ва ҳоказо.

2. Ибораҳои феълӣ: аз мерос маҳрум шудан, ба ҳуччат муҳр мондан, марзро қосбонӣ қардан, аз вазифа сабуқдуш шудан, аз хондан қориф шудан, самимона вохурӣ намудан, нимсоларо бо баҳоҳои мусбат ҷамъбаст намудан ва амсоли инҳо.

Ҳаминро бояд гуфт, ки ибораҳои феълӣ дар боло овардашуда ҳамагӣ дар шакли тафсилӣ дода шуданд, Аз ин рӯ, мавриде ки онҳо ба истилоҳоти иборашакл табдил меёбанд, ба тағйироти ҷиддӣ дучор мешаванд. Ҳаҷму андозаи маъноии истилоҳҳо маҳдуд шуда то ба ифодаи як маъно (мафҳум) оварда мерасонад. Раванди ба ибораҳои

озоди нахвӣ табдил додани истилоҳот, албатта, дар зерӣ таъсири қонуни қоидаҳои грамматика ва меъёрҳои забони адабӣ сурат мегирад. Чунончи: **рехтаҳои фразеологӣ, пардохти қарз, даромади муфт, феъли ҳол, сифати феълӣ, исми таркибӣ, аъзон ҷумла, ҳучҷати мошин, даромади яксола, гандуми тирамоҳӣ, себи пешпазак** ва ғайра.

Ба ҳамин тариқ, матнҳои илмӣ ҳамчун воҳиди нахвӣ дорои хусусиятҳои ҷудогонаи худ аз дигар воҳидҳои забонӣ бо ин аломатҳо тафовут доранд, Бо ёрии воситаҳои луғавию мантиқӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои таркиби матнҳои илмиро муттаҳид месозад. Забони матнҳои илмӣ равону сахт ва равшану фаҳмо буда, қолиббандӣ ва сохтори вожаҳо, истилоҳҳо, ибораҳо ҷумлаҳо аз нигоҳи нахвӣ хеле барҷаста буда, бо меъёрҳои забони адабӣ мувофиқат мекунад.

Дар дохили матнҳои илмӣ боз матнҳои таълимӣ қорбаст мешаванд. Матнҳои таълимӣ як навъи матнҳои илмӣ махсуб мешаванд. Матнҳои мавриди назар нисбатан сода нигошта мешаванд. Муаллифону методистон саъю кӯшиш ба ҳарч медиҳанд, ки ҳар сатр, ҳар ҷумла ва ҳар саҳифае, ки вай менависад, ба оммаи васеи хонандагон дастрас бошад, то ки аз онҳо хонандагон ва донишҷӯён истифода бурда тавонанд. Ҳангоми навиштани матнҳои илмӣ олим-методист ё омӯзгор бояд хонанда ё донишҷӯро дар рӯ ба рӯи худ эҳсос кунад ва дар бораи ҷи тавр ба рӯи қоғаз овардани мақсади худ андеша кунад. Матнҳои таълимӣ барои навиштани китобҳои дарсӣ, дастурҳои методӣ мавриди истифода қарор дода мешавад. Аз ин лиҳоз, ба навиштани китобҳои дарсӣ бояд онҳое ҷалб карда шаванд, ки бо мактаббача қор қарда бошанд, аз асрори таълиму тарбия хеле хуб огоҳӣ дошта бошанд. Бисёр вақтҳо омӯзгорони муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ шикоят мекунад, забони китобҳои дарсии Забони тоҷикӣ барои синфҳои 10-11 ниҳоят душворфаҳм ҳастанд. Онҳоро на омӯзгорон мефаҳманду на хонандагон. Агар омӯзгор ҳудаш мавзӯи дарси меодагиашро нафаҳмад, ҷи хел шогирдашро мефаҳмонад. Вой бар ҳоли ҷунин омӯзгору шогирдони вай.

Дар матнҳои таълимӣ принсипи аз сода ба мураккаб бараъло эҳсос қарда мешавад, ҷун ки зина ба зина дарсазхудқунии хонандагон мураккаб шудан мегирад. Ҳамин ҷиз дар навиштани китобҳои дарсӣ ва дастурҳои методӣ риоя қарда мешавад. Ҳоло дар зер матни таълимиро барои баррасӣ меоварем: «Таъбир яке аз мавзӯҳоест, ки таълими он ҳам аҳамияти назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Таъбирҳо дар забони тоҷикӣ мавқеи муҳим доранд. ва за бонро бе он тасаввур қардан мумкин нест. Агар қас бихоҳад, ки забони тоҷикии воқеиро бидонад ва биомӯзад, ҳатман маълумоти лозимаро доир ба таъбир дар даст дошта бошад. Қас ҳамон вақт ба маънои ифодаҳо ҷумла ва матнҳои забони тоҷикӣ ба таври лозима сарфаҳм меравад, ки таъбири дар он бударо дарқ кунад. Яъне ба хотири он, ки забони тоҷикӣ дуруст фаҳмида шавад, аз таъбироти он огоҳии қомил бояд дошт, дар акси ҳол наметавон нозуқиҳои баёни тоҷикиро фаҳмид» [7, с.36].

Ҷи хеле ки мебинем, дар ин матн ягон вожаи номафҳум ба ҷашм намехӯрад. Ҳамагӣ содаҳо фаҳмоанд. Дар бораи фразеологизмҳо ҳамчун воҳиди забон маълумотҳои сода ва дастрас пешниҳод шуданд, ки онҳо ҳам ба фаҳми омӯзгор ҷавобгӯанду ҳам ба завқи хонанда. Ин ҷо ҷизи муҳим он аст, ки агар хонанда аз китоби дарсӣ баҳра бурда натавонад, шавқу рағбати дарсазхудқунии он аз байн меравад. Маҳз барои ҳамин матнҳои таълимиро нағз омӯхтан ва аз онҳо истифода бурдан аз муаллифон донишу малақаҳои зиёдро тақозо дорад. Онҳо бояд маъноҳои зиёдро дар як қолиби фишурда ғунҷоиш диҳанд, ки асари таҳияқардаи ӯ аз ғалатҳои имловию услубӣ орей бошанд. Агар хонандае иттифоқо ғалате аз китоби дарсӣ ёфт, эътиқоду боварии ӯ ба устоду китоб қоҳиш меёбад ва раванди дарсазхудқунии хонанда то дарачае рӯ ба пастравӣ мениҳад. Дар китобҳои дарсӣ инҷунин матнҳои интиҳоб қарда шаванд, ки ҷиҳати тарбиявӣ дошта бошанд ва ба эҳсосоти хонанда таъсир расонда тавонад. Онҳоро ба роҳи рост раҳнамун созад, вагарна меҳнати омӯзгор подош дода наметаонад.

Асарҳои бадеӣ сарчашмаи асосии интиҳоби матн ба шумор мераванд. Матнҳо бояд аз осори адибоне интиҳоб карда шаванд, ки бо равоию суфтагии забону услуби худ хонандаро ба худ ҷалб карда тавонанд. Матнҳои интиҳобшуда бояд бо ду хусусият ҷавобгӯ бошанд:

1. Мазмуни онҳо бояд ба хонанда дастрас бошад ва шарҳу эзоҳи иловагиро талаб накунад.

2. Дар матн бояд мавзӯи омӯхташаванда мавқеи асосӣ дошта бошад. Бо ин маънӣ олими маъруфи рус Л.М. Лосева менависад: «Интиҳоби матнҳо аз асарҳои бадеӣ ба омӯзгор дар ҳалли як қатор масъалаҳои душвори таълим ёрӣ мерасонад» [8, с.20].

Ҳамин тариқ, ҷумлаҳои бо ҳам алоқаманде, ки барои ифодаи як маъноӣ мушаххас мавриди истифода қарор мегиранд, матнро ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, ҷумлаҳои ҷудогонаи гуногунмаъноӣ тафсилёфта матн шуда наметавонанд, чи хеле ки дар китобҳои дарсӣ мушоҳида мекунем. Ин воҳиди грамматикӣ мавзӯи ягона дошта, тамоми маъноҳои дигарро дар атрофии худ ҷамъ месозад ва ба ин васила сохтори матнро муайян ва мушаххас мегардонад ва дар он якҷуғту якпарчагии маъно назаррас аст.

Адабиёт:

1. Гаффаров Р., Ҳошимов С., Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. Китоби дарсӣ барои синфҳои 10-11. – Душанбе: Маориф, 1995. – 191 с.
2. Гаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Дониш, 1966. – 225 с.
3. Гаффаров Р. Устод Айнӣ ва забони адабии имрӯзаи тоҷик // Мактаби советӣ, 1978. №4. – С.20-26.
4. Ғиёсиддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987.
5. Ғиёсиддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 173 с.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Синтаксис (барои факултетҳои филологияи тоҷики мактабҳои олӣ). – Душанбе: Маориф, 1995. – 76 с.
7. Камолиддинов Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд. – Душанбе: Интерньюс, 2001. – 137 с.
8. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён. – Душанбе: Маориф, 1986. – 135 с.
9. Лосева Л.М. Как строится текст. – М.: Просвещение, 1980. – 20 с.

ТДУ: 809. 155. 0 (091)

**ХЕЛ ВА
ВОСИТАҲОИ
АЛОҚА ДАР ОСОРИ МАНСУРИ
АСРҲОИ XV-XVI**

Гаффоров Абдушукур Одинашоевич,
д.и.ф., дотсент, мудири кафедраи
методикаи таҳсилоти ибтидоии ДДОТ ба
номи С. Айни. Тел.: +992 901063068

**ТИП И
СРЕДСТВА
СВЯЗИ В ПРОЗАИЧЕСКИХ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
XV-XVII ВЕКОВ**

Гаффоров Абдушукур Одинашоевич,
д.ф.н., доцент, заведующие кафедра
методики начального образования
ТГПУ им. С.Айни. Тел.: +992 901063068

**HEL AND
MEANS OF
COMMUNICATION IN THE WORKS
OF MANSUR OF THE XV-XVII
CENTURIES**

Gafforov Abdushukur Odinashoevich,
D. of P., Associate Professor of the head of
the department
method of primary education of the TSPU
named after S. Aini. Tel.: +992 901063068

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур суҳан перомуни хел ва воситаҳои алоқа дар осори мансури асрҳои XV-XVI меравад. Таҳқиқи баррасии навъ ва воситаҳои алоқа дар осори мансури асрҳои XV-XVI баҳри кушодани вижагиҳои ҳоси забони насри классикӣ ва ғановати он ва муайян кардани мақоми асарҳои мансури ин давра дар устувордошт, тақомул ва рушди забони адабии тоҷик мусоидат хоҳад кард. Аз ин рӯ, тасмим гирифтём, ки роҷеъ ба навъ ва воситаҳои алоқа дар осори мансури асрҳои XV-XVI баъзе фикру мулоҳизаҳои худро дар шакли мухтасар баён намоем.

Калидвожаҳо: *воситаҳои алоқаи грамматикӣ, алоқаи мувофиқат, муносибати ҳолӣ, алоқаи тобеъ, осори хаттӣ, насри классикӣ*

Аннотация

В данной статье речь идет о типе и способах связи в прозаических произведениях XV-XVI веков. Исследование и рассмотрение типа и средств связи в прозаических произведениях XV-XVI веков поможет выявить специфические особенности языка классической прозы и его богатство, а также определить статус прозы этого периода в стабильности, совершенствовании и развитии таджикского литературного языка. Поэтому мы решили кратко изложить некоторые взгляды и мнения относительно видов и средств связи в прозаических произведениях XV-XVI веков.

Ключевые слова: *средства грамматической коммуникации, соответствующее общение, настоящее отношение, подчинённое общение, письменные произведения, классическая проза.*

Annotation

This article is about the type and means of communication in the works of Mansur of the XV-XVI centuries. Research and consideration of the type and means of communication in the works of Mansur of the XV-XVI centuries will help to reveal the specific features of the classical prose language and its richness and determine the status of Mansur's works of this period in the stability, improvement and development of the Tajik literary language. Therefore, we decided to briefly express some of our thoughts and opinions regarding the types and means of communication in the works of Mansur of the XV-XVI centuries.

Keywords: *means of grammatical communication, appropriate communication, present relationship, subordinate communication, written works, classical prose.*

Мусаллам аст, ки омӯзиши осори хаттии давраи муайяни таърихӣ барои забон ва қонунҳои инкишофи он мусоидат хоҳад кард, чунки «забон ва қонунҳои инкишофи онро фақат ба шарте дуруст фаҳмидан мумкин аст, ки он ба таърихи ҷамъият, ба таърихи халқе, ки забони омӯхташаванда ба вай тааллуқ дорад ва он бунёдкунанда ва соҳиби ин забон мебошад, зичу пайваста омӯхта шавад» [3, с.4]. Ҷаматарафа омӯхтан ва таҳқиқ намудани хусусиятҳои муҳимму ҷолиби забони давраи муайяни таърихӣ аз он ҷиҳат боз зарур аст, ки таърихи забон бо таърихи халқ вобастагии зичу ногусастани дорад. Забоншиносон дуруст қайд кардаанд, ки «танҳо дар асоси маълумоти таърихи забон масоили муҳимми забон, аз ҷумла ҳолати имрӯзаи онро фаҳмидан мумкин аст» [3, с.6]. Дар ишора ба ин масъала ақидаи профессор М.Н. Қосимова ҷолиби диққат аст: «Вазифаи таърихи забони адабӣ аз ҷудо кардани хусусиятҳои муҳимму ҷолиби забони давраи муайяни таърихӣ, ҷой ва мақоми забони адабӣ дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ, пахншавию вусъати забони адабӣ дар ин ё он давра, гирд овардан, омӯхтан, таҳлилу таҳқиқ кардану муқоиса намудани ҳодисаҳои забонӣ, муайян кардани меъёрҳо ва услубҳои мухталиф дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ иборат аст» [4, с.6].

Аз ин рӯ, дар шароити навини рушд ва давраи нави инкишофу эҳёи асолати забони тоҷикӣ таҳқиқи масъалаҳои таърихи забони адабӣ, аллахусус, наҳви насри классикии он аҳамияти хоса дорад. Ҷамин чиз моро водор кард, ки дар хусуси наҳви насри классикӣ, аз ҷумла хел ва воситаҳои алоқа дар осори мансури асрҳои XV-XVI, яъне дар заминаи таҳлили пурра ва амиқи сарчашмаҳои хаттии ин давра «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ва «Латоиф-ут-тавоиф»-и Алии Сафӣ назару мулоҳизоти хешро ба таври иҷмолӣ баён намоем.

Чи тавре ки дар боло ишора шуд, таҳқиқи вижагиҳои наҳви осори пурарзиши давраи классикии забони адабии тоҷик аз масъалаҳои муҳимми забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбад. Бахусус, таҳқиқи мавзуи алоқои калимаҳо дар осори насри бадеии классикӣ, ки дар таърихи тамаддуни халқи тоҷик нақши бузург гузоштааст, баҳри ифшою рушани андохтан ба хусусиятҳои зиёди робитаи калимаҳо ва алоқои муносибатҳои наҳвии онҳо саҳми бузург хоҳад гузошт.

Дуруст аст, ки аксари забоншиносон бар он назаранд, ки мағз ва ҷавҳари наҳви забонро воситаҳои алоқои грамматикӣ созмон медиҳанд, зеро «дар қоидаи пайвасти калимаҳо, дар қонуниятҳои ташкили хелҳо ва гурӯҳҳои гуногуни ибораҳо хусусияти миллии забон равшан намоён мегардад» [5, с.153].

Аз ин нигоҳ, мақсад аз таълифоти ин мақола омӯзиш ва муайян кардани хел ва воситаҳои асосии алоқои калимаҳо дар осори мансури асрҳои XV-XVI мебошад. Дар рафти таҳқиқи масъалаи ҷавҳари вижагиҳои маҳсули хелҳои алоқа дар насри ин давра, тасвири хусусиятҳои наҳвии воситаҳои алоқа, тасвири гурӯҳҳои луғавӣ ва грамматикӣ калимаҳои алоқамандшуда, нишон додани муносибатҳои наҳвӣ ва тобишҳои маъноии калимаҳои алоқаманд, инчунин муайян намудани хусусиятҳои фарқкунандаи алоқои калимаҳо дар осори мансури асрҳои XV-XVI ва забони адабии муосири тоҷик мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст.

Бояд гуфт, ки мақом ва мавқеи воситаҳои алоқои калимаҳо дар омӯхтани вижагиҳои сохтори ибора ва ҷумла бузург аст. Танҳо дақиқ муайян кардани табиату хусусияти алоқои калимаҳо имконият медиҳад, ки ҷанбаҳои гуногуни ин воҳидҳои наҳвӣ амиқу равшан таҳқиқ шаванд.

Таҳлилҳо собит намуданд, ки дар забони осори мансури асрҳои XV-XVI наҳвҳои гуногуни воситаҳои алоқа: алоқои мувофиқат, алоқои изофӣ, алоқои вобастагӣ (пешояндиву пасояндӣ) ва алоқои ҳамроҳӣ ба мушоҳида мерасад, ки ба хоҳири наафзудани ҳаҷми мақола чанде аз онҳоро дар шакли мухтасар мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Алоқои мувофиқат. Алоқои мувофиқат дар забони тоҷикӣ хоси ҷумла буда, муносибати маъноӣ ва грамматикӣ мубтадою хабарро ифода мекунад ва мувофиқати хабар бо мубтадо ба хусусияти луғавию грамматикӣ мубтадо вобаста мебошад.

Баъзе хусусиятҳои алокаи мувофиқат дар забони тоҷикӣ дар асару мақолаҳо ва пажуҳишҳои Б. Ниёзмұхаммадов, А. Афсаҳзод, Р. Гаффоров, Ш. Рустамов, С. Аслиддинов, А. Мирзоев дар забони форсӣ ва насри классикии форсу тоҷик (асрҳои X-XI ва XVI) дар асарҳои А. Арендс, Л.С. Пейсиков, Л. П. Смирнова ва муфассалтар дар монографияҳои М. Н. Қосимова ва А. Алиев тасвир шудаанд.

Дар забони тоҷикӣ, чунон ки дар боло ишора гардид, алокаи мувофиқати мубтадою хабар сурат мегирад. Ин навъи алоқаест, ки дар он чузъи тобеъ-хабар бо тобеъкунандаҳои худ –мубтадо аз рӯйи шахсу шумора ва ё танҳо шумора ё шахс мувофиқат менамояд. Бояд қайд кард, ки дар мувофиқати хабар бо мубтадо категорияҳои грамматикӣи шахсу шумораи мубтадо ба маънои васеъ ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар алокаи хабар бо мубтадо муносибати функционалии шакли онҳо муайян карда мешавад. Дар забони тоҷикӣ хабар ҳамеша нишондиҳандаи грамматикӣи алоқа, ки «ба воситаи бандакҳои феълию хабарӣ ифода меёбад» [2, с.5] дорад, вале шахсу шумораи мубтадо аз рӯйи шакл, маънои грамматикӣ, семантика ва созмони умумии он ба назар гирифта мешавад.

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки дар осори хаттии асрҳои XV-XVI дар мувофиқати грамматикӣю структуравӣ мувофиқати хабар бо мубтадо бо исм не, балки яққоя бо ҳиссаҳои тобеи он ва ё бо мубтадоҳои чида ба амал меояд. Мисолҳо:

Аз ҷониби Сабзвор чаҳор савор пайдо шуданд [8, с.1102]. Котибӣ ва Бобосавдоӣ ба маҷлис ҳозир шуданд [8, с.1163]. Рӯзе дар авоили фасли баҳор Хоҷа Пир Аҳмади Хофӣ ва Хоҷа Аҳмад ибни Довуд аз канори ҳандақи Ҳирот мегузаистанд [9, с.75]. Дар маҷлиси Кисро се тан аз ҳукамо чамъ омаданд [7, с.39].

Дар забони осори ин давра, мисли забони адабии ҳозираи тоҷик дар мувофиқати нопурра хабар бо мубтадои худ аз ҷиҳати шумора ва гоҳо аз рӯйи шахс мувофиқат намекунад. Мувофиқати нопурра аз рӯйи шахс фақат зоҳирӣ буда, мазмуни хабар бо мубтадо дар доираи шахс доимо пурра мувофиқат менамояд. Мисолҳо: *Рӯдаҳои вай рехт [8, с.1045]. Сад сар ба бод меравад [8, с.977]. Фақир ба арз расонид [8, с.234]. Ҳар ду бархостанду роҳилаҳо биёростанд [7, с.74]. Ҳар ду даромадем [8, с.1059]. Ҳар ду аз хона берун омадем [7, с.83]. Фақир ба ӯ арз кард [9, с.40].*

Таҳлили мисолҳои зиёд аз забони ««Баҳористон», «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ва «Латоиф-ут-тавоиф» нишон доданд, ки як гурӯҳи хабарҳо бо мубтадо тавассути алокаи устувор ва ноустувор ташаккул меёбанд. Дар хусуси ин навъи алоқа дар забоншиносии тоҷик ба чуз баъзе ишораҳо маълумоти пурра ба назар намерасад.

Алокаи устувор чунин навъи алоқа аст, ки дар он тобеъкунанда ҳатман зикри чузъи тобеъро талабгор аст. Чузъи тобеъ як навъ маънои чузъи асосиро равшану пурра месозад. Чунончи, феълҳои гузарандаи забони тоҷикӣ ҳамеша пуркунандаи бевоситаро талаб мекунанд: *Чун подшоҳ номаро қушуд [8, с.827]. Он гуломро биёред [8, с.883].*

Инчунин, мувофиқати устувор дар хабарҳои мушоҳида мешавад, ки мубтадои онҳо бо исмҳои ҷондор ифода шуда бошад. Агар чунин мубтадо дар шакли танҳо ва агар дар шумораи чамъ омада бошад, хабар ҳам дар шумораи чамъ меояд. Мисолҳо: *Канизак донист... [8, с.705]. Ҳуззори маҷлис бихандиданд [8, с.413]. Шутурони арабзодаҳо миҳор доранд [8, с.1096].*

Баъзе феълҳои монда ҳам мафъули бавоситаро бо пешоянди махсус тобеъ месозанд. Чунончи, феълҳои **ранчидан**, **тарсидан** пайваста чузъи тобеъро бо пешоянди аз алоқаманд мекунанд: **аз касе тарсид...**

Дар алокаи ноустувор қорбурди чузъи тобеъ факултативӣ аст. Масалан, дар ҷумлаи *Фақир беихтиёр хандон шудам [8, с.977]*, калимаи *беихтиёр* дар алокаи ҳамроҳӣ ноустувор омадааст, чунки бе зикри ин калима ҳам маънои умумии ҷумла дарк карда мешавад.

Калимае, ки бо алокаи ноустувор тобеъ мегардад, одатан на ба ягон калимаи махсуси таркиби ҷумла, балки ба тамоми ҷумла муносибати маъноӣ дорад: *Шабе ба хонаи ин камина омада [8, с.90].*

Мувофиқати ноустувор дар хабарҳое дучор мешавад, ки мубтадои онҳо бо баъзе исмҳои чомеъ /лашкар, корвон.../ ё бо ибораҳо ифода шуда бошад. Мисолҳо: *Лашкарӣ ўзбак расид* [8, с.172]. *Чун лашкар... пайи тозаӣ муҳолифон диданд* [8, с.1318]. *Чаҳор кас... қолаб тикӣ карданд* [8, с.25]. *Чамъе аз раъёе ба Ҳорун-ар-рашид арздошт карданд* [9, с.66]. *Лашкарӣ ў дар манозили мардумон фуруд омаданд* [9, с.95].

Аксаран, алоқаи устувор ва ноустувор мутаносибан ба алоқаҳои ҳатмӣ ва ғайриҳатмӣ баробар меоянд.

Ҳодисаи бо исмҳои муътабари шахси танҳо дар шумораи чамъ омадани хабар ифодаи муносибати субъективӣ буда, аз қоидаи боло истисно мебошад. Муқоиса шавад: *Қозӣ Бағдод ба азимати масҷиди одина пиёда берун омаданд* [7, с.82]. *Чаноби Х(в)оҷа фармуданд* [8, с.528]. *Турке сипоҳиро гуфтанд* [9, с.89]. *Хусрав бифармуд, то сари шохинро барканданду ба саҳро афканданд* [9, с.65].

Меъёри мувофиқати устувор ва ноустувор дар забони адабии ҳозираи тоҷик то андозае тағйир ёфтааст. Исмҳои бечон ва абстракт дар шумораи чамъ мубтадо шаванд, дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабар гоҳ дар шакли чамъ ва баъзан дар шакли танҳо меояд [2, с.99].

Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» мувофиқати нопурраи грамматикӣ созмонӣ (структуравӣ) дар хабарҳое мушоҳида мешавад, ки мубтадои онҳо исми ғайришахс аст. Дар ин ҳолат хабар дар шакли танҳо омада, аз ҷиҳати шумора бо мубтадои худ мувофиқат намекунад. Ибораи исмӣ бо шумора, ки ҷузъи асосиаш исми ғайришахси бечон ё абстракт аст, мубтадо шавад, хабар фақат дар шакли танҳо сурат мегирад. Муқоиса шавад: *Чаҳор сутун дар ҳаво шуд (663). Чихил сандуқ аз вай берун омад (1127). Он ду овоз аз ду сӯроҳи бинишӣ ў берун меомад (1299).*

Ибораи исмӣ бо шумораҳое, ки ҷузъи асосиашон исм шахс аст, аксаран дар шумораи чамъ омадани хабарро тақозо кардааст, вале дар насри ин давра гоҳо бо чунин мубтадо хабар аз ҷиҳати шумора пурра мувофиқат накардааст, чунончӣ: *... чаҳор тан мурд (1008). ... сад каси дигар ба ту муҳтоҷ шавад (1269). ... бар сари ду кӯҳ, ду қучқор бошад (974).*

Ҷонишини **баъзе** дар таркиби ибораҳои ҷонишинӣ мубтадо шуда бошад ҳиссаи тобеи он исми ғайришахс бошад, хабар дар шакли танҳо омада, аз рӯи шумора пурра мувофиқат намекунад. Дар осори давраи мавриди назар чунин ҳолат бештар ба мушоҳида мерасад. Мисолҳо: *Баъзе аз абёти он ин аст* [8, с.962]. *Баъзе аз абёти ҳаҷвӣ ин аст* [8, с.620].

Дар насри ин давра ҷонишини мазкур шахсро далолат намуда, мубтадо шуда бошад, хабари он ҳамеша дар шакли чамъ омада, ба он мувофиқат кардааст. Мисол: *Баъзе инро бовар намедоранд* [8, с.97]. *Баъзе маслиҳат надоданд* [8, с.1029].

Ҷонишини **баъзе** дар таркиби ибораҳои ҷонишинӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ мубтадо шуда ояд, агар ҷузъи тобеи исми шахс бошад, хабар доимо дар шакли чамъ омадааст, чунончи: *Баъзе аз дӯстон Фирдавсро насиҳат карданд* [8, с.962].

Дар маънои ваҳдат дар чунин ибораҳо калимаи як бо артикли –е ояд ва агар мубтадо шавад, хабар низ дар шакли танҳо меояд. Мисолҳо: *Яке аз ёрони ин фақир... гарав баст* [8, с.491]. *Яке аз мулозимон даромад* [8, с.1181]. *Яке ба девор боло рафт* [9, с.203]. *...яке аз лашкариёни хон ўро захмӣ карда буд* [9, с.201]. *...яке мугулони тотор дастӣ Шайх Атторро гирифта буду мебурд* [9, с.203].

Агар амали чунин мубтадо аз ҷониби чанд фоил такрор шавад, хабар метавонад дар шакли чамъ сурат гирад. Мисол: *Ҳар рӯз яке аз он чамъ мударрис мешуданд* [8, с.1181]. *...як-як аз ҷавонон ба ин фақир канор гирифтанд* [8, с.213].

Дар забони адабии асрҳои XV-XVI агар ҷонишини **ҳама** дар маънии мазмун предметҳои ғайришахс мубтадо шуда ояд, хабар ҳамеша дар шакли танҳо сурат гирифта, аз рӯи шумора бо мубтадо баробар намеояд. Муқоиса шавад: *Ҳама (чароҳатҳо-А.Ф.) илоҷ дорад* [8, с.639]. *Ҳама аз мардум аст* [8, с.690].

Мувофиқати нопурраи маъноӣ грамматикӣ дар сарчашмаҳои давраи мавриди таҳқиқ хеле кам мушоҳида мешавад. Мувофиқати нопурра фақат дар хабари

мубтадоҳои **корвон** ва **лашкар** ба назар расид. Калимаи **корвон** дар насри ин давра чун мубтадо 9 маротиба қайд шуда, хабари 4-тои онҳо дар шумораи чамъ ва 5-тои он дар шакли танҳо омадааст. Аммо калимаи **лашкар** чун мубтадо 8 маротиба қайд шуда, хабари 3-тои онҳо дар шумораи чамъ ва 5-тои он дар шакли танҳо омадааст: *Лашкар аз ақиби вай биёяд* [8, с.60]. Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар 5 ҷумла ба вазифаи мубтадо омада, дар 3 ҷумлаи он хабар дар шумораи чамъ омада, дар ду ҷумлаи он хабар дар шакли танҳо омадааст: *Он лашкар ба тамои мутафариқ мегардад* [8, с.163].

Таҳлилу таҳқиқи сарчашмаҳои хаттии асрҳои XV-XVI нишон медиҳад, ки агар калимаи **лашкар** дар вазифаи мубтадор дар шакли чамъ ояд, хабар ҳамеша дар шакли чамъ сурат мегирифтааст. Муқоиса шавад: *Лашкарӣни ӯ он суратро мушоҳида карданд* [9, с.63]. *Лашкарӣни ӯ дар манозили мардумон фуруд омаданд* [9, с.95].

Алоқаи мувофиқат муносибати асосии грамматикӣ мубтадо бо хабар дар осори давраи таҳқиқ ва ҳамчунин дар забони адабии муносири тоҷик дар ҷумлаҳои дутаркиба мебошад. Хабар бо мубтадо дар забони асарҳои ин давра ҳам аз рӯи анъана дар шахсу шумора мувофиқат дорад. Мувофиқати хабар на танҳо ба шакли грамматикӣ мубтадо, балки ба ҷузъи тобеи он низ вобаста аст.

Алоқаи пешояндӣ. Пешояндҳо ба чунин гурӯҳи калимаҳо мансубанд, ки «дар сохтори маъноӣ онҳо доираи мураккаб ва гуногуни алоқаи ашё, ҳаводис, аломат ва амалу ҳолат зоҳир мешавад» [1, с.677].

Пешояндҳои асли, чунон ки ишора шуд, дар ифодаи муносибатҳои нахвӣ калимаҳо хеле сермаъноанд. Махсусан, дар забони адабии пешина ба сабаби қатъӣ муайян нашудани худуди истифодаи онҳо ба ивази вазифаи маъноӣ грамматикӣ пешояндҳои асли, гуногун ва доманадор буд. Вазифа ва мавқеи истифодаи пешояндҳои аслии сода дар осори мансури асрҳои XV-XVI ба мавқеи дар забони ҳозираи тоҷик доштанишон, асосан, мутобиқат дорад, вале бо баъзе вижагиҳои махсуси дар забон ҳамвазифагӣ ва ифодаи тобишҳои маъноӣ ҷолиб аст. Пешояндҳои асли дар таъини маъноӣ умумӣ калимаҳои алоқамандшуда аҳамияти хоса доранд, зеро «маъноӣ умумӣ ибора ба маъноӣ луғавӣ исм ва калимаи асосиву пешоянд вобаста аст» [6, с.315].

Пешояндҳои асли аз пешояндҳои сермаъно, серистеъмол ва сервазифаи забони адабии тоҷик буда, вобаста маъноҳои калимаҳои алоқамандкардашон муносибатҳои гуногуни нахвӣ ва тобишҳои маъноӣ мухталиф зоҳир менамоянд. Ин пешояндҳо дар ташаккули аксари навҳои ибора воситаи фаъоли алоқа маҳсубанд.

Пешоянди аз. Дар забони мансури асрҳои XV-XVI доираи истифода ва вазифаҳои грамматикӣ пешоянди **аз** васеъ буда, дар ифодаи муносибатҳои гуногуни пурқунандагӣ ва ҳоли қорбаст шудааст. Ин пешоянд дар доираи ибора ва ҷумла бештар дар ифодаи муносибати пурқунандагӣ бо тобишҳои гуногуни маъно мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Мисолҳо: *Аз бозгон пурсиданд* [8, с.768]. *Нуаймон даромаду дастӣ ӯ бигрифт ва аз масҷид берун овард* [9, с.22]. ... ман аз даъвои худ гузаштаму тифлро ба ин зан гузоштам [9, с.27]. *Ногоҳ хоҷа сар аз манзар фуру кард, ҷавонро дид* [7, с.70].

Пешоянди дар. Ин пешоянд ҳамчун воситаи грамматикӣ алоқаи калимаҳо дар ибора ва ҷумла қорбаст мегардад. Дар насри давраи таҳқиқ пешоянди **дар** дар ифодаи муносибатҳои ҳоли серистеъмол аст. Мисолҳо: *Дар муддати як моҳ ҳамаро сарф кард, чунон ки ба қарз муҳтоҷ шуд* [7, с.62]. *Маҳдумӣ дар тобистон ва зимистон қабои пурпунба мепӯшиданд* [8, с.623]. *Дар ин айём рӯза намекушоянд* [8, с.171]. *Дар торикӣ роҳ галат карда* [8, 1038]. *Дар ин асно хоҷагон ба канори ҳандақ расиданд* [9, с.75].

Пешоянди ба. Пешоянди **ба** дар осори мансури асрҳои XV-XVI дар таркиби ибора ва ҷумла, асосан, барои ифодаи муносибатҳои нахвӣ пурқунандагӣ ва ҳоли қорбаст шудааст. Мисолҳо: *Бо Мир Шохвалӣ Кукалтошӣ ошноӣ доштед* [8, с.1103]. *Аждаҳоро ба шир майл бисёр мебошад* [8, с.816].

Бо феълҳои **даромадан**, **гузаштан** ва амсоли инҳо пешоянди **ба** раван шудани амал ба ҷойе ва ё ҷой гирифтани предметро ба ҷойе ва ё ба сатҳи чизе нишон медиҳад. Муқоиса шавад: *Бо якдигар ба боге гузаштанд* [7, с.126]. *Чун ба қасди Ҳорун даромад, он*

азамату шавкат бидиду маҷлиси Ҳорунро мушоҳида кард [7, с.80]. Овардаанд, ки арабе бодиянишин ба шаҳри Бағдод даромад [9, с.269]. Дар вилояти Хито рӯзе ба корхонаи наққоше даромадам [9, с.252]. Чун ба хайма даромадам [8, с.1126].

Дар осори мансури асрҳои XV-XVI пешояндҳои аслии **бар, бо, барои (аз барои)** дар таркиби ибора ва ҷумла дар ифодаи муносибатҳои мухталифи нахвӣ серистеъмоланд.

Пешоянди бар. Муносибати ҳоли: *Худро бар канора кашидем* [8, с.195]. *Саге...бар дари дарвозаи шаҳр истода буд* [7, с.130]....*сари ӯро бар бом баровард* [8, с.748].

Пешоянди бо. Муносибати объектию ҳамроҳӣ: *Бо қаландар ҷанг кунам* [8, с.636].... *Бо эшон мусоҳиб шудем* [8, с.105]. *Бо ӯ дурушти карду сахту суст гуфт* [9, с.103].

Пешоянди барои (аз барои). Муносибати ҳолии мақсад: *Халифа барои гулхантобӣ камар баста* [8, с.334]....*барои Мавлоно Саид тухфае фиристод* [8, 217]. ... *аз барои ӯ тухфаву ҳадя бурданд* [9, с.271].

Алокаи пасояндӣ. Дар осори мансури асрҳои XV-XVI дар ташаккули ибора ва ҷумла, асосан, пасоянди **-ро** сервазифаю сермаъност. Пасоянди **-ро** бештар мафъули бевосита ро ба феъл алоқаманд намудааст. Ин вазифаи асосии пасоянди **-ро** маҳсуб меёбад. Мисолҳо: *Дастӣ худро бар сари вай ниҳоданд* [8, с.1186]. *Инҳоро ёбед* [8, с.30]. *Бузургмеҳрро пурсиданд* [7, с.41]. *Рӯзе он подшоҳро бо вай дар маҳфиле иттифоқи мулоқот афтод* [7, с.44]. *Пас ӯро бинишонданд* [9, с.104]. *Падару писарро назди ҳоким бурданд, ки ҷӯб зананд* [9, с.119].

Пасоянди **-ро** дар насри ин давра объекти бевосита ро бо феъли навъи **боистан** алоқаманд кардааст, ки ба ӯ чизе лозим аст. Мисолҳо: *Маро ин дору намебояд* [8, с.1021]. *Маро рухи ту намебояд* [8, с.865]. *Туро дар ин амр як сол сабр бояд кард* [8, с.474].

Дар насри ин давра пасоянди **-ро** бо феълҳои хели **иҳонат расонидан, салом расонидан, таъзим намудан** ва амсоли инҳо алоқаманд карда, ба суроғаи амал далолат кардааст. Мисолҳо: *Фузалои оламо...иҳонат мерасонад* [8, с.963]... *аврате маро шиора мекунад* [8, 1056]. *Эшонро бисёр таъзим намуданд* [8, с.916]. *Он қотилро худи таъоло раҳме кардан фармояд* [8, с.87].

Истифодаи пасоянди **-ро** дар ифодаи муносибати муайянкунандагӣ дар насри ин давра собит месозад, ки дар забони осори давраи мавриди таҳқиқ чунин тарзи алоқа, ҳамчун нормаи маъмул истифода мешудааст. Дар асрҳои пешинаи забони адабии тоҷик пасоянди **-ро** дар ифодаи муносибатҳои ҳолии сабабу мақсад, замон низ истифода мешудааст, аммо ин муносибатҳои нахвӣ баъзан, аз ҷумла дар осори мансури асрҳои XV-XVI бо ёрии пешояндҳо бештар ифода ёфтаанд ва пасоянди **-ро** дар ин вазифа маҳдуд карда шудааст.

Умуман, пасоянди **-ро** дар насри ин давра дар доираи ибора ва ҷумла вазифаҳои гуногуни нахвиро ба уҳда доштааст, вале вазифаи асосии он муносибати пуркунандагӣ, бахусус, пуркунандагии бевосита мебошад.

Алокаи ҳамроҳӣ. Дар осори давраи мавриди назар алокаи ҳамроҳӣ яке аз гурӯҳҳои калонтарини нахвиро ташкил медиҳанд. Алокаи ҳамроҳӣ чунин навъи алокаи нахвист, ки дар он тобеъияти як калима бо калимаи дигар на тавассути пешоянду пасоянд ё ин ки бандаки изофӣ, балки бо ҷой, бо вазифаи грамматикӣ ва бо маънои худ ифода меёбад.

Дар осори мансури асрҳои XV-XVI вобаста ба хусусияти грамматикӣ феъл бештар зарф, исм, сифат, шумора, ҷонишин, сифати феълӣ, феъли ҳол ва таркибҳои гуногун бо алокаи ҳамроҳӣ тобеъ гардида, муносибатҳои гуногуни нахвиро ифода кардаанд. Мисолҳо:

...*имрӯз иҷозат фармоӣ* [8, с.819] ....*гоҳ-гоҳ он ду мург минқори худро месонданд* [8, с.891]. ...*замон-замон бар худ сиҳат зиёд меёфт* [8, с.804]. *Пас ходим як-як хонаҳоро дар кушод* [9, с.47]. *Кабксон майл ба кӯҳсори адам намуда* [8, с.673].

Дар осори мансури давраи таҳқиқ феъли ҳол бо роҳи алокаи ҳамроҳӣ бо феълҳои гуногун тобеъ шуда, дар ташаккули ибораҳо нақши муҳим доранд. Дар ин гурӯҳи ибораҳо, асосан, муносибати ҳолии тарз, сабабу мақсад ифода гардида, вобаста ба

вижагиҳои луғавию грамматикӣи ҷузъҳои тобишҳои гуногуни маъноӣ зоҳир намудаанд. Мисолҳо: *Боз ҳамон галивож бо галивожи дигар парвозкунон бар рӯи ҳаво пайдо шуд* [8, с.872]. *Зан-занону каш-кашон расидем* [8, с.872]. *Афтону хезон худро ба ин ҷо расонидем* [8, с.488]. *Итифоқан ба дари охтаҳона мегузаистам* [8, с.905].

Ҳамин тариқ, таҳқиқу баррасии навъ ва воситаҳои алоқа дар осори мансури асрҳои XV-XVI баҳри кушодани вижагиҳои хоси забони насри классикӣ ва ғановати он ва муайян кардани мақоми асарҳои мансури ин давра дар устувордошт, тақомул ва рушди забони адабии тоҷик мусоидат хоҳанд кард.

Адабиёт:

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.; – Л., 1947. – 383 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қ. 2. (Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии). Нашри дуҷумлаи такмилифта. – Душанбе: Маориф, 1984. – 327 с.
3. Қаландаров К. Ташаккул ва тақомули ҷумлаҳои мураккаби тоҷибӣ дар забони адабии тоҷик (асрҳои X-XIX). – Душанбе: Шарқи озад, 2004. – 463 с.
4. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии. Қисми 1. – Душанбе: ДМТ, 2003. – 490 с.
5. Мирзоев А. Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2002. – 308 с.
6. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-ое изд. – М.: Учпедгиз, 1955. – 450 с.
7. Абдурахмони Ҷомӣ. Баҳористон (Нашри интиқодӣ). – М.: Наука, 1987. – 200 с.
8. Болдырев А. Н. Зайниддин Восифи. «Бадаи-ал-вақоӣ». Критич. текст. Том 1-2. – М.: ИВЛ, 1961. – 1351 с.
9. Мавлоно Фахриддин Али Сафӣ. Латоиф-ут-тавоиф (Бо муқаддима ва тавзеҳ ва таҳия ва тарҷумаи Элом Аҳмад Гулчини Маонӣ). (матни интиқодӣ). – Техрон, 1334. – 650 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИЮ
МАЪНОӢ ВА ГРАММАТИКИИ
КАЛИМАИ «ХУШ» ДАР «МАСНАВИИ
МАЪНАВӢ»-И ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛҲӢ**

*Сулаймонов Искандар Одинаевич,
н.и.ф., дотсент, сардори раёсати
таълими Доншигоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни*

**ЛЕКСИКО – СЕМАНТИЧЕСКИЕ И
ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
СЛОВО «ХУШ» (ПРИЯТНЫЙ,
ХОРОШИЙ) В «МАСНАВИИ
МАЪНАВИ» ДЖАЛОЛИДДИНА БАЛХИ**

*Сулаймонов Искандар Одинаевич,
к.ф.н., доцент, начальник учебной части
Таджикского государственного
педагогического университета имени
Садриддина Айни*

**LEXICAL – SEMANTIC AND
GRAMMATICAL FEATURES OF THE
WORD «KHUSH» (PLEASANT, GOOD) IN
«MASNAVIA MANAVI» BY
JALOLIDDIN BALKHI**

*Sulaymonov Iskandar Odinaevich,
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor, Department of Theory
and Practice of Linguistics Tajik State
Pedagogical University named after S. Aini*

Аннотатсия

Калима унсури маънодори забон маҳсуб ёфта, нақши он дар ташаккули номгузори ашӯву ҳодисот басо бузург аст. Ин аст, ки бо таҳқиқи хусусиятҳои як калимаи тоҷикиасли мансуб ба фонди луғавии забони тоҷикӣ – вожаи «хуш» дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ мо дар як вақт имкониятҳои фаровони луғавию маъноӣ, калимасозӣ, морфологӣ ва синтаксисии калимаҳои забонамонро нишон дода, ҳамзамон ба хонанда доир ба истеъдоди волои суҳансароию забондонӣ ва маҳорати баланди эҷодӣ соҳиб будани муаллифи «Маснавии маънавӣ» ибрази андеша намоем.

Пӯшида нест, ки хусусияти сермаъноӣ, омонимӣ, синонимӣ ва антонимӣ касб намудан бештар ба калимаҳои аслан тоҷикӣ, ки дар фонди асосии луғавии забонамон мақоми хоса доранд, тааллуқ дорад ва калимаи **хуш** аз ҳамин қабилҳост. Илова бар ин, дар матнҳои маснавӣ тавассути ин вожа сохта шудани даҳҳо калимаҳои сохтаву мураккаб, таркибҳои феълӣ ва ибораҳои номиву феълӣ ва амсоли инҳо аз ҷумлаи далелҳост, ки нақши муҳим доштани калимаҳои ҷудогонаро дар забон ва дар забони асари бадеӣ собит месозад.

Калидвожаҳо: *калима, морфема, аффикс, аффиксоид, маъно, сермаъноӣ, синонимҳои луғавӣ ва морфологӣ, антонимҳои луғавӣ ва морфологӣ, калимасозӣ, воситаҳои калимасоз-пасванду пешванд, пешвандгуна, сифат, вижагиҳои грамматикӣ, калимаҳои мураккаби пайвасти редупликативӣ, ҷузъи феълҳои таркибии номӣ, ҷузъи ибораҳо, хабари номӣ.*

Аннотация

Слово является семантическим элементом языка, его роль велика в создании наименований предметов и событий. По этому, с исследованием особенностей одного исконо таджикского слово, принадлежащей основному лексическому фонду таджикского языка – слово «хуш» (приятный) с использованием собранных материал из поэмы «Маснавии маънавӣ» Джалолитдина Балхи мы одновременно постараемся доказать лексико-семантические, словообразовательные, морфологические и синтаксические возможности тажикского языка, за одно познакомим читателя с необыкновенной талантью автора поэмы и его мастерством владения языковых возможностей.

Как известно, в большинство случаях исконо таджикские слова, которые имеют особое место в основном словарном фонде, показывают полисемические, омонимические, синонимические и антонимические особенности, и среди них слово

«хуш» не исключение. Плюс к этому, в текстах поэмы «Маснави маънави» посредством слово «хуш» образовались десятки производных, сложноподчиненных, редупликативных слов, а также это слово является частью составных именных глаголов, изафетных и глагольных словосочетаний, используется в место именных сказуемое в составе различных предложений и т. п. Этих аргументов достаточно, чтобы мы познали столь важность место отдельных слов в формировании языка как системы и в языке художественной литературы.

Ключевые слова: *слово, морфема, аффикс, аффиксоид, значение, полисемия, лексические и морфологические синонимы, лексические и морфологические антонимы, словообразования, словообразовательные средства – префикс и суффикс, префиксоид, имя прилагательное, грамматические особенности, редупликативные словосочинительные сложные слова, часть составных именных глаголов, часть словосочинений, именные сказуемое.*

Annotation

The word is considered a meaningful element of the language, and its role in forming the naming of objects and events is very important. That is, by researching the characteristics of a Tajik word belonging to the vocabulary of the Tajik language - the word «hush» based on the material of Jalaliddin Balkhi's «Meaningful Masnavi», we simultaneously showed the rich lexical and semantic possibilities, word formation, morphological and syntactical possibilities of the words of our language. , at the same time, let us express our opinion to the reader about the high talent of speech and language and high creative skills of the author of «Spiritual Masnavi».

It is not hidden that the feature of multi-meaning, homonymy, synonymy and antonymy belongs mostly to Tajik words that have a special status in the main vocabulary of our language, and the word «khus» belongs to these families. In addition, in the texts of the story, the creation of dozens of artificial and complex words, verb formations and noun-verb phrases and the like in the texts of the story are among the facts that prove the important role of separate words in the language and in the language of the artistic work.

Keywords: *word, morpheme, affix, affixoid, meaning, multiple meanings, lexical and morphological synonyms, lexical and morphological antonyms, word formation, word-forming devices - suffixes and prepositions, prepositions, adjectives, grammatical features, complex words of reduplicative connection, part of compound verbs, part of nouns phrases, name news.*

Калима аз муҳимтарин воҳиди забон маҳсуб ёфта, қаблан тавассути он дар байни маъно ва мафҳум робитаи қавӣ ба вуқӯъ меояд, дар ин росто вазифаи номинантивии забон зимни муоширати одамон амалӣ ва таъмин мегардад. Дар калима мафҳуми ашё, аломату хусусият, микдору тартиб ва ҳаракату ҳолати он бозтоб мегардад. Ин чихати унсурҳои луғавии забонро ҳатто дар мисоли як калима ва вижагиҳои он низ нишон додан мумкин аст. Зеро «дар калимаҳо таҷрибаю донишҳои ғунгардаи инсон инъикос ёфтаанд. Раванди ташаккули калимаҳои забон аз падидаҳои дуру дароз ва мураккаби таърихи инсоният мебошад» [4, с.159].

Яке аз чунин унсурҳои фаъоли луғавию маъноӣ ва грамматикӣ забони тоҷикӣ вожаи **хуш** ба шумор меравад, ки бо мавҷудияти як қатор аломату нишона ва хусусиятҳои забонӣ он чигунагии ашё ва аломати хоси онро ифода намуда, ба гурӯҳи лексикӣ грамматикӣ сифат мансуб мебошад.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ суханвари беҳамто ва донандаи хуби забони форсии тоҷикӣ буда, дар «Маснави маънави»-и машҳури худ ҳар як калимаро дар мизони хирад ва маънӣ баркашида, мақому вазифаҳои онро дар ҷараёни нутқ санҷида, сипас, дар забони осораш моҳирона ба қор бурдааст. Мавлоно ба эҷоди ғояҳои баландпоя, ки дар он ҷаҳонбинии динию фалсафӣ, илмию иҷтимоӣ, таърихӣ ахлоқӣ ва адабию бадеии ӯ мунъакис гаштааст, маҳз ба туфайли интиҳоби дурусти мақоми калима, ҷойгоҳи он дар нутқ зимни ифодаи афқору аҳдоф ва ниятҳои фардӣ хеш муваффақ

шудааст. Оид ба кони маънӣ будани осори Чалолиддини Балхӣ ва дурри маънӣ суфтани ӯ муҳаққиқону суҳанварони пешин ва муосир баҳои баланд додаанд. Ин мисраъҳои Абулқосим Лоҳутӣ дар ҳаққи «Маснавии маънавий» ва муаллифи он хеле бамавриданд:

Ваҳ, чӣ хуш гуфтаст андар «Маснавий»,

Ин ҳадиси пурбаҳоро Мавлавӣ:

«Ҳадяҳову армуғонҳо пешкаш

Шуд далел он ки бо ту ҳастам х(в)аш. [11, с.49].

Бояд тазаққур дод, ки вожаи **хуш** дар шакли луғавӣ чун асоси калимасоз ва чузъи тобеи ибораҳои изофӣ ва ғайриизофӣ дар забони «Маснавии маънавий» бештар аз 200 маротиба истеъмол ёфтааст, ки дар бештарини мавридҳо он ҳамчун калимаи сифатӣ бо мақсади мушаххас нишон додани аломати ашъву ҳаводис ба қор рафтааст. Воқеан, «аломатҳои хоси сифат дар таркиби ибора равшан зоҳир мегардад» [6, 132] ва дар байни исму сифат ва предмету аломатҳои он алоқаи ногуастани мавҷуд аст. Вожаи «хуш» ҳамчун калимаи мустақилмаъно дорои як силсила хусусиёти луғавию маъноӣ ва грамматикӣ мебошад, ки ҳар кадоми онҳоро дар алоҳидагӣ таҳқиқ хоҳем намуд.

а) Вижагиҳои луғавию маъноии калимаи хуш. 1. Вожаи «хуш – унсури луғавии сермаъно. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маъноҳои луғавӣ зиёди луғавӣ соҳиб будани ин вожа чунин зикр ёфтааст: 1) **хуш** – хуб, нек; зебо, дилкаш; 2) гуворо, форам, ширин; хушбӯӣ, муаттар; 3) шод, хурсанд, хуррам; 4) бисёр, хеле, саҳт [ФЗТ, с.512].

1) Чалолиддини Балхӣ дар «Маснавии маънавий» калимаи мазқурро ба маънои аслии он «хуб, нек» дар таркиби иборати «хоби хуш» ва даҳҳо ибораҳои мушобех қор фармудааст:

Он ки бедор асту бинад хоби х(в)аш,

Ориф аст ӯ, хоки ӯ дар дида каш (М/м, Д. 2, 379).

2) Дар мавриди дигар ба маънои «зебову дилкаш» қорбаст шудани «хуш» мушоҳида қарда мешавад:

Ҳирси ту дар қори бад чун оташ аст,

Аҳгар аз ранги хуши оташ х(в)аш аст (Д. 2, 379).

3) Вожаи **хуш** мафҳуми «гуворо, форам, ширин»-ро ифода намудааст:

Оби хушро мекашад ҳар беҳи хор,

Оби хушат чун расад сӯи симор (Д.5, 58).

4) Калимаи **хуш** барои инъикоси мафҳуми «хушбӯӣ, муаттар» хизмат қардааст:

Ҳар қучо бӯйи хуш ояд, бӯ баред,

Сӯйи он сир, к-ошнои он саред (Д. 2, 55).

5) **Хуш** ба маънои «ширину бомазза» низ роиҷ будааст:

Ҷуз ки соҳибзавқ, кӣ инносад? Биёб,

Ҷ инносад оби хуш аз шӯраоб (Д. 1, 37).

6) **Хуш** – шод, хуррам:

Соқии боқист хушу ошиқон,

Хоки сияҳ бар сари ин боқӣён (Д. К., 2, 40).

7) **Хуш** – бисёр, хеле, саҳт:

Зар хирадро волеҳу расво қунад,

Хоса муфлисро, ки хуш расво қунад [ФЗТ, 512].

8) **Хуш рафта** – тарзи ҳаракат, зарфи тарзи амал:

Ончунон хуш қас равад дар мукраҳӣ,

Қас чунон рақсон давад дар гумраҳӣ (Д. 4, 320).

Хуш рондан – зарфи тарзи амал:

Роз медонисту хуш меронд хар,

Аз барои маслиҳат он роҳбар (Д. 2, 338).

Хуш шакли наздиқовоз (омофон)-и **хуш** ба ҳисоб рафта, онҳо аз чихати маъно бо ҳамдигар қаробат надоранд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик **хуш** ҳамчун ҳиссаҷаи

саволи ба маънои **қанӣ?**, ба сифати ҳиссаҷаи тасдиқӣ барои ифодаи маъноҳои **хуб, майлаш, ҳа, ҳамин тавр** дар истеъмоли мебошад.

2) Нақши вожаи «хуш» дар сохтани калимаҳои синонимӣ. Мавлавӣ синонимҳои як калима ва қатори синонимии вожаҳоро ҳамчун саъати сухан бо мақсади таъкиди қардани матлаб ба хонандаи худ ва таъсибахш садо додани каломаш ба қор бурдааст. Чунончи, муродифоти **хубу хушу зебо** дар як қатор саф ораста, ҷиҳати муассир гардидани сухани шоир ва ҳамзамон таъкиди ёфтани мақсадҳои услубию фардии адиб дар матни зерин қорбасти шудааст:

*Ҳар чиро хубу хушу зебо қунад,
Аз барои дидаи бино қунад* (Д. 1, 161).

Вожаи **нарм** дар баробари маънои «мулоим»-ро ифода қардан бо мафҳуми «гуворо, форум» қаробатмаъно аст, ки он бо калимаи **хуш** тавассути пайвандаки пайвастанандаи пайҳами -у ҳангоми нишон додани аломатҳои **насим** (боди форум – «насиими Юсуфон» дар муқобили «боди аҷал») ҷуфти синонимӣ бастааст:

*Ҳамчунин боди аҷал бо орифон,
Нарму хуш ҳамчу насими Юсуфон* (Д. 1, 71).

Синонимҳои ҷуфтистеъмоли **хушу зебо ва зебову хуш** ба таври хеле қолибу ҷаззоб бо ҷуфти муродифии **хубу латиф** дар матнҳои зер дар муносибати ҳаммаъноӣ қарор гирифтааст:

*Ин ту қай боӣ? Қи ту он авҳадӣ,
Қи хушу зебову сармасти худӣ* (Д. 4, 288).
Чун ба бӯстоне расӣ, зебову х(в)аш.
Баъд аз он домони халқон гиру қаш (Д. 3, 115).
*Ҳала, эй шиқ, қи ман чоқару шогирди туам,
Қи басе хубу латиф аст туро сурату хӯ* (Д. 1, 114).

Дар масъалаи сохтани калимаҳои синонимӣ нақши вожаи **хуш** ҳамчун ҷк ҷузъи калимаҳои мураккаби ҳамреша басо қолиб аст. Ин калима бо қатори синонимии **овоз, савт, илҳон, ҳанин, наво, нидо, хитоб** ҳамроҳ шуда, силсилаи нави муодилҳои морфологии калимаро ба вучуд овардааст: **хушовоз-хушсавт-хушилҳон-хушҳанин-хушнидо-хушнаво-хушхитоб**. Чанд намуна: (хушовоз, хушсадо):

*Буд баққолеву вайро тӯтие,
Хушнавое сабз гӯё тӯтие* (Д. 1, 37).

Хушовоз (хушсадо, хушлаҳн, хушнаво):

*Эй дарего, мурғи хушовози ман,
Эй дарего, ҳамдиду ҳамрози ман* (Д. 1, 121).

Хушилҳон (хушовоз, хушсадо, хушнаво):

*Эй дарего, мурғи хушилҳони ман,
Роҳи руҳу равзаву райҳони ман* (Д. 1, 121).

Хушҳанин (хушилҳон, хушовоз, хушсадо, хушнаво):

*Гуфт: «Эй тӯтии хуби хушҳанин,
Ин чӣ будаст? Ин қаро гаитӣ чунин* (Д. 1, 121).

Хушнидо (хушилҳон, хушовоз, хушсадо, хушнаво):

*Пас Ҳалима гуфт: «Эй қонам фидо,
Мар туро, эй шайхи хуби хушнидо* (Д. 3, 296).

Ибораи «овози хуш», маънои асосии калимаҳои мураккабсохти фавқро ташкил медиҳад, дар ҳамин қолаби синтаксисӣ бо ибораи исмии изофии «бонги хуш» синоним шуда омадааст:

*Мустафоро бар замин бинҳод ӯ,
То қунад он бонги хушро ҷустуҷӯ* (Д. 4, 295).

Дар мавриди дигар бошад, ҳамин маъниро бевосита ибораи синонимии он – «овози хуб» ифода намудааст:

Булбул аз овози ӯ бех(в)ад шудӣ,

Як тараб з-овози хубаи сад шудӣ (Д. 1, 132).

Аҷобати дигар он аст, ки ибораҳои **бонги хуш, овози хуб**, бо вучуди бо калимаҳои мураккаби ҳамрешаи амсоли **хушовоз-хушсавт-хушилхон-хушханин-хушнидо-хушнаво-хушхитоб** варианти морфологӣ шудан дар дигар маврид бо вожаи мураккабсохти **хубсавт** муносибати муродифӣ пайдо кардааст:

Мустафо бехеиш шуд з-он хубсавт,

Шуд намозаиш аз шаби таърис фавт (Д. 1, 137).

Ҳамин гуна ҳолатҳои ифодаи қаобати маъноро дар калимаҳои **хушсиришт – хушниход – хушчавҳар – хушхисол – хушхӯ** низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар онҳо вожаи **хуш** чунки тобеи сифатӣ маҳсуб ёфта, решаҳои **сиришт, ниҳод, чавҳар, хислат, хӯ** (хулк) дар робита ба маъноӣ маҷозӣ доштани баъзе аз онҳо барои ифодаи маъноӣ олами «ботинии инсон» хизмат кардаанд: **хушсиришт** (хушодоб, хушхислат):

Бемуродӣ шуд қаловузи бихишт.

«Хуффат-ул-ҷанна» шунав, эй хушсиришт (Д. 3, 227).

Хушниход (хушодоб, хушахлоқ, хушхулк):

Лутфи ақли хушниҳоди хушнасаб,

Чун ҳама танро дарорад дар адаб (Д. 1, 187).

Хушчавҳар (покзамир, хушахлоқ, хушниход, солех):

Ғолиб омад шоҳу додаи духтаре,

Аз наҷоди солиҳе, хушчавҳаре (Д. 4, 305).

Хушхисол (хушодоб, хушахлоқ, хушниход, хушхӯ):

Ту зи худ кай гум шавӣ, эй хушхисол,

Чунки айши ту туро шуд мулку мол (М/м, Д. 4, 305).

Калимаҳои **рӯй** ва **лиқо** синонимҳои луғавии исм маҳсуб мешаванд, дар қолаби ибора аз «рӯйи хуш» ва «лиқои хуш» калимаҳои мураккаби ҳамрешаи **хушрӯй** ва **хушлиқо** синонимҳои морфологӣ сохта шудааст:

Лочарам ҳар ду муносир омаданд,

Ҳар ду хушрӯй пушти ҳамдигар шуданд (Д. 3, 162).

Ту бибинӣ хоб дар як хушлиқо,

К-ӯ диҳад ваъда-в нишоне мар туро (Д. 2, 347).

Агар калимаҳои ташбеҳии **моҳчеҳра ва паричеҳра, моҳрух** синонимҳои муқаррарии вожаҳои «хуш, зебо, хушрӯй ва хушлиқо ҳисоб ёбад, пас унсури луғавии **Юсуфрӯ**, ки он ҳам бо калимаҳои мазкур муносибати муродифӣ дорад, аз ташбеҳоту тавсифоти офаридаи ҳуди Ҷалолиддини Балхӣ мебошад:

Эй турки моҳчеҳра, чӣ гардад, ки субҳ ту,

Ойӣ ба ҳучраи ману гӯйӣ, ки «гал барӯ» (Д. 1, 120).

Туркони паричеҳра нак азми сафар карданд,

Як-як ба сӯйи қишлоқ аз горати бегона (Д. 1, 145).

Юсуфрӯ (зебо, хушрӯй):

Пур шавад хонаи дил аз моҳрухони зебо,

Гурӯҳе ҳамчу Зулайхо, гурӯҳе Юсуфрӯ (Д. 1, 114).

Калимаҳои **хуш** ва **пок** (хуб, тоза) дар шакли луғавияшон нисбат ба ҳамдигар синониманд. Онҳо пеш аз худ пешванди инкории **но-** қабул карда, шакли сохта пайдо намуда бошанд ҳам, вале муносибати наздикмаъноӣ худро низ нигоҳ дошта, синонимҳои морфологӣ сохтааст: **нохушу нопок** (бад, ганда):

Варна талху тез молидӣ дар ӯ,

Ганда гаишӣ нохушу нопок бӯ (Д. 4, 249).

Чунин зухуроти синонимшавиро дар намунаҳои **зиштовоз – нохушнаво, хушдам – хушнафас, хушзабон – хушсухан** ҳам мушоҳида менамоем:

Он дигар кӯрӣ чӣ бошад? Вонамо!

Гуфт: «Зиштовозаму нохушнаво» (Д. 2, 365).

Он фақирони латифи **хушнафас**,
Аз пайи таъзимашон омад «абас» (Д. 2, 451).
Мушкро беҳуда Ҳақ **хушдам** накард,
Баҳри ҳис карду пайи ахшам накард (Д. 1, 161).

Вожаҳои **хушнафас** ва **хушдам** боз дар навбати худ бо ибораи **дами хуш** муродиф шуда омадаанд:

Ҳар замоне, ки шудӣ ту комрон,
Он **дами хушро** канори бом дон (Д. 4, 361).
Дастӣ ман бишкоста будӣ он замон,
Ки задам ман бар сари он **хушзабон** (Д. 2, 323).
Ҳамчу он шахси дурушти **хушсухун**,
Дар миёни раҳ нишонд он хорбун (Д. 2, 323).

Калимаи мураккаби **хушмашом** (хушбӯй) бо ибораи исми изофии **машоми хуш** низ дар матнҳои «Маснавӣ» ҳаммаъно гардидааст:

Аз даҳони одами **хушмашом**,
Ҳам паёми Ҳақ шунидам, ҳам салом (Д. 3, 170).
Рав, ҳаво бигзор, то бӯят шавад,
В-он **машоми хуш** абад ҷӯят шавад (Д. 5, 49).

3) Нақши вожаи «хуш» дар сохтани калимаҳои антонимӣ. **Хуш** амсоли дигар вожаҳои мансуб ба сифатҳои асли дар сохтани антонимҳои луғавӣ ва морфологӣ ҳам нақши назаррас дорад. Ин вожа аз рӯи моҳияти худ дар шакли луғавӣ ва гирифтани аломатҳои морфологӣ (пешванду пасванд, калимаҳои дигар) мафҳуми мусбатро ифода карда, зимни муқобилгузори аломатҳои ашёву ҳаводис дар матнҳои “Маснавӣ” антонимҳои зиёд сохтааст.

Шоир дар ибораи **оби хуш**, ки мафҳуми «соф, ширин, тоза»-ро ифода кардааст, дар як матни хеле кӯтоҳу мухтасар ба он якбора се антоними луғавӣ: **зард** (муқобили соф), **талх** (муқобили ширин), **тира** (муқобили тоза)-ро истифода бурдааст:

Оби хуш, к-ӯ руҳро ҳамшира шуд,
Дар гадире **зарду талху тира** шуд (Д. 1, 97).

Муқобилгузори вазъи зоҳирӣ ва туғъи олами ботинии персонажи асари бадеӣ барои кушода шудани чехраи персонаж ва ҳолатҳои руҳию психологӣ ӯ мусоидат намудааст. Дар матни зер вожаи **хуш** мафҳуми мусбат ва антоними морфологӣ он – **нохуш** маъноӣ манфиро ифода карда бо ҳам муқобил гузошта шудаанд:

К-илтифоти халқ сӯйи худ кашанд,
Ки «**хушем**»-у аз дарун бас **нох (в)ашанд** (Д. 3, 42).

Чунин тарзи муқобилгузори тавассути чуфти антонимии **нохушу хуш** низ сурат гирифтааст, вале афзалияти он нисбат ба ҳолатҳои дигар дар он аст, ки дар мисраи якум антонимҳои некуӣ ва бад бо вожаҳои хуш ва нохуши мисраи дуҷум нисбат ба якдигар синоним мешаванд. Чунин зухурот далели он аст, ки дар байни қабатҳои луғавию семантикии забон синонимҳо ва антонимҳо робитаи қавии маъноӣ мавҷуд аст:

Аз ту рустаст, ар **накуӣ** аст, ар **бад** аст,
Нохушу хуш, ҳар замират аз **х(в)ад** аст (Д. 3, 174).

Ҳамин гуна зидмаъноӣ ба антонимҳои чуфтистеъмоли **зишту хуб** ҳам хос мебошад, ки вожаи **хуш** бо калимаҳои **нохуш**, **бад**, **зишт** муқобилмаъно буда, бо вожаҳои **накуӣ** ва **хуб** ҳаммаъноӣ:

Магар андар нақши **зишту хуби** хеш,
Бингар андар **ишқу** дар матлуби хеш (Д. 3, 76).

Муқобил афтодани маъноҳои мусбату манфии **хушу нохуш** бо тазодҳои мантикии **обу оташ** барои дар сатҳи баланд риоя гардидани таносуби сухан мусоидат кардааст.

Чунончи:

Он ки ӯ гоҳе **хушу** гоҳ **нох (в)аш** аст,
Як замоне **обу** як дам **оташ** аст (Д. 3, 76).

Ибораи **оби хуш** мафҳуми «оби ширин, бомазза»-ро ифода намуда, бо калимаи мураккабсохти **шӯраоб** муносибати зидмаъноӣ пайдо кардааст:

*Чуз ки соҳибзавқ, кӣ иносод? Биёб,
У иносод оби хуш аз шӯраоб* (Д. 1, 37).

Баръакси ҳамин падида дар мисоли антоним шудани калимаи **хушоб** бо ибораи **оби шӯр** ва дар айни замон синоним шудани вожаи **хушоб** бо ибораи **оби ширин** дар матнҳои поён мушоҳида кардан мумкин аст:

*Некувонро ҳаст мерос аз хушоб,
Он чӣ мерос аст? «Аврасна-л-китоб»* (Д. 1, 64).

*Рағ-рағ аст ин оби ширин в-оби шӯр,
Дар халоиқ меравад то нафхи сур* (Д. 1, 64).

Тазоди маъно дар калимаҳои мураккаби ҳамрешаи **хушҳол – бадҳол**:

*Ман ба ҳар чамъияте нолон шудам,
Чуфти бадҳолону хушҳолон шудам* (М/м, Д. 1, 21).

Тазоди маъно дар калимаҳои мураккаби омехтаи ҳамрешаи **хушхӯ – бадхӯ**:

*Хушхӯиву бадхӯӣ, дилсӯзию дилҷӯӣ,
Ҳам Юсуфи мохрӯӣ, ҳам моневу рӯнӯӣ* (М/м, Д. 2, 266).

Ба ҳамин тариқ, аз таҳқиқи хусусияти луғавию семантикии вожаи **хуш** бармеояд, ки бо пешниҳоди маводи фаровон ба хусусияти сермаъноӣ соҳиб будан, синониму антонимҳои зиёд доштани вожаи **хуш** асоснок гардид.

б) Вижагиҳои грамматикӣ вожаи хуш. Вожаи **хуш** ҳамчун унсурӣ фаъоли луғавию маъноӣ дар калимасозӣ низ ширкати назаррас дорад. Ин вожа дар забони «Маснавии маънавӣ» фаъолона гардиш хӯрда, қабл аз ҳама, ҳамчун сифат аслии пешванду пасвандҳои ба худ хос қабул намуда, шакл ва маъноҳои нав сохтааст. 1) **Хуш** – пасвандҳои шаклсоз гирифта, ба калима тағйироти микдорӣ ворид намудааст. Чунончи, пасванди **-тар** ифодаебии дараҷаи қиёсии сифатро таъмин намудааст:

*Шукри неъмат хуштар аз неъмат бувад,
Шукрбора кай сӯйи неъмат равад?* (М/м, Д. 3, 147).

Дар матни дигар пасванди **-тар** барои муқоисаи афзалияти ду забон: порсӣ ва тозӣ ба кор рафтааст ва чунин намунаҳо хеле зиёданд:

*Порсӣ гӯ, гарчӣ тозӣ хуштар аст,
Ииқро худ сад забони дигар аст* (М/м, Д. 3, 197).

Вожаи **хуш** дар матнҳои «Маснавии маънавӣ» бо калимаҳои сифатии **хуб** (хуш, беҳ) ва **маҳбуб** (хуш, азиз) зимни қабули пасванди дараҷаи қиёсии **-тар** дар муносибати синонимӣ қарор гирифтааст:

*Эй қафои ту зи давлат хубтар,
В-интиқоми ту зи қон маҳбубтар* (М/м, Д. 1, 113).

Калимаи **хуш** пасванди **-ак** қабул кардааст, ки он дар забони адабии ҳозира асосан ҷиҳати ба калима бахшидани оҳанги тасғир ва навозиш ба кор меравад. Дар забони «Маснавий» бошад, мо ду навъи ифодаи шаклсозиро ба қайд гирифтаем: а) анъанавӣ: **мастак, турушак, гӯлак** ва амсоли инҳо; б) ғайрианъанавӣ ва ё эҷодқориҳои худӣ муаллиф: **хушак, фузулак, малулак, нозак, хунарак, нуғулак** ва ғайра. Дар робита ба мавзӯи мавриди тадқиқ бояд қайд кард, ки дар байти зер пасванди **-ак** ба калима як навъ тобиши истехзо ва оҳанги нописандӣ бахшидааст:

*Мастаки хеш гаитай, гаҳ турушак, гаҳе хушак,
Нозаку кибракат, ки чӣ? Дар хунарак нуғулакӣ* (М/м, Д. 1, 209).

2) **Хуш** пешванди инқорӣ **но-** қабул карда, маъноӣ мусбати калимаро ба мафҳуми манфӣ табдил дода, калимаи сохтаро созмон додааст: **но+хуш**:

*Ҳар ки ӯ бинҳад нохуш суннате,
Сӯйи ӯ нафрин равад ҳар соате* (М/м, Д. 2, 64).

3) **Хуш** пас аз худ пасванди **-ӣ** қабул карда, аз сифат исми маънӣ сохтааст: **хуш+ӣ** (шодӣ, сурур, хурсандӣ):

*Шохи талх ар бо хушӣ вуслат кунад,
Он хушӣ андар ниҳодаш барзанад* (Д. 1, 21).

4) Вожаи **хуш** дар робита ба усули калимасозии пешвандию пасвандӣ префикси **бе-** ва пасванди **-ӣ** қабул карда, маънии нав сохтааст: **бе+хуш+ӣ**.

Беҳушӣ маъноӣ «беҳавсала будан»-ро дошта, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он бо мафҳуми «хъш наумадан» дар истеъмол аст. Ҳамзамон бояд зикр намуд, ки Мавлавӣ бо истифода аз вожаи **хуш** ва имкониятҳои калимасозии он як навъ бозии сухан ташкил карда, суханвари моҳир будани худро исбот кардааст:

*Хушкунандасту хушу айни х(в)ашӣ,
Беҳушӣ набвад хушӣ, эй мурташӣ* (Д. 1, 137).

5) **Хуш – пешвандгуна** (префиксоид). Дар забони адабии тоҷик як гурӯҳ вожаҳои қадимаву аслии тоҷикӣ мавҷуданд, ки чун унсурҳои фаъоли калимасоз дар сохтани лексемаҳои нав ба қор рафтаанд, ки онҳо аз рӯи вазифа ва ифодаи маъноӣ луғавию грамматикӣ ба аффиксҳо шабеҳ мебошанд. Дар забоншиносии муосир чунин унсурҳои забониро «аффиксоид» номидаанд [8, с.21]. Ин истилоҳ дар забоншиносии тоҷик чун вандгуна маълум мебошад. Вандгунаҳоро вобаста ба мақомашон дар калима ба ду гурӯҳ ҷудо кардаанд: пешвандгуна ва пасвандгуна. Муҳаққиқон зухуроти ба пешвандгуна табдил ёфтани калимаҳоро дар натиҷаи унсурҳои хеле сермаъно будани калима, тадриҷан заиф гардидани маъноӣ луғавӣ, каммаҳсул ва бемаҳсул гардидани маъноӣ аслии калима, дар муносибати синонимӣ қарор гирифтани ба пешванду пасвандҳо, ташкил додани силсила дар калимасозӣ ва ғайра маҳсуб донистаанд. Бояд зикр намуд, ки вожаи **хуш**, воқеан, сермаъно буда, дар ташкил додани қатори синонимӣ ва антонимӣ низ унсурҳои фаъол аст. Ана ҳамин ҷиҳатҳо боис гардидааст, ки он дар сохтани бештар аз 50 калимаи мураккаб ширкат варзад. Дар калимасозӣ силсиларо ба вучуд овардан ва бештар ба маъноҳои наздик қорбаст шуданаш сабаб шудааст, ки онро ба гурӯҳи пешвандгунаҳо шомил намоем. Калимаҳои **сар, дил, сер, пур** ва монанди инҳо бо хусусияти префиксоидӣ доштан аллақай эътироф шудаанд. Ин масъала дар заминаи маводи забони асари бадеӣ, агар рисолаи илмӣ доктории С.Низомова [2021], ки дар робита ба мушкилоти калимасозӣ дар осори бадеӣ ва насри публитсистии С.Айнӣ сурат гирифтааст, истисно намоем, ба таври ҷудогона ҳанӯз таҳқиқ нашудааст. Мо дар ФЗТ [1969] зиёда аз 50 ҳолати калимасозии пешвандгунагии **хуш**ро мушоҳида намудем, ки луғатсозон дар 12 маврид аз осори Мавлоно хӯшачинӣ кардаанд.

Дар «Маснавии маънавӣ» калимаи **хуш**, ки дар мақоми пешвандгуна омадааст, бештар маъноҳои «нек, зебо, дилкаш, форам, гуворо, обод, хуррам» қорбаст шудаанд: **хушхабар** (муҳда), **хушгуҳар** (хушахлоқ), **хушсиришт**, **хушхӯй**, **хушпай**, **хушовоз**, **хушдам**, **хушнафас**, **хушнаво**, **хушнидо**, **хушсухун**, **хушҷавҳар**, **хушхитоб**, **хушафсона**, **хушнафас**, **хушрӯ**, **хушлиқо**, **хушном**, **хушнасаб**, **хушмазҳаб**, **хушилҳон**, **хушилҳом**, **хушдил**, **хушбахт**, **хушҷашм**, **хушназар**, **хушманзар**, **хушхисол**, **хушсавдо**, **хушпарвоз**, **хушкитоб**, **хушнавис**, **хушрақам**, **хушгувор**, **хушранг**, **хушҳол** ва мисли инҳо. Мизолҳо дар ин бобат дар забони «Маснавии маънавӣ» хеле зиёданд. Мо бо овардани чанд далел иктифо менамоем:

*Буд ҳам ин хоҷаро хуш духтаре,
Симандоме гаши, хушгавҳаре* (Д. 6, 225).
*Аз ҳазорон як касе хушманзар аст,
Кӣ бидонад, қ-ӯ ба сандуқ андар аст* (Д. 6, 420).
*З-он ҳуруфот шуд хирад борикрес,
Насх мекун, эй адиби хушнавис* (Д. 5, 21).

6) **Нақши хуш** дар сохтани калимаҳои мураккаби пайвасти редупликативӣ (такрор). Ин навъи калимасозӣ бо такрори вожаи **хуш** танҳо як маротиба дар дафтари чоруми «Маснавий» ба назар расид: **хуш-хуш** (охиста-охиста; кам-кам, бо камоли майл)). Бо

мақсади мушаххастар нишон додани тарзи ҳаракат дар ҷойи нобоб ин вожаро адиб ба кор бурда, барои боз ҳам барҷаставу равшантар инъикос ёфтани матлаб ва тасвири ҳодиса калимаи такрори **ғиҷ-ғиҷон** (ғечиди-ғечиди) барои тақвияти фикри боло ба кор рафтааст:

*Зан чунон карду чу дид он тифли ӯ,
Чинси худ, хуш-хуш бад-ӯ овард рӯ* (Д. 4, 390).

*Ғиҷ-ғиҷон омад ба сӯйи тифл тифл,
Вораҳид ӯ аз фитодан сӯйи сифл* (Д. 4, 390).

Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар забони осори бадеии классикӣ хуш дар шакли такрор ба маънои «бисёр, хеле, басе» дар ашъори Анварӣ ба назар расидааст:

*Оташи ҳаҷри туам хуш-хуш бисӯхт,
Оби андӯҳи туам аз сар гузашт* [ФЗТ, 512].

Анварӣ чунин қолабро дар ҷойи дигар барои ифодаи мафҳуми «оҳиста-оҳиста, кам-кам, андак-андак) ба кор бурдааст:

*Обе, ки маро назди бузургони ҷаҳон буд,
Хуш-хуш ҳама бар боди ғами ишқи ту додам* [ФЗТ, 512].

7) Вожаи хуш як ҷузъи калимаҳои мураккаби омехта. Дар чунин қолабҳои калимасозӣ **хуш** ба ҳайси ҷузъи тобеи калимаҳои мураккаб баромад кардааст, вале пасванди **-ӣ** қабул кардан боиси аз сифат исми маънӣ сохтан шудааст. Дар ҳолати калимаҳои **сархушӣ** ва дилхушӣ хуш пас аз решаи тобеъкунанда, аммо дар мавриди **хушрангӣ**, **хушлабӣ** ва **хушдамӣ** он пеш аз калимаи тобеъкунанда ҷойгир шудааст. Чанд мисол:

*Гар тавонӣ дарравӣ берун кашӣ,
Хуме бидҳам мар туро бо дилхушӣ* (Д. 6, 236).

*Пеши турк оинаро хушрангӣ аст,
Пеши зангӣ оина ҳам зангӣ аст* (Д. 3, 174).

*Аз кӯҳе, ки ёфт з-он май хушлабӣ,
Сад газал омӯхт Довуди набӣ* (Д. 6, 336).

*Ин харонро кимиёи хушдамӣ,
Аз лаби ту хост кардан одамӣ* (Д. 4, 445).

8) Хуш – ҷузъи номи феълҳои таркибии номӣ. Вожаи хуш ҳамчунин дар сохтани феълҳои таркибии номӣ ҳам фаъолона иштирок кардааст. Пӯшида нест, ки нақши исму сифат нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ зиёдтар аст. Дар «Маснавӣ» мо 20 ҳолати ширкати вожаи мазкур дар созмон додани феълҳои таркибии номиро ба қайд гирифтаем, ки **хуш** бо феълҳои ёридохандаи амсоли **будан**, **шудан**, **кардан**, **задан**, **кашидан**, **тофтан**, **гаштан** ва ҳоказо ҳамро чунин сохтори феълро созмон додааст. Чанд намуна:

*Ки баҳорон хиттаи деҳ **х(в)аш** бувад,
Кишзору лолаи дилкаш бувад* (Д. 3, 19).

*На даҳон дуздидан имкон з-он миҳон,
На даҳон хуш кардан аз дорудаҳон* (Д. 3, 13).

*Талх аз ширинлабон **х(в)аш** мешавад,
Хор аз гулзор дилкаш мешавад* (Д. 3, 33).

*Ту дар ин ҷӯиши чу меъмори манӣ,
Кафчаледам зан, ки бас хуш мезанӣ* (Д. 3, 210).

9) Нақши вожаи хуш дар сохтани ибораҳои исмии изофӣ бо сифат, ибораҳои исмии ғайриизофӣ бо сифат ва ибораҳои масдарӣ низ чун унсури фаъоли ҷузъи ибора фаъолона ширкат намудааст.

а) **Хуш** дар мақоми муайнкунанда дар ибораҳои исмии изофӣ бо сифат дар 53 маврид ба қайд гирифта шуд: **рӯйи хуш**, **хӯйи хуш**, **бӯйи хуш**, **мӯйи хуш**, **оби хуш**, **таронаи хуш**, **нолаи хуш**, **овози хуш**, **ҳавои хуш**, **хоби хуш**, **дили хуш**, **бонги хуш**, **дарёи хуш**, **фикри хуш**, **аҳволи хуш** ва ғайра. Чанд мисол:

Чунки **оби хуш** надид он мурғи кӯр,
Пеши ӯ Кавсар намояд оби шӯр (Д. 4, 386).

Шуд сухан аз ман **дили хуш** ёфтаам,
Чун анор аз завқ мебишқуфтаам (Д. 4, 281).

Абрро гӯяд: «Бибар **ҷойи х(в)ашаш**,
Ҳам ту, хуриедо! Ба боло баркашаш (Д. 3, 17).

б) Хуш дар мавқеи ҷузъи тобеи ибораҳои исмии ғайриизофӣ дар «Маснавий» дар 12 маврид мушоҳида гардид: **хуш чаҳ, хуш дебоча, хуш оламе, хушдухтаре, хуш саломе, хуш рафиқ, хуш муштарӣ, хуш дамдама, нохуш суннате** ва ғайра. Чанд намуна:

Гар бигӯяд фикҳ фақр ояд ҳама,
Бӯйи фақр ояд аз он **хуш дамдама** (Д. 2, 191).

Он дақуқӣ дошт **хуш дебочае**,
Ошиқу соҳибкаромат хоҷае (Д. 3, 100).

Ҳар кӣ ӯ бинҳод **нохуш суннате**,
Сӯйи ӯ нафрин равад ҳар соате (Д. 1, 64).

в) Хуш ҷузъи номии ибораҳои феълӣ. Хуш дар мақоми ҷузъи номии ибораҳои феълӣ дар 21 маврид дар асари маскур истеъмол ёфтааст: **хуш омадан, хуш даромадан, хуш рафтани, хуш гуфтани, хуш хӯрдани, хуш бигристан, хуш давидани, хуш хуспидани, хуш рондани, хуш нолидани, хуш ҷӯшидани, хуш навозиши кардани, хуш дидани, хуш гирифтани, хуш даркашидани** ва амсоли инҳо. Мисолҳо:

Соҷи тӯбо бибину **х(в)аш бихусп**,
Сар бинех дар соя, бе саркаш бихусп (Д. 4, 427).

Чун **даромад хуш** дар он боғ он ҷавон,
Худ фуру шуд ба ганҷаш ногаҳон (Д. 4, 244).

Ботилонро чӣ рабояд? Ботилӣ,
Отилонро чӣ **хуш ояд**? Отилӣ? (Д. 2, 368).

Ў чунин **хуш мехӯрад**, к-аз завқи ӯ,
Табъҳо шуд муштаҳию луқмачӯ (Д. 2, 339).

10) Хуш дар мақоми хабари номии ҷумла. Калимаи сифатии **хуш** дар матнҳои асар бандакҳои хабарӣ қабул карда, дар мақоми хабари номии ҷумла қарор гирифтааст. Чунончи:

Бо бандаки хабарии шахси якуми шумораи танҳо **-ам** омадааст:

Ҳар замонам гарқа мекун, ман **х(в)ашам**,
Ҳукми ту ҷон аст, чун ҷон мекашам (Д. 3, 72).

Бо бандаки хабарии шахси дуҷуми шумораи танҳо **-ӣ** омадааст:

Гов бошӣ, шер гардӣ назди ӯ,
Гар ту бо говӣ **хушӣ**, шерӣ маҷӯ (Д. 5, 51).

Бо бандаки хабарии шахси сеҷуми шумораи танҳо **аст** омадааст:

Мақсади моро чарогоҳе **х(в)аш аст**,
Ёри мо он ҷо кариму дилкаш аст (Д. 3, 31).

Бо бандаки хабарии шахси якуми шумораи ҷамъ **-ем** омадааст:

Мо самеему басирему **хушем**,
Бо шумо номаҳрамон мо хомӯшем (Д. 3, 56).

Бо бандаки хабарии шахси сеҷуми шумораи ҷамъ **-анд** омадааст:

Балки сӯйи очизон чинакашанд,
Беҳилофу кина он мурғон **х(в)ашанд** (Д. 2, 465).

Ба ҳамин тариқ, аз таҳқиқи масъала бармеояд, ки вожаи **хуш** дар забони «Маснавии маънавий» ба хусусияти зиёди луғавию маъноӣ ва грамматикӣ соҳиб буда, чун вожаи сермаъно дар бунёди синоним ва антонимҳои луғавию морфологӣ, дар созмон додани калимаҳои сохта бо пешвандҳои **но-** ва **бе-**, пасвандҳои **ӣ-**, **-ак**, ибораҳои исмии изофӣ, ғайриизофӣ ва феълӣ нақши муҳим доштааст. Ҳамчун калимаи номии

сифатӣ бандаки хабарӣ қабул карда, дар мақоми хабари номӣ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Адабиёт:

1. Ҷалолиддини Балхӣ. Маснавии маънавӣ. Дафтари 1 ва 2. – Душанбе: Адиб, 2013. – 480 с.
2. Ҷалолиддини Балхӣ. Маснавии маънавӣ. Дафтари 3 ва 4. – Душанбе: Адиб, 2013. – 480 с.
3. Ҷалолиддини Балхӣ. Маснавии маънавӣ. Дафтари 5 ва 6. – Душанбе: Адиб, 2013. – 480 с.
4. Гавҳарин С.С. Фарҳанги луғот ва таъбироти «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ. Дар 9 ҷилд. Ҷилди 1-ум; ҷилди 4-ум (653 с.); ҷилди 5-ум (391 с.); ҷилди 6-ум (381 с.); ҷилди 7-ум (361 с.); ҷилди 8-ум (540 с.). – Техрон, 1362.
5. Қодириён Р. Фарҳанги «Маснавии маънавӣ»: Дафтари аввал. – Душанбе: Истеъдод, 2011. – 207 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилдҳои 1-2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 950 с.
7. Ҳаёт Неъматӣ Самарқандӣ. Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлавӣ. – Душанбе: Адиб, 2017. – 400 с.
8. Байзоев А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ Ибни Сино. Автореферати рисолаи номзадӣ. – Душанбе, 1992. – 25 с.
9. Бобомуродов М., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе, 2016. – 428 с.
10. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 385 с.
11. Джуразода Ш. Лексико-грамматические особенности «Маснавии маънавӣ» Ҷалолуддина Руми. – Душанбе, 1998. – 146 с.
12. Кабиров Ш. Вожаҳои омиёнаи варорудӣ дар шеърҳои Мавлоно//Садои Шарқ, 2018, №9. – С.140-147.
13. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2003. – 490 с.
14. Мақоми Мавлоно аз нигоҳи шуаро. Мураттиб Ҷаъфар Ранҷбар. – Душанбе, 2021. – 72 с.
15. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 254 с.
16. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1972.
17. Сабзаев С. Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 519 с.
18. Ҳасанов А. Иртиботи забони «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ бо гӯйиши шимолӣ // Номаи меҳр, 2003. – С.154-160.
19. Ҳасанов А. Мазмуну муҳтаво ва вижагиҳои забони дафтари панҷуми «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ // Армуғони «Ганҷи сухан». Ҷилди якум. – Хучанд: Ношир, 2007. – С.48-63.
20. Ҳасанов А. Намунае аз нодирағуфторихо дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ // Фурӯғи андеша. – Хучанд: Нури маърифат, 2008. – С. 250-257.
21. Ҳасанзода А. Асолати забон ва маҳорати баён. – Хучанд: Ношир, 2018. – 515 с.
22. Эмомалӣ Раҳмон. Мавлоно ва тамаддуни инсонӣ. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 132с.

ТДУ 809.155.0

**УНСУРҲОИ
ЛАҲЧАВӢ ВА
ҒАНОВАТИ ЗАБОНИ
АДАБӢ**

Саидова Чамила,
н.и.ф., омӯзгори кафедраи умумидонишигоҳии
забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи С. Айни.

**ДИАЛЕКТНЫЕ
ЭЛЕМЕНТЫ И
БОГАТСТВО
ЛИТЕРАТУРНОГО
ЯЗЫКА**

Саидова Джамила,
к.ф.н., старший преподаватель
общеуниверситетской кафедры таджикского
языка Таджикского государственного
педагогического университета им. С.Айни

**DIALECT
ELEMENTS AND THE
RICHNESS OF THE LITERARY
LANGUAGE**

Saidova Jamila,
candidate of philological sciences, senior teacher of
chair of the Tajik language, Tajik State
Pedagogical University named after S. Ayni

Аннотатсия

Чунон ки маълум аст, то солҳои ҳафтоди асри XX луғати лаҳчаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мавриди тадқиқ қарор нагирифта буд, аз ин сабаб аҳли адаб ба маводи ғаноманди он дастрасӣ надошт. Ин буд, ки дар асарҳои бадеӣ бештар маводи лаҳчаҳои шимолӣ рӯйи қор омад. Дар айни ҳол луғати як қисм лаҳчаҳои ҷанубӣ омӯхта шудааст, дар ин бобат фарҳангҳои лаҳчавӣ низ аз ҷоп баромадаанд. Акнун аҳли адаб метавонад аз ин манбаъҳо вожаҳои даркорӣ худро сара карда, дар таълифоташон ба қор баранд. Алалхусус, мо имрӯз имкон дорем, ки аз дохили лаҳчаву шеваҳои мардумӣ, тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамаи забоншиносон ва фолклоршиносонро вазифадор карда буданд, калимаҳои асилу ноби тоҷикиро дарёфт намуда, онҳоро ба доираи муомилоти забони адабии тоҷик ворид намоем.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, лаҳчаҳои тоҷикӣ, диалектизмҳо, лаҳчашиносӣ, унсурҳои лаҳчавӣ, забони адабӣ, тобиши услубӣ.

Аннотация

Как известно, до 70-ых годов XX века не были изучены словари южного говора таджикского языка. По этой причине, литераторам, писателям и поэтам не были доступны богатый диалектный материал. Поэтому, в художественных произведениях больше всего были использованы материалы северных диалектизмов. В настоящее время разработаны и изучены часть южных говоров, также выпущены толковые словари южных диалектов. Теперь, представители литературных кругов могут воспользоваться этими материалами, выбирая нужные слова для использования в своих творческих трудах. Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон, призвал всех языковедов находить исконно исторические слова и тем самым внести их в словарный состав литературного таджикского языка.

Ключевые слова: таджикский язык, таджикские говоры, диалектизмы, диалектология, диалектные элементы, литературный язык, стилистический оттенок.

Annotation

It's known that no dictionaries of the southern dialect of the Tajik language were studied until the 70s. For this reason, literati, writers and poets have not had access to his rich material. Therefore, the materials of the northern dialectism were used most in the fiction. A portion of the southern accent has now been developed and studied and dictionaries of this portion have also been produced. Now writers and poets can take advantage of these

materials, choosing the right words to use in their creative works. The founder of peace and national unity, the leader of the nation, the President of Tajikistan, his excellency Emomali Rahmon, urged all linguistics to find the original historical words. Thereby, introduce them into the literary of Tajik language.

Keywords: *Tajik language, tajik speech, dialectism, dialectology, elements of dialect, literary language, A.Samad.*

4-уми октябри соли 2019 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суханронии худ ба муносибати Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин ибрози ақида намуданд: «Дар раванди таҳияи дастурҳои истилоҳсозӣ ба лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ, ки ганҷинаи пурфайзи забони модарӣ ба ҳисоб мераванд, бояд таваҷҷуҳи хос зоҳир карда шавад. Дар таркиби шеваҳои мардуми мо ҳазорон калимаҳои асилу ноби тоҷикӣ мавҷуданд, ки бо сабабҳои гуногун аз доираи истеъмол берун монданд.

Вазифаи аввалиндараҷаи забоншиносону фолклоршиносон ин аст, ки зимни таҳқиқоти ҷустуҷӯҳои илмӣ чунин калимаҳоро аз дохили шеваҳо дарёфт карда, онҳоро ба доираи муомилоти забони адабии тоҷикӣ ворид намоянд.

Дар асарҳои бадеӣ навоари адабӣ, пеш аз ҳама, дар дарёфт намудани мазмуну мундариҷаи нав, пурра ифода карда тавонистани эҳсосот ва орзуву омоли аҳли ҷомеа, ҷустуҷӯи ёфтани калима ва таркибу ибораҳои меъёрзед аз забони зиндаи халқ ба зухур меояд. М. Турсунзода мегӯяд, ки «Эҷодкор бояд ҳамеша дар фикри пайдо кардани сухане бошад, ки мафҳуми он ба хонанда марҳами ҷон гардад...» [6, с.79]. Ба ин маънӣ, устод Айнӣ таъкид мекунад, ки «Вазифаи нависандагон ин гуна калимаҳоро умумӣ кардан аст» [3, с.235]. Воқеан, забони зиндаи халқ баҳри азимест молмомол аз садафҳои пургуҳар, ки онҳо бо номи «диалектизм» шинохта мешаванд. Истифодаи диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ амалест ниҳоят мушкул. Ин талабот аз он ҷост, ки диалектизмҳо дар ҳама маврид шоистаи қабул нестанд, зеро на ҳамаи онҳо дорои тобишҳои услубӣ, ҷилоҳои тозаӣ эмотсионаливу экспрессивӣ ва бадеиву маъноӣанд. Дар воқеъ, диалектизмҳое, ки дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ аз ҳисоби забони адабиёти классикӣ захира гардидаанд, аксаран тоҷикианд ва тибқи қонунҳои фонетикӣ ва лексикиву грамматикӣ худӣ онҳо амал мекунанд. Ин аст, ки агар иддае аз онҳо бе тағйир дар шаклу маънии асл ба кор раванд, қисми дигар аз нигоҳи ё фонетикӣ ва ё семантикиву грамматикӣ, баъзан аз ҳар се ҷиҳат, ба табадуллот гирифта мешаванд. Масалан, диалектизмҳои **ҳанг** (қувва, тавон), **полҳанг** (банди нӯхта ё лаҷоми асп), **арбада** (чанҷол, хархаша), **буна** (аҳли оила, хонавода), **таф** (риқат, азоб) ва ғайра, ки А. Самад онҳоро дар повести «Аспи бобом» ба қалам додааст, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо ҳамон шаклу маънии азали маҳфуз мондаанд. Нависанда чун воситаи хуби таъмини воқеият ҳам дар нутқи персонажҳо ва ҳам дар сухани тасвирии худ аз онҳо истифода кардааст:

О, бо ҳамин лабтоб лаби чангҳохро битоб, ки **ҳангаш** канад... (с.94).

Писарак як садои пурнишоте бароварду рӯи фарши хона боло-боло ҷаҳид ва чун модараш аз ошхона ӯро **арбадаву** таҳдид кард, саросема кафшҳоиро пӯшида, ба кӯча шитофт (с.109).

...бобои писарак аз **полҳанги** тойча дошта, ҷониби дарвоза равон шуд... (с.84).

Агар ӯро ба осие бурдани мешуданд, тамоми **бунаҳои** деҳаро огоҳ мекарданд... (с.92).

Ҳадафи адиб аз истифодаи ин навъи диалектизмҳо, аз як тараф, воқеъбинона тасвир кардани рӯзгор ва психологияи мардуми деҳот дар асар бошад, аз дигар тараф, дубора зинда кардану бозпас ба забони адабӣ ворид намудани онҳост. Дар нутқи персонаж ба кор бурдани диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ, баръакс, ҳодисаи маъмул аст. Чунки характеристикаи нутқи персонажҳо, баҳусус, персонажҳои бесавод тақозо мекунад, ки адиб аз унсурҳои лаҳҷавӣ бештар кор гирад. Дар ин маврид нависанда метавонад ҳам аз диалектизмҳои семантикиву этнографӣ ва ҳам аз диалектизмҳои фонетикиву грамматикӣ истифода намояд. Барои мисол диалектизмҳои **сарҳад** (арафа,

наздик), **хучбемор** (бемори ғайрибистарӣ), **мома** (бибӣ, модаркалон), **сӯзонкоғаз** (гарчишник)-ро аз гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ намуна гирифта мумкин аст, ки онҳо дар повести «Косаи давр» дар нутқи персонажҳо (Ғазилат, Миҷгон, Гулсифат, Гулбону) бо ҳамон маъниҳои боло оварда шудаанд. Тавассути онҳо нависанда меҳода ҳолат, муҳаббат, самимият ва дилсӯзӣ меҳубонии мардуми деҳоти кӯҳистони Тоҷикистон, мададгории онҳоро бо ҳамдигар дар мавридҳои ниёзмандӣ ба хонанда бозгӯ созад. Ин як воситаи бисёр хуби тарбияи ҳисси инсондӯстӣ дар ниҳоди хонанда низ мебошад, ки ҳадафи ҳар як адиб аз таълифи асар даставвал дар ҳамин ба зӯҳр меояд:

- Бечора. Писараш дар **сарҳади** омаданд ... Кошкӣ, дардаш сабук бошад (с.67).

Чанд рӯз боз **хучбемор** мегаштам (с.77).

- Дила ин қадар танг нагир, **мома**, - беморро дилбардорӣ кард Гулсифат (с.77).

Се-чор рӯз дору меҳӯри, укол мекунам, ба гуфти худат, аз ин **сӯзонкоғаз** (гарчишник) ба пушткатат мемонем.... (с.77).

Аз мисолҳои боло вожаҳои **момава сӯзонкоғаз** бисёр ҷолиб мебошанд. Аз инҳо вожаи **мома** қадимист ва зӯҳри он ба давраҳои аввали рушди оилаи забонҳои хиндуаврупӣ рост меояд. Ин аст, ки дар бисёр забонҳои олам дар шаклҳои гуногуни фонетикӣ ба қор меравад. Масалан, калимаи **мамаи** русиро мегирем, ки бо **мома** ҳамреша аст. Ғардавӣ дар «Шоҳнома» онро ба гунаи **мом** ба қалам додааст. Аммо баръакс, диалектизми **сӯзонкоғаз** нав ва моли лаҳҷа бошад ҳам, хеле зебост. Азбаски имрӯз раванди тоҷикунории иқтибосоти забони тоҷикӣ вобаста ба мақоми давлатӣ гирифтани он идома дорад, метавон ба ҷойи **гарчишники** русӣ истилоҳи **сӯзонкоғазро**, ки аз лиҳози маънӣ ва ҳам сохтор сирф тоҷикист, дар забонамон умумӣ намуд. Ғадафи нависанда низ аз истифодаи ин ду воҳиди луғавӣ, ба назар ҳамин аст. Далелҳои боло имкон медиҳанд, ки қайд кунем, ки лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар ҳама гуна маврид метавонанд ба аҳли эҷод мавод диҳанд. Аммо ин мавод, ба қавли М. Горкий, имкон дорад, ки ё «хом» ва ё «пухта» бошад. Маводи «хом»-и онро адибон вазифадоранд, ки дар қоргоҳи эҷодӣ аз муоина гузаронида, дар кӯрраи тафаккур «пазонанд» ва баъдан тавассути асарҳои худ ба оммаи васеи хонанда пешкаш созанд. Агар ин қорро муваффақона ба анҷом расонанд, метавонанд ба ҷараёни умумии ба забони адабӣ дохил намудани унсурҳои умдаи лаҳҷавӣ, ки ба ин амали хайр солҳои сиёми асри ХХ устод С. Айни ибтидо гузошта буд, ҳиссагузор бошанд. Аз ин рӯ, нависандагон бояд дар бобати истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои хеш эҳтиёткор бошанд ва аз як қорҷӯбаи муайян берун набароянд. Дар вақташ М. Горкий ба як қисм адибони рус, ки дар истифодаи диалектизмҳои зодгоҳи худ зиёдаравӣ мекарданд, саҳт эърод гирифта, гуфта буд: «Чунин далел овардан, ки дар музофоти мо ин тавр сухан мекунанд, дуруст нест, зеро китобҳо барои хонандаи як музофот ё вилоят навишта намешаванд» [2, с.710]. А. Самад дар ҳикояи «Зодрӯз» (маҷ. «Аспи бобом») дар сухани тасвирии худ аз диалектизми **қандина**, ки мансуб ба лаҳҷаи зодгоҳи адиб аст ва дар ифодаи маънии «торт» истеъмол меёбад, қор гирифтааст. Ин ҷо вожаи мазкур дар мавриде истифода гардидааст, ки нависанда лаҳҷаҳои аввали воҳурии Неъматро бо Малика (қаҳрамонҳои ҳикоя) ба риштаи тасвир кашидааст. Ин аст, ки **қандина** тобиши услубӣ қасб қарда, рамзи муҳаббати Неъмат ба Малика шуда мондааст. Зеро, агар ҷавоне ягон чизи ширин (қанд, конфет, шоколад) ба духтаре ҳада орад, дар суннати мардуми тоҷик маънии ба ӯ изҳори муҳаббат қарданро мефаҳмонад. Азбаски **қандинаро** Неъмат барои Малика оварда буд, бо ин нависанда ишора қарданест, ки Неъмат ба Малика дар дил муҳаббат мепарварад: Ҷавони ланг рӯзи гирифтани қастум-вай ду рӯз пеш ҳам барои чен қардани либоси хомдӯз омада буд, - як **қандина** (торт) тӯҳфа овард (с.164). Ғадафи дигари А. Самад аз истифодаи **қандина** ба забони меъёрӣ ворид қардани он аст. Дар ҳақиқат, вожаи мазкур зебо буда, аз решаи **қанд** тавассути пасванди **-ина** (тоҷикӣ) дар қолаби калимасозии забони тоҷикӣ тарҳрезӣ шудааст ва метавонад калимаи **тортро**, ки тоҷикӣ нест, пурра иваз созад. Адиб бо ин амали неки худ васияти устод С. Айниро, ки гуфта буд: «Вазифаи мо, нависандагон, ана ҳамин дурдонаҳоро ёфта, ба омма тӯҳфа қардан аст...»

[3, с.237], ба ҷо овардааст. Калимаи **чапардар** дар повести «Косаи давр» дар мавриди тасвири ёрӣ додани Гулбону ба шавҳараш - Шохини ҷӯпон, ки рамаро аз чарогоҳ ба бошишгоҳ оварда, ҷо ба ҷо мекард, дар сухани тасвирии адиб ба қор бурда шудааст: Гулбону **чапардари** ҳелро яктарафа қарда буд, ки барраҷаҳо бошаст ба пешвози рама давиданд, то модарҳояшонро ёбанду серӣ бимақанд (с.158). Дар тасвири нависанда ба қор рафтани диалектизми **чапардар** бесабаб нест. Сабаб дар он аст, ки чапардар дари маҳсус аст ва номи он дар забони адабӣ муродиф надорад. Аз ин рӯ, муаллиф мехоҳад ба ин восита як ҷойи холии таркиби луғавии забони адабиро пур созад ва дар рушди забони меъёрии тоҷик саҳм бигирад. Воқеан, вазифаи ҳар як адиб низ дар таълифи асари бадеӣ даставвал аз ҳамин иборат аст. Дар ин бобат устод С. Айнӣ чунин мегӯяд: «Аввалин вазифаи ташкилотҳо ва шахсоне, ки дар ин соҳа қор мекунад, дари ин хазинаро кушодан, луғатҳои барҷастаи зиндари аз он ҷо гирифта, бо як таҷқиқи илмӣ онҳоро ҷоп намудан ва ба ин восита забонро, чунон ки таракқиёти имрӯзаи мо талаб мекунад, васеъ намудан аст» [1, с.568]. Диалектизми **сур қардан** дар «ФГҶЗТ» дар ҳамин шакл (с.633), дар «Луғати муҳтасари лаҳҷаҳои Бухоро» ба гунаи **сурдав қардан** (с.207) ва дар баҳши луғати асари А. Л. Хромов «Говори тоҷикӣ Матчинского району» (1962) дар шакли **сурӯндан** (с.185) оварда шудааст. Вале аз луғатҳои тафсирии ва дузабона он дарёфт нашуд, ки ин бори дигар аз хусусияти лаҳҷавӣ доштани он дарак медиҳад.

Чунон ки мебинем, диалектизми **сур қардан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҳам дар лаҳҷаҳои шимолӣ марказии забони тоҷикӣ бо андак тағйироти овозӣ бошад ҳам, аз рӯйи як маънӣ истеъмом меёбад. Доираву дараҷаи истифодаи он дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ торафт васеъ шуда истодааст ва ин ҳодиса хоҳ ноҳол имконияти ба забони халқӣ - гуфтугӯӣ ва аз ин ба забони адабӣ роҳ ёфтани онро фароҳам меорад. Ба ҳона расида буд, ки адир сураш қардӣ. Намондӣ аз дидораш сер шавам (с.152). Дар мисолҳои боло диалектизмҳои **чапардар** ва **сур қардан** бо диалектизмҳои **хел** (молҳои атрофаш бо хор басташуда) ва **адир** (баландӣ, теппа) ҳамнишин оварда шудаанд. Бо истифода аз ин тарзи нигоҳиш нависанда таъкид қарданист, ки чапардар дари хавлӣ ё ҳона набуда, балки дарест, ки дар хел, боғ ва порҷазаминҳои обҷақорӣ гирдашон бо хору шохи дарахт басташуда шинонда мешавад. Ин як омили маънидоди дохилиматнии диалектизмҳо низ мебошад, ки А. Самад аз он дуруст истифода қардааст. Муродифи **хел** дар забони адабӣ вожаи **қӯтан** аст. Аммо **қӯтан** табиист, ки баромади тоҷикӣ надорад ва адиб инро дуруст дарк қарда, мехоҳад ба ҷойи он дар забони адабӣ муодили тоҷикии **хел** умумӣ гардад. Дар мисоли дуюм низ муддаои нависанда аз истифодаи диалектизми **адир** ҳамин аст. Ӯ мехоҳад калимаи нағзу зебои адир, ки тоҷикӣ буда, дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (2010) бо ишораи гуфт. «теппа, баландӣ, доманаи кӯҳу пуштаи начандон баланд» ва дар «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» (2006) низ зери ишораи разг. «холм, адыр» (с.39) маънӣ қарда шудааст, дар паҳлуи вожаҳои умумитоҷикии **теппа**, **баландӣ** чун муродиф ранги оммавӣ қасб қунад ва бо ин роҳ андаке бошад ҳам, ғановати забони меъёро таъмин созад. Дар ин бобат А. Самад васияти устод С. Айнӣро, ки «Ба фаҳми ман, дар қор фармудани луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт қардан, аммо қизҳои нағзи онро аз назар нағурезондан лозим аст» - гуфта буд [3, с.235], ба иҷро расондааст. Вожаи **хусур** марбут ба лаҳҷаҳои ҷанубист [4, с.778]. Ин калима дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [7, с.511] ва луғати устод С. Айнӣ [1,445] бо ҳамин маънии боло ба қайд гирифта шудааст, аммо чун хатти густириши он имрӯз аз ҳудуди лаҳҷаҳои ҷанубӣ убур қарда наметавонад ва дар забони адабию лаҳҷаҳои шимолӣ муродифи **падарарӯс** дорад, ҳақ дорем, ки онро ҳамчун диалектизми фарохистеъмом хос ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ шиносем. Ин воҳиди луғавӣ дар луғатҳои В.С. Расторгуева ва М. Маҳмудову Б. Бердиев, ки маводи лаҳҷаҳои шимолӣро дар бар мегиранд, зикр наёфтааст. Пас, маълум мешавад, ки манбаи захирашавии он дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ забони адабиёти классикист.

А. Самад диалектизми мазкурро чун ҷузъи калимаи мураккаб дар таркиби вожаи **хусуршаванда** дар қиссаи «Маҳбус» (Шаҳрези садо, 1997) ҳангоми ба тасвир

гирифтани вазъи руҳӣ ва амалиёту муоширати маҳбусон дар нутқи персонаж ба қалам додааст:

Ваҳ-ваҳ-ваҳ, гӯё хонаи **хусуршаванда** арӯсбинӣ меравад, - хандида гуфт шӯхтабиате... (с.8).

Нависанда тавассути ин диалектизм орзуо омол ва фикру андешаи персонажро меҳаҳад бо сухани худи ӯ баён созад. Воқеан, бо забони персонаж баҳо додан ба андеша ва рафтору кирдори худи ӯ перомуни дастоварду нокомиҳояш дар ҳаёт аз хусусиятҳои хеле барҷастаи забони осори насрии А. Самад мебошад.

Истифодаи диалектизми **хусур** ба адиб имкон додааст, ки ӯ аз як тараф, чихати экспрессивии тасвири хешро пурзӯр намояд, аз тарафи дигар, шӯхтабияту хушсухан будани персонажи асарро ба хонанда батафсил баён созад.

Дар ягон маврид нависанда маънидоди вожаи **хусуро** лозим надонистааст. Ин аз он ҷиҳат аст, ки бе шарҳи муаллиф ҳам дарки маънии он ба хонанда мушкилӣ пеш намеорад, зеро калимаи мазкур бо калимаҳои ҳамнишин дар чунин ҳамбастагии зич оварда шудааст, ки хонанда маънии онро аз мафҳуми умумии матн пайдо карда метавонад.

Диалектизми **хушдоман**, ки муодилҳои гуногуни овози низ дорад, аз унсурҳои фаъоли лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба ҳисоб меравад [4, с.779]. Муродифи он дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои шимолӣ вожаҳои **модарарӯс** ва **модаршӯй** мебошанд. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ (1969) калимаи мазкур ба қайд гирифта нашудааст. Дар луғати С. Айнӣ (1976) бошад, вай «модари зан» маънӣ гардидааст (с.445). Вале бояд гуфт, ки **хушдоман** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ на танҳо маънии «модари зан», балки маънии «модари шавҳар»-ро низ ифода мекунад.

Адиб меҳаҳад, ки ин вожа дар баробари калимаҳои модарарӯс ва модаршӯй дар забони меъёрии тоҷик хусусияти умумитоҷикӣ касб кунад, зеро ба воситаи он маънии ҳам «**модарарӯс**» ва ҳам «**модаршӯй**»-ро ифода кардан мумкин аст;

Зарфи **чорхез** низ таркибан мураккаб аст ва аз шумораю феъл бо роҳи композитсия ба вучуд омадааст. Воқеан, ин роҳи калимасозӣ дар зарф хеле маъмул аст. Дар «ФГЧЗТ» калимаи **чорхез** «як тарзи роҳгардии аспу хар» маънӣ шудааст (с.849). Дар ҳақиқат, ин диалектизм ба тарзи ҳаракати ҳайвонот мансуб аст. Аммо на ба тарзи ҳаракат ё роҳгардии муқаррарӣ, балки ба тарзи давидани саҳту босуръат дахл дорад. Дар тасвири А. Самад дар повести «Аспи бобом» бо ҳамин маънӣ оварда шудааст:

Дароз пояшро ба рикоб ниҳода буд, ки асп **чорхез** давид ... (с.101).

Бояд гуфт, ки вожаи мазкур дар забони адабӣ муродиф дорад, вале нависанда мебинад, ки муродифҳо он тобишҳои нозуки маъноӣро, ки **чорхез** дар ниҳоди худ нигоҳ медорад, наметавонанд айнан ифода намоянд. Аз ин ҷиҳат, моҳияти масъала ва мафҳуми мушаххаси ҳодисаи тасвиршавандаро ба воситаи ин калима барҷаставу пурқувваттар ба қалам додан мумкин аст. Ана ҳамин ҷиҳати услубӣ зарурати истифодаи онро пеш овардааст. Аз ҷониби дигар, ҳадафи адиб умумӣ кардани **чорхез** дар забони меъёрӣ мебошад, зеро баромади тоҷикӣ дорад, зебою хушоҳанг аст, дар қолаби калимасозии забони тоҷикӣ сохта шудааст, рехтаву суфта, образнок ва бадеист.

Калимаи **ордбез** ҳангоми тасвири муноқишаи шӯхиомези зану шавҳар - Заъфарону Мирак ва **парвезан**, ки муродифи он аст, дар мавриди нишон додани вазъи зиндагии носозгори Савлат бо шавҳараш Сурхак дар романи «Гардиши девбод» истифода карда шудаанд. Ҷойи диалектизми яқум нутқи персонаж ва ҷойи диалектизми дуҷум сухани адиб аст.

Вожаҳои мазкур пуробраз ва бадеӣ набошанд ҳам, нависанда дар заминаи маҷоз, ки ин ҳам аз забони зиндаи халқ берун меояд, ба онҳо тобишҳои маҳсули услубию эмотсионалӣ бахшида, ба ин восита рангубори бадеӣ ва муассирии забони асари худро таъмин намунааст:

Ҳо, ордата бехтӣ, **ордбезаба** мех овехтаӣ... (с.160).

Савлат, ба таъбири худаш, баъди ордро бехтану **парвезанро** тақида ба мех овехтан боз мурдабони Сурхак шуд (с.298).

Воқеан, диалектизмҳои **ордбез** ва **парвезан**, ки муродифҳои калимаи умумиточикии **элак** мебошанд, заминаи сирф тоҷикӣ доранд. Махсусан, вожаи **ордбез**, ки аз исм (орд)-у асоси замони ҳозираи феъл (без) дар қолаби калимасозии исмҳои мураккаб тархрезӣ шудааст, меъёрбоб аст ва метавонад дар ҳар мавриди мусоид ба ҷойи **элаки** туркӣ мавриди қорбурд қарор гирад. Ҳадафи адиб ҳам аз истифодаи он, шояд ҳамин бошад.

Диалектизми **ёғута** дар повести «Баъд аз сари падар» (маҷ. «Аспи бобом») ба қор рафтааст. Ба воситаи он А. Самад як лавҳаи зебои бадеӣ сохта, дар он аз тарзи рӯзгордорӣ ва фаъолияти мардони хунарманди дехот ба хонанда қисса мекунад:

Бобои Саид даме хомӯш монд, баъд бо теша **ёғутаи** наvero пайкунон гуфт... (с.57).

Дар ин мисол диалектизми **ёғута** бо калимаҳои меъёрии **теша**, **нав**, **пайкунон** дар алоқаи зич оварда шудааст, ки хонанда аз он маънии ба касби ҷӯбтарошӣ шуғл доштани персонажро дарк мекунад. Вале на ҳама хонанда сарфаҳм меравад, ки ӯ аз ҷӯб чи гуна асбоб месозад. Барои он ки ҳамин маънӣ ба ҳама хонандагон равшан гардад, адиб диалектизми мазкурро дар повараки китоб шарҳ додааст.

Диалектизми **ёғута** дар забони адабӣ муродиф надорад. Аз ин рӯ, дар сухани тасвирӣ истифода карда шудани он аз ҷониби нависанда шояд ба хоҳири умумӣ кардани он бошад. Зеро адибон одатан унсурҳои лаҳҷавиеро, ки меҳоханд дар забон хусусияти умумистеъмоли касб кунанд, дар тасвиrotи худ қор мефармоянд.

Аз ҷумла, диалектизми **афсонро** намуна мегирем, ки адиб онро «қайроқсанг» шарҳ додааст. Вале гуфтан лозим аст, ки **қайроқсанг**, ба гумони мо, шоистаи қабул буда наметавонад. Зеро ҷузъи якуми он – **қайроқ** на тоҷикӣ ва на хусусияти умумиточикӣ дорад. Бинобар он, агар мо ягон муодили тоҷикии онро ё аз адабиёти классикӣ ва ё аз забони зиндаи халқ пайдо мекардем, хизмате мешуд басо арзишманд дар роҳи инкишофи луғати забони адабии тоҷик. Диалектизмҳои **ғулба** ва **ханг** дар эҷодиёти А. Самад дар ду маврид ба қор рафтаанд: дар сухани тасвирӣ ва дар нутқи персонаж. Нависанда вожаи **ғулбаро** дар тасвиrotи худ истифода кардааст. Зеро медонад, ки: а) **ғулба** дар асл тоҷикӣ ва аз муодилҳои худ - **акка** ва **алошакшақа** аз ҷиҳати ҳам таркиби овозӣ ва ҳам талаффуз хеле сабуқ аст; б) дар забони адабии муосири тоҷик **ғулба** роиҷ набошад ҳам, дар забони адабиёти классикӣ бо ҳамин маънии имрӯз лаҳҷавии худ аз унсурҳои фаъоли нутқ буд; в) агар ҳоло онро аз нав ба меъёр дарорем, метавонад боз як гӯшаи холии луғати забони адабии тоҷик пур гардад. Ана ҳамин аҳдофи эҷодӣ тақозо кардааст, ки муаллиф калимаи мазкурро дар сухани тасвирии худ ба қор андозад. Вале воҳиди луғавии **ханг**, ҳарчанд ки тоҷикӣ, ин гуна имконияти васеъ надорад.

Хулоса, лаҳҷаҳои маҳаллӣ чун як сарчашмаи пурмавод дар ҳама давру замон вобаста ба рушду таҳаввулотӣ ҷомеа таркиби луғавии забони адабии тоҷикро мукамал сохтанд. Имрӯз бошад, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар назди тамоми забоншиносон вазифа гузоштанд, ки аз дохили гӯйишҳои мардумӣ вожаҳои асили тоҷикиро ёфта, онро ба забони адабии имрӯза ворид намоем.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Куллиёт. – Душанбе, 1976. Ҷ. 12. – 568 с.
2. Горкий М. О литературе. – М., 1953. – 868 с.
3. Мактуби С. Айнӣ ба адибони тоҷик // Шарқи сурх. – 1956. №4. – С.100-114.
4. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2012. – 946 с.
5. Самад А. Гардиши девбод. – Душанбе, 2007. – 567 с.
6. Турсунзода М. Дар хизмати халқу ватан // Садои Шарқ. 1971. №7. – С.74-80.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М., 1969. – Ҷ. 1. – 950 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М., 1969. – Ҷ. 2. – 950 с.
9. Хромов А.Л. Говоры таджиков Матчинского района. – Душанбе, 1962. – 185 с.
10. Раҳмон Э. Рисолати инсонии мост, ки забонро чун модари худ азиз шуморем // «Ҷумҳурият». 7 октябри соли 2019.

ТДУ: 809. 155. 0 + 800 / 809

**НАҚШИ
МАСЪАЛАҲОИ ДУЗАБОНИИ
ИРТИБОТӢ ДАР МУҲИТИ
ЛАҲЧА**

Каримова Мастона Дилбаровна,
доценти кафедраи умумидонишгоҳии забони
тоҷикии Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

**РОЛЬ
ПРОБЛЕМЫ
ДВУЯЗЫЧНОГО
ОБЩЕНИЯ В ДИАЛЕКТНОЙ
СРЕДЕ**

Каримова Мастона Дилбаровна,
доцент общуниверситетской кафедры
таджикского языка Таджикского
государственного педагогического
университета имени Садриддина Айна

**ROLE
PROBLEMS OF BILINGUAL
COMMUNICATION IN
LINGUISTICS**

Karimova Mastona Dilbarovna,
associate professor of the university department of
the Tajik language of the Tajik State Pedagogical
University named after Sadriddin Ainy

Аннотатсия

Гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳча як силсила истилоҳоти соҳавиро менамояд, ки бо доштани хусусиятҳои лаҳчавии худ фарқ мекунад. Онҳо ба истилоҳоти ҳешутаборӣ, вожаи ифодагари урфу одат, номи гиёҳҳо, воҳидҳои луғавии марбут ба айлоқ ва асбоби рӯзгор, асбобҳои рӯзгор марбут ба айлоқ, калима ва истилоҳоти вобаста ба зебу зинати занона ва либос, номи анвои ҳӯроквории аз орд тайёршуда, номи ҳайвонот ва маҳфумҳои ба онҳо алоқаманд мебошанд. Ин гурӯҳҳо дар таркиби худ ҳазорон вожаҳо нигоҳ медоранд, ки ба унвони истилоҳот дар муомилоти ҳамарӯзаи мардум фаъоланд ва барои ҳалли ниёзҳои забонии сокинон доир ба нақши масъалаҳои дузабонии тоитботӣ дар илми забоншиносӣ муфид арзёбӣ мешаванд.

Калидвожаҳо: нақш, дузабонӣ, бисёрзабонӣ, масъалаҳои дузабонӣ, иртибот, илм, забоншиносӣ, ташаккул.

Аннотация

Тематические группы диалектной лексики представляют собой ряд отраслевых терминов, отличающихся своими диалектными особенностями. К ним относятся термины родства, слова, обозначающие обычаи, названия растений, лексические единицы, относящиеся к бытовым приборам и инструментам, бытовые приборы, относящиеся к бытовым приборам, слова и термины, относящиеся к женским украшениям и одежде, названия видов продуктов из муки, имена животных и идиомы, связанные с ними. Эти группы содержат тысячи слов, которые используются как термины в повседневной жизни людей и считаются полезными для решения лингвистических потребностей жителей относительно роли двуязычных проблем Toitbot в лингвистике.

Ключевые слова: роль, двуязычие, многоязычие, проблемы двуязычия, общение, наука, языкознание, образование.

Annotation

Thematic groups of the dialect vocabulary are a series of field terms that differ by having their own dialectal features. They include terms of kinship, words representing customs, names of plants, lexical units related to household appliances and tools, household appliances related to household appliances, words and terms related to women's jewelry and clothing, names of types of food made from flour, names of animals and idioms. are related to them. These groups contain thousands of words that are active as terms in people's daily transactions and are considered useful for solving the linguistic needs of the residents regarding the role of bilingual Toitbot issues in linguistics.

Keywords: *role, bilingualism, multilingualism, bilingualism issues, communication, science, linguistics, formation.*

Доир ба перомуни масоили дузабонӣ ва бисёрзабонӣ олимони зиёде ибрази андеша кардаанд, ки дар миёни онҳо осори донишмандоне чун А.А. Абдуллаев, В.А.Аврорин, А.А.Алхазизвили, Ш.А.Амонашвили, О.С. Ахманова, Р.Ю. Барсук, А. Н. Баскаков, В. Н. Белоусов, Е.М.Верешагина, В.Вилдомека, М.Гинт, Ю.Д. Дешериев, И.Ф. Протченко, К.З. Закирянов, М.В.Зинте, Н.В.Имедадзе, Дж.В.Кэрролла, В.Е.Ламберт, Е.Леннеберг, В.Ф. Маки, Е.И.Негневитский, В. Пенфилди, Л.Робертс, Л.Росин, К.Тайм, А.М.Шахнарович, В.Шярнас, К.Х.Холназаров, М.Норматов, Ф.Зикриёев, Н.Б. Эқба ва дигарон муҳим мебошанд, ки роҷеъ ба хусусиятҳои зухуроти дузабонӣ, таъсири равандҳои равонӣ дар ташаккули дузабонӣ бисёрзабонӣ, билингвизм ва намудҳои он, дузабонӣ ва маданияти сухан, дузабонӣ дар мактабҳои типи нав, хусусиятҳои равонии омӯзиши забони хоричӣ, сиёсати забонӣ ва масоили рушди забонҳои миллӣ, баррасии масоили дузабонӣ (бисёрзабонӣ) дар мабнои муносибатҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, масоили муҳими назарии марбут ба ин масъала ва ғайраҳо тадқиқот анҷом додаанд.

Пешрафт дар ҷодаи инкишофи рӯзафзуни илму техника, пешрафти соҳаҳои гуногуни фарҳанг, пешрафти хунаҳои мардумӣ, пешрафти рушди сайёҳӣ, ташаккули истилоҳоти байналхалқии сиёсӣ дипломатӣ ва аз ҳама муҳим ҷаҳонишавӣ ба муҳити забон таъсири калон мерасонад ва башариатро ба донишҷӯи чандин забонҳо ҳидоят менамояд. Ин ҳолат дар ҷомеа бисёрзабониро ба вучуд оварда, яке аз роҳҳои инкишофи забонҳо шудааст. Роҳи ба бисёрзабонӣ ворид шудан билингвизм мебошад. Дузабонӣ ба шахсе марбут аст, ки забони модарии худро нағз донад ва забони дигарро баробари он аз худ карда бошад. Дар забоншиносӣ ду намуди билингвизм маълум аст: билингвизми инфиродӣ (индивидуалӣ) ва билингвизми умумӣ.

А) Дар ҷомеа шахсони ҷудоғонае ҳастанд, ки ду забонро баробар медонанд, ки ин ҳолат билингвизми инфиродӣ доништа мешавад ва дар минтақаҳои алоҳидаи маскунӣ гурӯҳи одамон ба ду забон муоширату муомиларо ба роҳ мемонанд ва онро билингвизми умумӣ номидан мумкин аст.

Б) Ҷаҳонишавӣ ба ҳаёти забонҳо таъсири калон гузошта, иҷтимоӣ водор месозад, ки на танҳо ду забон, балки бештар аз онро аз бар намоянд. Аз ин нуқтаи назар, дузабонӣ ҳодисаи маъмулии афроди ҷомеа, табақаҳои гуногуни ҷамъиятӣ, халқҳо ва аҳолии кишварҳои гуногуни дунё гашта, ҳодисаи ногузири ҷомеа мебошад. Масалан, дар ҷаҳони имрӯза ба унвони забони яккатоз забони англисӣ тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеаи башарию фаро гирифтааст ва дар дунё кишваре вучуд надорад, ки ба омӯзиши он тавачҷӯх накунад. Дар кишварҳои аврупоӣ, баъзе аз кишварҳои Америкаи лотинӣ, Африко, Ҳинду Покистон забони англисиро чандин даҳсола аст, ки ба ҳайси забони дуюм медонанд.

Дузабонӣ дар ҳамаи давраҳои таърихи миллатҳо вучуд доштааст. То зухури ислом тамоми қавму миллатҳое, ки дар ҳудуди паҳноварӣ миллати ориёӣ зандагӣ мекарданд, дар баробари забони қавми худ аз забонҳои эронӣ ба унвони забони байналмилалӣ истифода мекарданд. Баъд аз истилои араб ва паҳн шудани дини ислом забони арабӣ дар доираҳои илмию адабӣ тули чанд аср забони расмӣ коргузори шуда буд, ки дар ин ҳолат дину мазҳаб барои ба вучуд омадани дузабонӣ воситаи муҳим гардида буд. Дар тули садсолаҳои баъдӣ забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатдорӣ барои қавму миллатҳои гуногуни минтақаи Осиё ва Ҳинду Покистон хизмат карда, барои сокинони минтақа чун забони модарии дуюм хизмат намуда, муҳити дузабониро дар қорҳои давлатдорӣ ва фаъолиятҳои илмӣ таъмин ва такмил карда буд. Забоншинос Норматов М. қайд мекунад, ки «Дар Шарқ забонҳои арабӣ, форсӣ ва хитой, дар Аврупои лотинӣ, дар як қатор халқҳои славян, славянии динӣ ҳамин гуна вазифа доштанд» .

Дар замони салтанати ҳукумати шуравӣ забони русӣ яке аз забонҳои асосии ҷумҳуриҳои он ҳисоб мешуд, ки сохти ҳамонвақтаи давлатдорӣ ва қонунгузорию санадҳои меъёрию ҳуқуқии он замон инро талаб мекард. Дар он давр дар баъзе аз ҷумҳуриҳои бисёрзабонӣ низ вучуд дошт, ки ба мавқеи суқунати аҳолии минтақаҳо вобаста буд. Масалан, дар шаҳрҳои Самарқанду Бухорои Ҷумҳурии Узбекистон дар баробари забони русӣ узбекӣ аҳолии муқими он забони модарии худашон-тоҷикиро низ истифода мекарданд.

Дар илми забоншиносӣ ду намуди ҳодисаи дузабонӣ мавҷуд аст: **иртиботӣ** ва **ғайрииртиботӣ**. Намуди иртиботӣ гуфта ҳолате фаҳмида мешавад, ки агар дар минтақаҳои маскунӣ мардумони гуногунзабон зиндагӣ кунанд ва дар ҳаёти онҳо муҳит ва робитаҳои доимии қору фаъолият ва зиндагӣ доду гирифтӣ якҷоя мушоҳида шуда, яке аз забонҳо хусусияти доминантӣ дошта бошад. Аз ҷумла, имрӯз дар Тоҷикистон, ки мутобиқи Конститутсия забони тоҷикӣ забони давлатӣ аст ва тамоми санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва коргузори тавассути он ба роҳ монда мешаванд, намоёндагони дигар забонҳо аз он пурра истифода мекунанд ва онро медонанд. Яъне дузабонӣ дар сатҳи давлатӣ ба ин маънӣ аст, ки кишвар гуногунзабон бошад. Ин аст, ки ҳалқиятҳои гуногун дар Тоҷикистон дар баробари забони модарии худашон забони тоҷикиро медонанд ва истифода мекунанд. Ба он метавон бошандагон ва ҳомилони забонҳои бадахшонӣ - рушонию шугнонӣ, ишқошимӣ язғулӯмӣ ваҳонию сариқулӣ ва яғнобӣ, ки ба оилаи забонҳои эронӣ беҳат шомил шуда, аз забони тоҷикӣ дар мактаб ва қору фаъолият зиндагӣ пурра истифода мекунанд. Ҳамчунин, узбекону туркманҳо ва қирғизҳои соқини Тоҷикистон бо забони тоҷикӣ ҳамарӯза дар иртиботанд ва қисмате аз онҳо дар мактабҳои тоҷикӣ таҳсил мекунанд ва аз ин иртибот муҳити дузабонӣ пурқувват мешавад. Дар баробари ин мактабҳои мавҷуд аст, ки дар онҳо намоёндагони тоҷикону узбекон, туркманҳо ва қирғизҳо бо ҳам дар як муҳит дарс меҳонанд ва бешубҳа, бо ҳам робитаи дӯстию бародарӣ пайдо мекунанд ва забони ҳамдигарро меомӯзанд. Ғайр аз ин, дар Тоҷикистон намоёндагони ҳалқҳои гуногун дар қорхонаҳо бо ҳам фаъолият мекунанд ва бешубҳа дар онҳо забони тоҷикӣ забони асосӣ ҳисоб мешавад. Ин аст, ки намоёндагони забонҳои бадахшонӣ яғнобӣ, узбекӣ, туркманию қирғизӣ аз забони тоҷикӣ ба унвони забони давлатӣ истифода мекунанд ва ин боиси ташаккули дузабонӣ сезабонӣ шуда истодааст. Шахси дузабона дар ҳамон ҳолат гуфтан мумкин аст, ки ду забонро баробар донад. Оё мумкин аст, ки шахс ду забонро баробар донад? Ин масъала баҳснок менамояд, зеро дар байни мардумоне, ки ба як забон ғайр мезананд – яъне монологӣ, мушоҳида мешавад, ки онҳо забони худро баробар намедонанд. Аз ҷумла, тоҷикон забони тоҷикиро як хел аз худ накардаанд. Яке бештару дигаре камтар медонанд. Забондонӣ ба таҳсилот, синну сол ва табақаҳои ҷамъиятӣ вобаста аст. Калимаҳои, ки табибон медонанд, ба онҳо хос буда, кишоварзон ва ё роҳсозон онҳоро намедонанд ва баръакс, табибон истилоҳоти кишоварзӣ роҳсозиро кам медонанд. Донишҳои назариявӣ мутахассисон доир ба соҳаҳои ҳаёт азбар намудани истилоҳоти зиёдеро талаб мекунад, вале дар ҳаёт ҳамаи он истилоҳот ҳамарӯза истифода намешаванд. Ба ин маънӣ, одамон калимаҳои зиёдро медонанд, вале каме аз онҳоро истифода мекунанд. Аз ин нуқтаи назар, ба андешаи мо шахсе, ки ду забонро медонад, дар ҳаёт ҳамаи калимаҳои он забонҳоро истифода қарда наметавонад ва баробар донишмандони забонҳо ҳодисаи ғайривоқеӣ менамояд. Гузашта аз ин, забони модарии дигарро ба дараҷаи забони худ донишманд, маъноҳои аслию маҷозии онро азбар қардан ҳодисаи мураккаби забондонӣ ва истисноӣ аст, ки ба ҳар кас муяссар намешавад. Агар шахс ба ду забон дар сатҳи баланд суҳбат қунад ва бо он забонҳо мукотиба намояд, ба назари мо ин аз дараҷаи баланди забондонӣ гувоҳӣ медиҳад, аммо маъноҳои бикри забони модариро дар қардан, ба андешаи мо, тавассути шири модар ва аллаҳои ӯ ба даст меояд.

Адабиёт:

1. Абаев. В. И. О родовых отношениях и терминах родства у осетин // Энгельс и языкознание (сб. статей). – М.: Наука, 1972. – С.238-242.
2. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусство южных киргизов. – Фрунзе, 1962. – 400 с.
3. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯишҳои Ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 2012. – 946 с.
4. Неменова Р.Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ (фонетика, лексика). Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 328 с.
5. Раҳматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. – Душанбе: Дониш, 2016. – 272 с.
6. Сулаймонов И. Калимаҳои туркӣ-узбекӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикони кӯҳистони Ҳисор // Асрори сухан. – Душанбе, 2005. – С.95-100.
7. Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 2017. – 319 с.

ТДУ: 809.155.0

**ВОЖАГОНИ
ИФОДАКУНАНДАИ
БЕМОРИҲОИ ҲАЙВОНОТ**
(бар мабноси маводи
лаҳҷаи Варзоб
(гурӯҳи «варзобӣ»))

Рузиев Мехрубон Миралиевич,
унвонҷӯи Институти забон ва адабиёти
ба номи А.Рӯдакии АМИТ. Суроға:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Телефон:
(+992) 93-576-67-38. E-mail:
ruziev.mehrubon@mail.ru.

**СЛОВА,
ВЫРАЖАЮЩИЕ БОЛЕЗНИ
ЖИВОТНЫХ** (на примере
материала Варзобского говора
(группа «варзоби»))

Рузиев Мехрубон Миралиевич,
соискатель Института языка и
литературы им. А. Рудаки НАНТ. Адрес:
734025, РТ, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21.
Телефон: (+992) 93-576-67-38. E-mail:
ruziev.mehrubon@mail.ru.

**WORDS
EXPRESSING ANIMAL
DISEASES** (on the example of the
material of the Varzob dialect
(«varzobi» group))

Ruziev Mehrubon Miralievich,
researcher of the Institute of the Language
and Literature named after A. Rudaki of the
NAST. Address: 734025, Republic of
Tajikistan, Dushanbe, prospect Rudaki, 17.
Phone: (+992) 93-576-67-38. E-mail:
ruziev.mehrubon@mail.ru.

Аннотатсия

Мақола ба таҳқиқи вожағони ифодакунандаи бемориҳои ҳайвонот бахшида шудааст. Ин бахши вожагон ниҳоят ҷолиб буда, дар баробари хусусиятҳои забонӣ ҷанбаҳои этниқиро низ соҳиб аст. Дар радифи калимаҳои умумиточикӣ, инчунин, вожаҳои иқтибосӣ низ барои ифодаи мафҳумҳои марбут ба бемориҳои ҳайвонот мустаъмаланд. Таҳқиқи вожағони ин бахш дар муқоиса бо лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ, забони адабӣ ва осори пешин арзиши илмӣ таҳқиқро афзудааст.

Калидвожаҳо: лаҳҷа, вожагон, ҳайвоноти хонагӣ, беморӣ.

Аннотация

Статья посвящена исследованию слов, обозначающих болезни животных. Этот раздел лексики очень интересен и имеет этнические аспекты наряду с языковыми особенностями. Помимо обще таджикских слов, для выражения понятий, связанных с болезнями животных, используются также слова-заимствования. Изучение лексики этого раздела в сравнении с другими таджикскими диалектами, литературным языком и предыдущими произведениями повысило научную ценность исследования.

Ключевые слова: диалект, лексика, домашние животные, болезнь.

Annotation

The article is devoted to the research of words expressing animal diseases. This section of vocabulary is very interesting and has ethnic aspects along with linguistic features. In addition to general Tajik words, borrowing words are also used to express concepts related to animal diseases. The study of vocabulary of this section in comparison with other Tajik dialects, literary language and previous works has increased the scientific value of the research.

Keywords: dialect, vocabulary, domestic animals, disease.

Дар соҳаи ҳайвоноти хонагии лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи мафҳуми умумии бемориҳо калимаи умумиточикии **касал, нуқс//нуҳс, илат** (иллат), **ланҷ, ланг** (на ба маънои чулок, балки ба маънои беморӣ) истифода бурда мешавад: *Имсол да гӯспанд-о касали вазбин омад* (ВҚ.).

Барои ифодаи мафҳумҳои ифодакунандаи навъҳои бемории ҳайвон калимаҳои истифода мешаванд, ки онҳо махсуси ҳайвонот мебошанд.

Вожаи **нохуна** дар мавриди беморие истифода мегардад, ки дар чашми аспу хар пайдо мешавад ва, тадричан, тамоми онро фаро гирифта, чашм оҳиста-оҳиста хира мешавад: *Хар-а дига кор нафармо, нохуна шуд-ай, бо да кӯтал чар нашава* (Хоч.). Чӣ иртибот доштани касалии мазкурро ба «нохун» муайян кардан мушқил аст ва бояд қайд кард, ки калимаи мазкур дар фарҳангу луғатҳои ба забони адабӣ ва дигар асарҳои ба таҳқиқи лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикӣ бахшидашуда ҳамон маъноеро ифода намудааст, ки дар лаҳҷаи Варзоб дорад. Аз ҷумла «нохуна (منوخان) кит., тиб. пардаи гӯштмонанди сафедранг, ки дар гӯшаи чашм аз тарафи бинӣ пайдо мешавад ва агар табобат накунад, боиси хира шудани мардуми чашм мегардад» [8, ҷ.2, с.941] ва «нохуна (منخان) гӯште бошад моил ба сафедӣ, мушобеҳ ба нохун, ки дар кунҷи чашм пайдо шавад. Агар илоҷи он накунад сиёҳии чашмро фуру пӯшад ва кӯр гардонад» [3, ҷ.2, с.334]. Ин вожа дар лаҳҷаи Конибодом номи бемориро ифода мекунад, вале на номи беморие, ки қайд намудем, балки барои ифодаи «дарди чашми асп» истифода мегардад [7, с.81]. Бо дарназардошти он ки бемории нохуна дар гӯшаи чашм аз тарафи бинӣ пайдо мешавад, чанде аз муҳаққиқон дар шарҳи он ба иштибоҳ роҳ додаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқи лаҳҷаи водии Рашт Ш. Исмоилов қайд кардааст: «нохуна-дардест, ки дар дохили бинӣ ба вучуд меояд» [4, с.126].

Аз таъсири бори вазнин ва ё чароҳат тарзи гашти ҳайвон тағйир меёбад, яъне бад мешавад, ки онро **майим шудан** (майб шудан) меноманд.

Барои ифодаи бемории дарунрав воҳидҳои луғавии **рахин//рихин, рахинак//рихинак** истифода мешавад: *Гӯсоли зардат рахинак шуд-ай, йагон дору йов теша, ки бо намура* (Пғз.).

Калимаи **охсил** барои ифодаи бемории сирояткунандае, ки дар натиҷаи он дар мавзеи сироятшуда захм пайдо шуда, дар сурати саривақт табобат накардани он дар дохили захм кирмҳои гуногун ба вучуд меоянд ва оҳиста-оҳиста гӯшту хуни чорворо дарун ба даруни захм хӯрда, чорворо нобуд месозанд, истифода мешавад: *Гови охсил да шавари боло ҳаром шуд-ай* (Хоч.).

Вожаи **суда** барои ифодаи беморие, ки аз сабаби зиёд роҳ гаштан дар роҳи саҳти сангӣ ва мумфарш (асфалтпӯш) суми ҳайвоноти калон, аз қабилҳои хар, асп, гов соида мешавад ва дар натиҷа роҳгардии ҳайвонро душвор мегардонад, мустаъмал аст: *Гов-а агар авул набари да ин асвалти саҳт почош суда меша* (Ҳуш.). Вожаи мазкур дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чунин маънидод шудааст: «сифати феълии замони ҳозира аз судан; соидашуда, майдашуда; намаки суда, намаки кӯфта, чун хока нармкарда; **суда шудан** а) дар асари соиш ва молиш нарм шудан; б) дар натиҷаи соиш хӯрда шудан» [8, ҷ.2, с.268]. Бемории мазкурро сокинони ноҳияи Варзоб **сумдард** низ мегӯянд.

Калимаи **ӯка//ӯпка** бемории шуш буда, дар Варзоб бештар дар мавриди хар гуфта мешавад: *Харат ӯка шуд-ай, соз шуданиш да гумон-ай* (Рт.). Ба андешаи мо, асли калимаи мазкур, аз калимаи **ӯпка** (узбекӣ) – шуш мебошад ва ҳарчанд ин калима дар лаҳҷаи Варзоб ба маънои «шуш» мавҷуд набошад ҳам, он дар лаҳҷаҳои дигар, аз ҷумла, лаҳҷаи тоҷикони Чирчиқ дар шакли **упка//ӯпка**-шуш [5, с.163] мустаъмал аст ва аз сабаби он ки бемории мазкур дар шуш пайдо мешавад, онро чунин номгузорӣ кардаанд.

Қавс номи беморие мебошад, ки ҳангоми ба он гирифтोर шудан, ҳайвон (бештар хар ва асп) пешоб кардан (шошидан) наметавонад: *Хари Турсун касали қавс шуд-ай, мезида наметона* (Хоч.). Аз рӯйи одат ва русуми мардуми аспу хар ё чорвои ба ин

беморӣ мубталошударо, яъне қавсро як ё се бор гирди қабристон мегардонанд, баъд гӯё роҳи бавл дар ҳайвон кушода мешавад.

Калимаи **кӯтарам** аз чихати баромад туркӣ буда, маънои фартут, хароб, нимчон, заиф, бемадорро дорад [2, с.47] ва дар лаҳҷаи Варзоб барои ифодаи навъи беморие, ки хангоми ба он гирифтор шудан, чорво камқувват ва беҳолу бемадор шуда, дигар рост истодан наметавонад, мавриди истифода қарор дорад: *Хари кӯтарамат зимистон мемура* (Фан.).

Калимаи **кӯтур** барои ифодаи захме, ки ба **ушқуфа** (шукуфа) монанд аст ва он бештар дар бадани ҳайвонот пайдо мешавад мустаъмал аст: *Гови қӯтури-ра сар наме, ки бо касалаш да гов-о-йи ман нагузара* (Якч.).

Дар дасту пойи баъзе ҳайвонот доначаи саҳти гӯштини ба қадри мош, нахӯд ва ё аз онҳо ҳам калонтар пайдо мешавад, ки онро **озах** ном мебаранд.

Буғумдард номи беморист, ки дар буғумҳо, яъне пайванди устухонҳои чорво пайдо шуда, дар натиҷаи он буғумҳо варам мекунад ва дар дохилашон зардоб пайдо гашта, боиси аз пой афтидани ҳайвон мегардад: *Тайлоқи қашиқа буғумдард-ай оста ҳай кунша* (Шм.).

Вожаи туркии **йағир** дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» дар шакли **яғир** ба маънои «захме, ки дар пушти ҳайвоноти саворӣ аз зарби молиш хӯрдани полон ё зин пайдо мешавад» омада [8, ҷ.2, 2008, с.680], дар лаҳҷаи Варзоб низ дар ҳамин шакл ва бо тафовути овой дар шакли **эғир** бо маънои дар забони адабӣ доштааш истифода мешавад: *Зин-а соз мон, ки пушти хар эғир шуд-ай* (Ғф.). Дар лаҳҷаи Қаратоғ дар шакли **йағир** ба маънои захми пушти хар меояд [1, с.110].

Қарасон номи беморист, ки хангоми ба ин беморӣ гирифтор шудан гӯшти ҳайвон сиёҳ мегардад ва истеъмоли он қатъиян мумкин нест: *Да гов-о-йи мо қарасон а поди ферма гузашт* (Ҳоч.). Бемории мазкурро намояндагони шеваҳои атрофи Андичон бо номи **қараўзак** ном мебаранд [6, с.337]. Вожаи **қарасон** низ туркӣ буда, маънои бемории сирояткунандаро дорад.

Калимаи аз русӣ ба тоҷикӣ гузаштаи **бурсилоз** нисбат ба як навъи беморие, ки он дар устухони ҳайвонот пайдо мегардад, истифода мешавад: *Шири гов-а бисор чӯшон, ки бо бурсилоз набоша* (Шм.). Асли калима аз лотинӣ «brucellosis» буда, ин калима дар лаҳҷаи Конибодом дар шакли **бурутселоз** талаффуз шуда, маънои «устухондард»-ро дорад [7, с.81].

Калимаи **мараз** (калимаи арабӣ, ба маънои «бемор») барои ифодаи беморие, ки хангоми ба он мубтало гаштан мӯйи бадани ҳайвон мерезад ва дар баданаш холҳои хурду калони сафеднамо пайдо мегардад, истифода мешавад: *Гӯсоли марази-ра қап дору кунем* (Так.). Калимаи **хоришак** ҳам барои ифодаи бемории мазкур мавриди истифода қарор дорад. Қайд кардан бамаврид аст, ки рехтани мӯйи бадани ҳайвон маънои ба бемории хоришак ё мараз гирифтор шудани ҳайвонро надорад, балки он метавонад раванди табиӣи ҳоси организми ҳайвон бошад, яъне ҳар сол мӯйи кӯҳнаи ҳайвон рехта, дар чояш мӯйи нав мебарояд. Барои ифодаи раванди мазкур вожаи **тулак** (мавсими мӯйрезонии ҳайвонот) истифода мегардад.

Аз таъсири манфии баъзе алафҳои дурушт (юған ва ғайра) говҳо бемор шуда дам мекунад ва ин беморию **гирондан** (**гирондагӣ**) ё **дам кардан** (**дам кардагӣ**) ном мебаранд: *Камтар равган бийор да гови гирондагӣ тийем* (Қўл.).

Калимаҳои **овла** (обила), **захм**, **йарал/эра**, **зардов**, **калаҳч** (чирки шахшудаи захму чароҳат) низ ба ҳамин баҳши вожагон тааллуқ доранд.

Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи бемории ҳайвоноти хонагӣ натиҷаи рушду таҳаввулоти соҳа ва комёбиҳои инсон дар самти дармону муолиҷаи бемориҳои гуногуни ба ҳайвон вобаста маҳсуб ёфта, дар таркиби лаҳҷаи Варзоб, аслан, аз ҳисоби имконияти дохилӣ ва аз ҳисоби унсурҳои иқтибосӣ ба воситаи забони адабӣ ташаккул ёфтаанд. Инчунин, иддае аз ин вожаҳо барои ифодаи номи бемориҳои марбут ба инсон низ кор фармуда мешаванд.

Адабиёт:

1. Абдуллоева Г.З. Лексикаи лаҳҷаи Қаратоғ: рис. ном. илм. филол. – Душанбе, 2013. – 182 с.
2. Бердикулов Ҳ. Лексикаи чорводории водии Зарафшон: рис. ном. илм. филол. – Душанбе, 1992. – 132 с.
3. Ғиёсиддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 434 с.
4. Исмоилов, Ш. Лексикаи лаҳҷаи Рашт. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 334 с.
5. Кабилов М. Лексикаи лаҳҷаҳои тоҷикони Чирчиқи Вилояти Тошканди Ҷумҳурии Узбекистон: рис. ном. илм. филол. – Душанбе, 1995. – 213 с.
6. Мурватов У. Шеваҳои тоҷикони маҳалҳои атрофи Андичон: рис. ном. илм. филол. – Д., 1968. – 434 с.
7. Сангинова Р.И. Лексикаи лаҳҷаи тоҷикони Конибодом: рис. ... ном. илм. филол. – Душанбе, 2012. – 183 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. / С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. Ҷ. 1. – Душанбе, 2010. – 996с.; Ҷ. 2. – Душанбе, 2010. – 1095 с.

Номгӯи ихтисораҳо:

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

Рӯйхати деҳаҳои ихтисоршуда:

ВҚ. – Варзоб-Қалъа	Фан. – Фанфароқ
Ғф. – Ғусғарф	Ҳоч. – Ҳоча Оби Гарм
Қул. – Қулписта	Ҳуш. – Ҳушёрӣ
Пғз. – Пуғӯзе	Шм. – Шафтимиҷгон
Рт. – Работ	Якч. – Якчағӯз
Так. – Тақоб	

УДК: 809.155.0 + 808.2 + 802.0

**СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ
ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ НА ВОДЕ В
ТАДЖИКСКОМ, РУССКОМ И
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

*Холиков Абдулманон Юсуфович,
к.ф.н., заведующий кафедрой
восточных языков, ТГПУ им. С.Айни.
Телефон: +992 938989862*

**ТАРЗИ ИЗҲОРОТИ
ФЕЪЛҲОИ ҲАРАКАТ ДАР ОБ ДАР
ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ, РУСӢ ВА
АНГЛИСӢ**

*Холиқов Абдулманон Юсуфович,
н.и.ф., мудири кафедраи забонҳои
шарқи ДДОТ ба номи С.Айнӣ.
Телефон: +992 938989862*

**WAYS OF
EXPRESSING
VERBS OF MOVEMENT ON
WATER IN TAJIK, RUSSIAN AND
ENGLISH LANGUAGES**

*Kholiqov Abdulmanon Usufovich,
Candidate of philology, Head of the
Department of Eastern Languages,
TSPU named after S. Ayni. Tel: +992
938989862*

Аннотатсия

Дар мақола муаллиф оид ба роҳҳои ифодаи феълҳои ҳаракат дар рӯи об ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ тадқиқот гузаронидааст. Ва инчунин хангоми тадқиқ маълум гардид, ки ҳар гуна лексемаи гуруҳи феълҳои ҳаракат аз ҷиҳати мафҳуми номинативии (денотативии) худ аз дигарон фарқ мекунад. Онҳоро нисбат ба маънои нақшаи аломаташон, ки барои ҳар як лексемаи тамоми системаи феълҳои ҳаракат умумӣ буда, гуруҳбанди қардан мумкин аст. Муаллиф таъкид кардааст, ки бисёре аз вожаҳое, ки дар забони тоҷикӣ истифода мешаванд, аз забони арабӣ гирифта шуда, бидуни феъли ёридиҳанда истифода мешаванд.

Дар мақола оид ба таҳқиқоти муаллиф дар системаи умумии феълҳои забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ феълҳои ҳаракат намояндагии чунин соҳаҳои лексика-семантикӣ мебошанд. Муаллиф асосан роҳҳои ифодаи феълҳои ҳаракат дар рӯи обро ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ таҳқиқ кардааст. Зимни тадқиқ маълум гардид, ки дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ феълҳои ҳаракат дар рӯи об ҳамчун майдони ягонаи лексикӣ семантикӣ ба як қатор дигаргуниҳои дохилӣ ҷудо мешаванд, аз ҷумла: феъли ифодакунандаи ҳаракати маънои умумӣ, феъли ифодакунандаи ҳаракат. феъли ифодакунандаи суръати ҳаракат, феъли рафъи монеа дар ҳаракат.

Инчунин, муаллиф дар мақола дигар навъҳои феъл дар забони тоҷикӣ ва феъли ҳаракат дар рӯи обро мавриди баррасӣ қарор дода, навъҳои мисолро ошкор ва нишон додааст.

Калидвожаҳо: *феъл, ҳаракат, маъно, маъно, ашъ, мафҳум, ашъ, фикр, ҳаҷм, амал, шинокунанда, зарқ шудан, зарқ шудан, шино қардан, об.*

Аннотация

В статье автор провел исследование о способах выражения глаголов движения на воде в таджикском, русском и английском языках. А также в ходе исследования выяснилось, что любая лексема группировки глаголов движения имеет отличия от иных относительно их номинативного (денотативного) понятия. Они могут группироваться относительно значений сигнификативного их плана, являясь единичными для каждой лексемы целостной системы глаголов движения. Автор подчеркнул, что многие слова, которые используются в таджикском языке взяты из арабского, и они используются без вспомогательного глагола.

В статье по исследованию автора в общей системе глаголов таджикского, русского и английского языков глаголы движения, являются представителями таких лексико-семантических полей. В основном автор исследовал способы выражения глаголов

движения на воде в таджикском, русском и английском языках. В ходе исследования было выяснено, что в таджикском, русском и английском языках глаголы движения на воде в качестве уникального лексико-семантического поля подразделяются на ряд внутренних модификаций, в числе которых можно выделить: глаголы, обозначающие движения общего значения, глаголы, обозначающие движения частного значения, глаголы, указывающие на скорость движения, глаголы, указывающие на преодоление преграды в движении.

Также автор в статье исследовал другие виды глагола таджикский язык и глагол движения на воде виды примера раскрыл и показал.

Ключевые слова: глагол, движения, семантика, значение, предметы, понятие, объект, мысль, объём, действие, всплывать, нырять, тонуть, плавать, вода.

Annotation

In the article, the author conducted a study on the ways of expressing the verbs of motion on the water in Tajik, Russian and English languages. And also in the course of the study it turned out that any lexeme of the grouping of verbs of motion has differences from others regarding their nominative (denotative) concept. They can be grouped in relation to the meanings of their significative plan, being the same for each lexeme of an integral system of verbs of motion. The author emphasized that many words that are used in the Tajik language are taken from Arabic and they are used without an auxiliary verb.

In the article on the author's research in the general system of verbs of the Tajik, Russian and English languages, the verbs of motion are representatives of such lexical-semantic fields. Basically, the author studied the ways of expressing the verbs of motion on the water in Tajik, Russian and English. In the course of the study, it was found that in the Tajik, Russian and English languages, the verbs of movement on the water as a unique lexical-semantic field are divided into a number of internal modifications, among which we can distinguish: verbs denoting movements of a general meaning, verbs denoting movements of a particular meaning, verbs indicating the speed of movement, verbs indicating the overcoming of an obstacle in movement.

Also, the author in the article explored other types of the verb in the Tajik language and the verb movement on the water, the types of the example were revealed and shown.

Keywords: verb, movements, semantics, meaning, objects, concept, object, thought, volume, action, float, dive, sink, swim, water.

В отдельную лексико-семантическую группу из единой системы глагола можно выделить глаголы движения на воде. Любая лексема группировки глаголов движения имеет отличия от иных относительно их номинативного (денотативного) понятия. Они могут группироваться относительно значений сигнификативного их плана, являясь единичными для каждой лексемы целостной системы глаголов движения. Независимо от данного факта, сигнификативные значения взаимосвязаны с денотативными. Значение сигнификата притерминально не отличается от значения, определенного терминами «семантика слов», «лексические значения», «значения слова». При смысловом сравнении слова со значением другого, принадлежащего к одному полю семантики, наблюдается необходимость использовать термин, сигнификативное значение. Таким образом, к примеру, значения слов «сафар кардан, рафтан – идти, ехать – to go» [17, с.234; 13, с.230], «шиноварӣ, саёҳат дар об – плавание, морское путешествие – voyage» и т.д. в русском языке, а также «шино кардан – плавать – to swim», «парвон кардан (намудан) – лететь (летать) – to fly», и т.д. – в таджикском интегрируются в пределах одного значения по сигнификату с обобщающей семантикой «рахсинор шудан, аз ҷой ба ҷое рафтан, ҳаракат кардан – перемещаться, двигаться – to go, to move» и т.д. Глагольное значение по денотативу каждого лексико-семантического поля складывается из характерных смысловых значений действия или структуры субъекта, значений по сигнификату – из абстрактного их понимания. Данный факт

свидетельствует, что семантически глагол интегрирует значения и денотативные, и сигнификативные.

Для определения лексико-семантических групп или подгрупп лексической системы языка часто используют термин «лексико-семантические поля», впервые введенный в трудах И. Трира. Характер семантического поля в лексической системе относится к лексико-семантической категории высшего порядка, к тому же обладает иерархической структурой совокупности лексических единиц, взаимосвязанных (инвариантным) значением. В общей системе глаголов таджикского, русского и английского языков глаголы движения, являются представителями таких лексико-семантических полей.

В таджикском, русском и английском языках глаголы движения на воде в качестве уникального лексико-семантического поля подразделяются на ряд внутренних модификаций, в числе которых можно выделить:

1) Глаголы, обозначающие движения общего значения: *сафар кардан* – путешествовать – *to travel*, *рафтан* – ехать (идти) – *to go*, *баргаиштан* – вернуться – *to return*, *омадан* – прийти (приехать) – *to come*, *рафтан (аз ҷое)* – уходить, уезжать – *to leave; go away / off*, *даромадан* – входить, въезжать – *go (into), come (into)*, *баромадан* – выходить (выезжать) – *go out (of)*, *нишастан* – садиться – *sit down*, *афтидан* – спускаться, (падать) – *go (come) down* [6, с.224; 10, с.222];

2) Глаголы, обозначающие движения частного значения: *шино (оббозӣ) кардан* – плавать – *to swim*, *рехтан*, *ҷорӣ (будан) шудан* – течь, плыть – *flow*, *омадан* – *to come – идти, ходить*, *парвоз кардан* – летать (лететь) – *to fly* [12, с.228];

3) Глаголы, указывающие на скорость движения: *давидан* – *to run – бегать*, *гурехтан* – *run away – убежать*, *савор шудан* – *to rush, to jump – скакать*, *мчаться* [4, с.217];

4) Глаголы, указывающие на преодоление преграды в движении: *бурида гузаиштан (миёнбур кардан)* – пересекать (пересечь) – *to cross (the street/ocean)*, *барзиёд бор кардан* – перегружать (перегрузить), *переваливать (бори киштиро аз ҳад зиёд вазнин кардан* – перегрузить судно) – *tranship*, *гузаронда шудан* – переправляться (переправлять) – *row (across)*, *гузаишта рафтан (аз паҳлӯи ҷизе)* – миновать – *to pass* и др.

Как отмечает О.Э. Мавлонбердиева: «В грамматическом строе языков регулярно происходят отдельные изменения, которые содействуют их обогащению и совершенствованию. Одним из них является процесс конъюнкционализации, что характерно особенно для системы глаголов движения таджикского языка» [9, с.118].

Конъюнкционализация в лингвистическом плане сравнима с явлением субстантивации, адъективизации, адвербиализации, прономинализации и вербализации – все они являются самостоятельными разновидностями конверсии (транспозиции).

Глагол, как одна из ведущих частей речи с разветвлённой системой грамматических форм и как единица с особой семантикой, играет важную роль в структурно-семантической организации предложения. Глагол, как в английском, так в таджикском и русском языках, характеризуется широтой своего содержания. Более того, у него имеется множество грамматических категорий и форм словоизменения, и он вступает в сложные парадигматические и синтагматические отношения со словами субстантивной семантики. Поэтому роль глагола велика в конструировании словосочетаний и предложений в сравниваемых языках. В этом отношении прав А. В. Бондарко, который подчеркнул, что «лексические компоненты в глагольных значениях тесно переплетены и постоянно взаимодействуют с грамматическими и лексико-грамматическими компонентами» [5, с.38], т.е. имеет место соотношение этой части речи с другими лексико-грамматическими разрядами слов определённого класса. Если лексическое значение слова связывать только с этим фактором, то приходится игнорировать назначение слова как номинанты окружающей нас материальной действительности. Нельзя не согласиться с Д. Н. Шмелёвым, который считает, что «при определении лексического значения слова невозможно ограничиться собственно языковыми моментами, такими, как сочетаемость и соотношение данного слова с другими сопоставленными с ним по определённым признакам. Сочетаемость –

важнейший показатель значения слова, но именно показатель, а не само значение» [16, с.180].

Таким образом, смысл слова, а именно, глагольную семантику, можно проследить благодаря воссозданию нашим сознанием копий дублирования предметов, характеристик и связей, имеющих реальность. Подобные копии содержат сознание индивида – носителя языка в форме концепта, подразумевающего мысль как результат универсализации объектов или явлений того или иного типа по общим существенным характеристикам. У любого понятия существует общность признаков, составляющих содержание понятия и служащих основой для их синтеза в данном понятии. У понятия имеется также объём, понимается «класс обобщаемых в нём предметов. Отдельные элементы этого класса (предметы, мыслимые в понятии, объекты мысли) называются элементами класса или элементами объёма понятия, а подклассы его – частями класса или частями объёма понятия» [15, с.151]. В качестве примера можно привести глагол *шино кардан – плавать – to swim*. В нашем сознании имеется понятие об этом действии. Содержанием этого понятия является следующее: 1) оно предполагает движение, 2) движение имеет направление, 3) у движения имеется средство (ноги, колёса), 4) оно характерно для человека, животных и др., 5) у движения есть скорость и т.д. У глагола «*float – плавать, держаться на поверхности (воды или другой жидкости) – шинно кардан, ҳаракат кардан (дар рӯи об), wood floats on water. Дерево не тонет в воде. Дарахт дар об намеҷунбад*» имеется совсем иное значение. Этот глагол обозначает такое действие, которое подразумевает самолёт, птиц, скорость полёта, небо, облако и т.д. У каждого из этих действий имеется свой объём, который предполагает каждое проявление этих действий, у которых есть свои носители: *Лёд идёт – Ях шинно мекунад – Ice is drifting. Вода идёт по капле – Об қатра-қатра меҷақад – Water is dropping. Лес идёт до реки – Ҷангал (беша) то баҳр (дарё) меҷақад – The forest goes / stretches as far as the river. Поезд идёт – Қатори меояд – The train is coming*. И т.д. Именно благодаря своему объёму значение глагольной лексемы может расширяться или сужаться, т. е. происходит изменение семантики глагола.

Как явствует из этих примеров, и у глагола «*шино кардан – плавать – to swim*», и «*дар рӯи об (намоён) будан – всплывать, держаться на поверхности воды – to float*» имеются различные значения, которые связаны с их сочетаемостью со своими аргументами. Среди этих значений имеются исходное и производное значения. Как отмечает в своем автореферате Расулова Г. «Исходное значение глагола «*рафтан – ехать – to go*» возникло, очевидно, на основе понятия движения, связанного с человеком, ибо у первобытного индивида появилось понятие идти на основе совершения этого действия им самим или другими индивидами. Увидев подобные движения других живых существ (муравьёв, медведей, собак), люди стали увязывать понятие «идти» и к воде, и ко времени, и к возрасту и т.д.» [1, с.12].

Однако, наблюдая подобные движения других существ (рыбы, гуси, лягушки, лошади, собак), люди стали увязывать понятие «идти» и с этими существами. В результате стали говорить: *қайқ ба равшии дарё ба поён меҷақад – лодка плыла по реке – the boat floated down the river. Ба қари об рафтан – Идти ко дну – go to the bottom, sink*.

Одни народы приписали это движение и к возрасту, и ко времени, и к воде и т.д.: *Вақти шинно кардан (расид) шуд. – Пришло время плавать в реке – It is the time for swimming* [1, с.249].

Другие народы стали использовать понятие «идти» и по отношению к другим предметам. Англичане говорят: *How did your walking go? – Сайру гаштатон 73анн73л гузаит (рафт)? – Как прошла твоя прогулка?* Русские применяют это понятие по отношению к снегу, дождю, крови, одежде, заключению и т.д.: *Идёт снег – Барф меборад – It's snowing. Идёт дождь – Борон меборад – It's raining. Из носа идёт кровь – Аз биниятон хун рехта истодааст – Blood is coming from the nose. Это платье вам не идёт – Ин курта (перохан) ба шумо намеҷебад – This dress is not becoming to you. Сейчас идёт война – Айни ҳол ҷанг рафтаистодааст – There is a war now. Лёд идет – Ях шинно мекунад*

– *Ice is coming. Я прииёл к заключению – 74анн ба хулоса омадам – I came to the conclusion* [2, с.251-224].

Глагол как в таджикском, русском, так и в английском языке характеризуется сложной грамматической системой.

Как было отмечено, по своей семантике глаголы делятся на три большие группы: знаменательные глаголы, служебные глаголы, вспомогательные глаголы. Подавляющее большинство глаголов в сравниваемых языках составляют смысловые глаголы, которые выражают определённое понятие и самостоятельно могут выполнять синтаксическую функцию сказуемого. Служебные глаголы лишены такой возможности. Они вместе с другим глаголом или именной частью речи выражают предикацию. Вспомогательные глаголы лишены лексического значения и служат для выражения различных грамматических значений знаменательных глаголов.

Глагол обладает обширной системой форм, однако далеко не от всех глаголов могут быть образованы все возможные спрягаемые формы, а также причастие и деепричастие. Прежде всего, выделяются семантические ограничения, т. е. такие, когда образованию той или иной формы препятствует лексическое значение глагола. Ограничения такого рода, наиболее распространенные в русском языке, отражают тесную связь морфологических категорий с лексической семантикой и могут характеризовать как отдельные глаголы, так и их группы. Так, например, у безличных глаголов не образуются формы 1-го и 2-го лица; у непереходных глаголов не могут быть образованы страдательные причастия. Семантическими причинами обусловлена неупотребительность форм 1 и 2 лица глаголов, обозначающих такие процессы, субъектом которых не может быть человек: *ветвиться – шох рондан – branch out, начинаться – сар (огоз) карда шудан – conceive, гнездоваться – оиёна сохта чуца баровардан – build its nest, осуществиться – ичро шудан, достигаться – муяссар шудан – be a success* [14, с.235-288] на другие. Кроме того, в русском языке есть такие глаголы, от которых те или иные формы потенциально могут быть образованы, но в нормированной литературной речи не употребляются. Такова, например, форма 1 лица единственного числа от глаголов *дудеть – най навохтан play the pipe / fife, очутиться – афтодан / даромадан – find oneself, победить – голиб омадан – conquer / to win* [3, с.216].

Грамматическими категориями, грамматическими значениями, грамматическими формами глагол отличается от других частей речи. Например, действие может быть обозначено и существительным: *бег – давидан – to run, ходьба – рафтуомад – walking / racing, молотья – галлакӯбӣ – threshing / harvest*. Но если сравнить эти существительные с глаголами, станет ясно их различие. Например, *бежать – бег – давидан / давида рафтан – тохтан / дав – to run – run, молотить – молотья – кӯфтан / галла кӯфтан – thresh – threshing, ходить – ходьба – шино кардан / рондан – рафтуомад – visit / sail – race walking (ходьба в воде)* [4, с.217]. У существительных нет грамматических категорий времени, вида, наклонения, залога. Существительные имеют такие грамматические категории, как род, число, падеж, одушевленность и неодушевленность.

Синтаксические функции глагола сложны и разнообразны. Спрягаемые формы глагола в предложении выполняют **функцию** сказуемого, они называются предикативными. Предикативным формам глагола противопоставляются формы атрибутивные – причастие и деепричастие, используемые для выражения определительных и обстоятельственно-определительных значений. Причастие, кроме того, может входить в именную часть составного сказуемого.

Исследованию лексической типологии глаголов в русской лингвистике посвящено достаточно большое количество работ. Хорошо изучены глаголы движения в указанных языках.

Например, в исследовании, проделанное Е.В. Рахилиной и посвященном анализу семантики глагола «*сидеть – нишастан – to sit*» на примере русского и нидерландского языков, дан анализ семантики этого глагола» [8, с.115].

В работе автор провел семантико-типологическое исследование глаголов колебания, которые означают движение из стороны в сторону, вверх и вниз. Эти глаголы входят в одну из групп глаголов способов движения. Для описания семантики глаголов колебания определены такие компоненты, как субъект движения, причина колебания, ориентир движения. Само поле колебаний обладает рядом семантических параметров, которые характеризуют колебательное движение субъекта. В результате исследования было установлено, что основополагающим параметром для поля колебания будет наличие или отсутствие деформации у колеблющихся объектов. Это встречается во всех исследуемых языках [8, с.115].

Фреймовский рамочный подход был применен для анализа глаголов падения. Отличая от данного подхода от других, используемых в семантической типологии (экспериментальный метод и метод семантических примитивов), заключается в том, что он является основой для сравнения прототипических ситуаций, для изображения которых употребляют лексические единицы исследуемого поля. Исследуя сочетание анализируемых лексем, отметим, что потенциальные использования подразделяются контексты их на классы в зависимости от обстоятельств, которые могут лексически противопоставляться в том или ином языке. Подобные ситуационные условия обозначаются фреймами. Фреймы отмечаются на лексико-типологической карте, отображающей единую совокупность поля и изображающей часто смешивающиеся в одной лексеме фреймы, а также фреймы, редко кодирующиеся общими лексическими способами [10, с.122].

Во всех языках можно наблюдать доминантный глагол «падать – афтидан – *to fall*». По сравнению с таджикским и английским, в русском языке этот глагол невозможно использовать для жидкостей сыпучих веществ [7, с.122].

В изучаемых языках часто лексически объединяются такие фреймы, как «множественный субъект», вода / плавать и т.п. Важно определить доминантный глагол, который покрывает все фреймы данного семантического поля. Имея информацию о глаголах одного семантического поля в разных языках можно изучать не только как соотносятся их прямые значения, но и сопоставлять их семантические деривации. В русском языке существует более 40 глаголов падения. Половина из них являются идеофоном: *бухнуться – гумбуррос (қарсас) зада галтидан – blurt out, шмякнуться – гуппи афтидан – fall plop / plop down, шлепнуться – гуррос зада афтодан – tumble / fall with a plop*. В русском языке пересекаются семантические поля падения, полета, разрушения [10, с.122].

В английском языке более неустойчивое семантическое поле – всего 8 глаголов падения: *fall, collaps, drop, plummet, tumble, dip, land, crash*, а в таджикском языке их эквивалентами являются следующие глаголы: В таджикском языке – *афтидан, рондан, гарқ шудан, паридан ба об, таланнаст афтидан, тараххост, интитох, гавс, гарик, гўта-гўта, гаввосӣ и другие* [10, с.122].

Глагол *plummet* – *шино кардан (плавать)* служит для описания падения с большой скоростью и с большой высоты. Высота в данном случае – параметр, определяющий лексикализацию падения. Эти глаголы можно наблюдать и в других индоевропейских и неиндоевропейских языках.

В данном исследовании глагол *падения – афтидан* имеет тесные отношения с довольно большим количеством типов информации – глаголы, языки, метафоры, языковые примеры и переводы.

Литература:

1. English-Russian Dictionary of Verbal Collocations Rusky Yazyk Publishers. – М., 1990. – 1350 p.
2. Hornby A.S. Oxford Advance Learner's Dictionary. Sixth Edition, Oxford University – Press. 2018. – 1350 p.
3. Амосова Н.Н. Большой англо-русский словарь: в 2-х т. Ок. 160 000 слов / Н.Н. Амосова Ю.Д. Апресян и др. – М.: Рус. яз., 1988. – 1072 с.
4. Арзуманов С.Ч. Русско-таджикский словарь: свыше 72 000 слов / Арзуманов, С.Ч. Ахрорӣ А.Ҳ. Бегбуди, М. и др.; под ред. М.С. Асимова. – М.: Рус. яз., 1985. – 1280 с.
5. Бондарко А.Д. Глагол. Общая характеристика / А.Д.Бондарко // Русская грамматика. Т. I / гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980. – 155 с.
6. Доро Начот. Фарҳанги Доро. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 600 с.
7. Лекант П.А. Типы и форма сказуемого в современном русском языке / П.А. Лекант. – М.: Высшая школа, 1976. – 144 с.
8. Лемменс М., Рахилина Е. В. Русистика и типология: лексическая семантика глаголов со значением «сидеть» в русском и нидерландском // Russian Linguistics. 2003. 27.3. – С.313-328.
9. Мавлонбердиева О.Э. Синхронно-сопоставительная характеристика глаголов движения в русском и узбекском языках. автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.20 / Мавлонбердиева Отунной Эгамбердиевна. – Худжанд: 2011. – 24 с.
10. Майсак Т. А. Рахилина, Е. В. Глаголы движения в воде: лексическая типология: – М.: Изд-во. Индрик, 2007. – 752 с.
11. Майсак Т. А. Рахилина, Е. В. Глаголы движения в воде: лексическая типология:– М.: Изд-во. Индрик, 2007. – 752 с.
12. Мамадназаров А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ / Абдусалом Мамадназаров. – Душанбе: ЭР-раф, 2011. – 1016 с.
13. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. – М., 1997. – 250 000 с.
14. Ҳофизи Ӯбуҳӣ, «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» ё «Фарҳанги Ҳофизи Ӯбуҳӣ». – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
15. Расулова Г.Н. Семантико-грамматическая характеристика глагола в таджикском и английском языках: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.20 / Расулова Г.Н. – Душанбе, 2016. – 26 с.
16. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. / Д.Н. Шмелёв. – М., 1977. – 335с.
17. Шукурова М.Ш., Капранова В.А. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX): Иборат аз ду ҷилд. ҷ. 1 / зери таҳрири М.Ш. Шукурова, В.А. Капранова, Р. Ҳошимов, Н.А. Маъсумӣ. – 950 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**ДИАЛЕКТИЗМҲОИ
ИФОДАГАРИ НОМИ
ХҶРОКҲО ВА МАҲСУЛОТИ
ФИЗОЙ ДАР ОСОРИ
СОРБОН**

Умедҷони Лоикшо,
унвонҷӯи кафедраи назария ва амалияи
забониносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.
Телефон: (+992) 985474787; umedjonil-1987@mail.ru

**ДИАЛЕКТИЗМЫ,
ВЫРАЖАЮЩИЕ
НАЗВАНИЯ ПИЩЕВЫХ
ПРОДУКТОВ И ПИЩЕВЫХ
ПРОДУКТОВ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОРБОНА**

Умедҷони Лоикшо,
соискатель кафедры теории и практики
языкознания Таджикского государственного
педагогического университета имени
Садриддина Айни. Телефон: (+992)
985474787; umedjonil-1987@mail.ru

**DIALECTISMS
EXPRESSING
THE NAMES OF
FOODS AND FOOD
PRODUCTS IN THE
WORKS OF SORBON**

Umedjoni Loiksho,
is an applicant for the Department of Theory and
Practice of Linguistics of the Tajik State
Pedagogical University named after Sadriddin
Aini. Phone: (+992) 985474787; umedjonil-1987@mail.ru

Аннотатсия

Диалектизмҳои предметӣ зимни инъикоси номгузориҳои хоси маҳаллоти ҷудогона, хусусан, барои дуруст инъикос намудани номи истилоҳоти хешутаборӣ, номи мафҳумҳои вобаста ба манзилу макон, сару либос ва каллапӯшу пойафзол, номи асбобу анҷоми рӯзгор, мафҳуми набототу растанӣ, олами ҳайвоноту парандагон ва ҷиҳати ифодаи мафҳумҳои марбут ба урфу одат ва маросимҳо ва амсоли инҳоро дар шароити муайян инъикос намудаанд.

Калидвожаҳо: *диалектизмҳо, диалектизмҳои ифодагари номи хӯрокҳо ва маҳсулоти гизоӣ, осор, давраи Истиқлол, Сорбон, забон, услуб, нависанда, забони адабӣ.*

Аннотация

Субъективная диалектика отражает видовую номенклатуру отдельных местностей, в частности, правильно отражает названия терминов родства, названия понятий, связанных с жилищем и местом, одеждой, головными уборами и обувью, названиями домашних орудий, понятиями о флоре и фауне. , мир животных и птиц, а также для выражения понятий, связанных с обычаями и обрядами и тому подобное в определенных условиях.

Ключевые слова: *диалектизмы, диалектизмы, обозначающие названия блюд и пищевых продуктов, произведения, период Независимости, Сорбон, язык, стиль, писатель, литературный язык.*

Annotation

Subjective dialectics reflect the specific nomenclature of separate localities, in particular, to correctly reflect the names of kinship terms, the names of concepts related to housing and place, clothing, headgear and shoes, the names of household tools, the concept of flora and fauna, the world of animals and birds, and to express the concepts related to customs and ceremonies and the like in certain conditions are reflected.

Keywords: *dialectisms, dialectisms representing the names of foods and food products, works, the period of Independence, Sorbon, language, style, writer, literary language.*

Вобаста ба дараҷаи истеъмоли диалектизмҳои ифодагари номи хӯрокҳо ва маҳсулоти ғизоӣ ба ду гурӯҳ тақсим мекунем:

а) вожагони умумистеъмоли: *нон/нун, равғани зард, наво (ғизо, хӯрокворӣ), хӯрокворӣ* (маҳсулоти хӯрданӣ), *хлеб, донак, чормағз* ва ғайра;

б) калимаҳои хоси лаҳҷа: *қурут* (чаккаи хушккардашуда), *айрон* (дӯғоб), *қурутов* (таоми миллӣ, ки аз қурут, оби чӯшомада, пиёзи дар равғани зард ё зағир зирбонидашуда ва фатир тайёр карда мешавад), *чанғолу* (таоми миллӣ, ки аз фатири равғанин, равғани зарди тафсон тайёр кардашуда онро бо харбуза мехӯранд), *кашик* (таоми, ки аз маҳсулоти донагӣ ва каллаю почта, узвҳои дарунии чорво мепазанд), *гӯлинг* (ғӯлинг, зардолукок), *қӯмоҷ* (ноне, ки чӯпонон дар тафдони маҳсус дар шароити чарогоҳ мепазанд), *пиёздоғ* (пиёзи зирбондашуда), *қиззу биз* (гӯшти майда резакардашуда, ки дар равғани тасфон каме мезирбонанд), *закуска* (русӣ: хӯриши пас аз шароб) ва ҳоказо.

Диалектизмҳои, ки барои ифодаи мафҳуми асбобу анҷоми рӯзгор ба қор бурда мешаванд:

а) диалектизмҳои, ки номи воситаҳои қорқарди орд, хамир ва нонпазиро ифода мекунанд: *суфра* (дастурхони маҳсусе, ки дар болоихамир мешӯранд ва хамирро зувол мегиранд), *нонсозақ* (анҷоми нонросткунӣ, ки шакли нимдоира дорад), *нонпар* (мухпар), *қорсон* (зарфи хамиршӯрӣ), *парвезан* (элак), *остинча* (нимостине, ки онро ба даст пӯшида нонро ба танӯр мечаспонанд, рафида (воситаи нонбандӣ, ки шакли мудаввар дорад) ва ғайра;

б) сандалӣ ва қисмҳои он: *сандалӣ* (қорпои мизмонанде, ки дар болояш кӯрпа партофта, дар охурҷаи он аҳгар гузошта, дар фасли сармо гарм мешаванд), *қодоқи сандалӣ* (як ҷузъи сандалӣ), *бурҷак* (қунҷи сандалӣ), *қури охурҷаи сандалӣ* (оташи сандалӣ ва ё аҳгар; муродифи лаҳҷа);

в) номи ашёҳои гуногун: *соғу* (зарфи чубини ордгирӣ, ки дар он чурғот рехта, дӯғ мекашанд), *хамма* (зарфи орду ғаллагирӣ) *қокандоз* (асбоби порупартоӣ), *қулвор* (борхалта), *қашми гирбол* (сурохҳои ғалбер), *шировез* (муродифи *мелок* (дар шеваи чанубӣ) – қангаки маҳсус барои кашол қардани зарфҳои шир ва равғандор), дорҷуб (ҷуби доршакле, ки дар он шировез устувор қарда шудааст), *қош* (табақи қалони ғаллатозакунӣ), *қулмех* (мехи қалони оҳанин барои бастанӣ қорвои қалон), *қодқон* (путк, болғаи қалон), *санғфарсо* (болғаи қалони санғшиканӣ), *тулумӣ* (зарфи обу равған ва ё дӯғгирӣ), *қайтонароба*, *дучарҳа* (велосипед), *рӯда* [Шланг, шнур, қабел] ва амсоли инҳо.

Диалектизмҳои, ки мафҳуми ҳайвоноту парандагон, аъзои бадани онҳо ва афзори хӯроқи онҳо ифода мекунанд: *қуш/сарӣ қуш* (қойи нигоҳдории қорво дар кӯҳ), *аспи қуғур* (аспи сӯхтагӣ), *қирҳар* (хари қир; маҷозан: марди қалонсоли аҳмак), *қуққа* (қови нар; маҷозан: мард), *қорайи қов* (қина, қочӣ қов), *қакӣ оқутақа* (қешоби оқуи нар), *қерқа* (нарбузи қешӣ рама; нарбузи аҳтакардашуда), *қузи қур* (қузи гӯшқояш сих, қост), *қоҳӣ қуққа* [Шоҳӣ қост), *қузқола* (қузӣча), *қӯшӣ қур* (гӯшқоӣ қост), *қушқана* (як навъи қана), *қурқилла* (қурғӣ мода), *қиллақурғ* (қурғӣ мода), *қағқурғ* (қоти қағ, ки аз қуфти қағ бо қурғӣ пайдо шуда бошад), *қодақурғ* (маҷозан: дар матн “қанақ”), *қушак* (қурба), *қӯян* (турқӣ-узбекӣ: харгӯш), *қайду қуид* (қалимаи тақрор ба маънои шикор), *қондор* (вожаи эвқемӣ: қурғ, шағол, мор, қаждум), *қӯрқов* (қактор, шағол), *қӯбоқ* (қайвони маъмул; маҷозан: одами маққор ва ҳиллақар), *қартуш* (қедона), *қусӣчаи уволак* (маҷозан: қегуноҳ), *қелас* (қалтақалос) ва ғ.

а) Диалектизмҳои, ки мафҳуми дарахт, бутта ва набототро ифода мекунанд: *қолқур* (қурси қир), *қирқ* (қирӣшк, меваи сурх ва туршӣ дарахти кӯҳӣ), *испаноз* (исфаноч; як навъ қиёҳӣ кӯҳӣ табобатӣ, ки онро ба таом меандозанд), *қӯмот/қӯмод* (қамолӣ бадбӯ, ки қосияти табобатӣ дорад), *қуған/қуған* (як навъ растании сӯзанбарғӣ бӯйдори қершӣра), *қулқор* (як навъ буттаи қордор, ки дар соҳили рӯду қӯйборқоӣ кӯҳӣ

мерӯяд), *кокӯтӣ* (растани хуштамъи кӯҳӣ, ки баргаш ба райҳон монанд буда, онро ба таом меандозанд), *забуда* (кӯфтаи гиёҳу сабзавоти гуногун, ки он таомро хушхӯр мегардонад), *оғу* (гиёҳи захрнок), *ачриқ* (ачирик, номи алафи маъруф), *шодибарра* (як навъ алафи кӯҳӣ), *пардаарусак* (як намуд растани кӯҳӣ), *почаи зогак* (гиёҳи кӯҳӣ, ки дар заминаи ташбеҳ чунин номгузорӣ шудааст), *лолахасак* (лолаи худрӯй), *қамчинак* (камчинбутта), *шутурхор* (гиёҳи хордори даштӣ), *ревоҷ* (чукрӣ; гиёҳи маъруф), *мисхор* (гиёҳи хордор), *вағниҷ* (навъе аз буттаи кӯҳӣ, ки меваашро истеъмол мекунанд), *шибоғ* (растани хушбӯй), *маразак* (захрпечак), *хурёк* (гиёҳи хушбӯй, ки онро дар таом меандозанд), *гӯши гургак* (гиёҳи хушбӯй; мудродифи хурёк) ва амсоли инҳо.

Ба ин тарик, аз тавсифи намунаҳои калимаҳои предметӣ маълум мешавад, ки дар забони асарҳои Сорбон онҳо аз ҷиҳати миқдор зиёданд ва баҳри воқеъ ва аниқ нишон додани ҷойи ҳодисаҳо, ашхоси ба он алоқаманд, тасвири релефи маҳал ва дарҷи гиёҳу буттаҳои мавзёҳо, инъикоси хислатҳои гуногуни ҳайвоноту парандагон ва дигар ҷонзод ба кор рафтаанд. Бе истифодаи чунин унсурҳои луғавӣ манзараву муошират ноқис ва хушқу холи сурат мегирад.

Адабиёт:

1. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода. – Душанбе, 1988. –
2. Амонова Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном таджикском языке (в сопоставлении с персидским): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1979. – 24 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷиди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
4. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил (дар асоси маводи романи “Одамони ҷовид”). – Душанбе: Дониш, 1966. – 224 с.
5. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. – Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.
6. Раҳимова Ш.С. Диалектние элементы и их стилистические функции в литературном языке (На основе произведений Джалола Икромии): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1992. – 25 с.
7. Сабзаев С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. – Душанбе: Дониш, 1991. – 80 с.
8. Сорбон. Барзгар (роман) // Садои Шарқ, №1, 2014. – С.8-71.
9. Сорбон. Зуза (Роман) // Садои Шарқ, №10, 2016. – С.17-65.
10. Сорбон. Зуза (Роман. Поён) // Садои Шарқ, №11, 2016. – С.15-56.
11. Сорбон. Мағзреза (дида ва шунида). – Душанбе: Адиб, 2013. – 352 с.
12. Сорбон. Росу (роман) // Садои Шарқ, №1, 2010. – С.8-61.
13. Сорбон. Ҷугӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, №2, 2019. – С.8-67.
14. Сорбон. Ҷугӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, №3, 2019. – С.59-83.
15. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Аввалаш) // Садои Шарқ, №7, 2015. – С.39-79.
16. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Поён) // Садои Шарқ, №8, 2015. – С.8-44.
17. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. (мураттибон: М. Маҳмудов, Р. Ғаффоров, Б. Бердиев). – Душанбе: Пайванд, 2012. – 946 с.
18. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
19. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.
20. Хоркашев С.Р (Раҳматуллозода С). Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа. – Душанбе: Маориф, 2014. – 233 с.
21. Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик. Лексикаи шеваҳои тоҷикӣ. – Душанбе: УДТ, 1967. – 120 с.

ТДУ: 809.155.0

**ИСТИФОДАИ
ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИ
ДАР РОМАНИ «ГАРДИШИ
ДЕВБОД»-И АБДУЛҲАМИД
САМАД**

Валиев Ҷамшед Абдурасулович,
омӯзгори кафедраи назария ва амлияи
забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон:
+992 907048591. E-mail: valiev_jamshed@mal.ru

**УПОТРЕБЛЕНИЕ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ В РОМАНЕ
«ГАРДИШИ ДЕВБОД»
АБДУЛҲАМИДА
САМАДА**

Валиев Ҷамшед Абдурасулович,
преподаватель кафедры теории и практики
языкознания Таджикского государственного
педагогического университета имени
Садриддина Айни. Телефон: +992 907048591. E-
mail: valiev_jamshed@mal.ru

**THE USE OF
PHRASEOLOGICAL UNITS IN
THE NOVEL «GARDISHI
DEVBOD» BY ABDULHAMID
SAMAD**

Valiev Jamshed Abdurasulovich,
teacher in the Department of Tajik Philology of the
Tajik State University named after Sadridin Any.
Phone number: +992 907048591. E-mail:
valiev_jamshed@mal.ru

Аннотатсия

Забони адабии тоҷикӣ аз замони пайдоиш ва ташаккули худ то ҳол тараққиёти таърихиро аз сар гузаронида, торафт ғанӣ ва мукамал шуда, барои бачо овардани эҳтиёҷоти ҷомеа ҳамчун воситаи асосӣ хизмат кардааст. Инкишоф ва тарққиёти тақомулоти забон ба хизмати аҳли қалам ва бузургони соҳаи адабиёт вобастагӣ дорад. Зеро дар инкишофу таҷдиди забони адабӣ дар асри ХХ хизмату заҳмати устод Садриддин Айни ва шоиру нависандагони маъруф ба монанди: С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, Ф. Муҳаммадиев, Р. Ҷалил, Б. Раҳимзода, Саттор Турсун, А. Самад ва дигар адибони аҳли эҷод бо асарҳои насриву назмии худ инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷикро таъмин сохтанд.

Калидвожаҳо: фразеология, истифодаи воҳидҳои фразеология, роман, “Гардиши дефбод”, Абдулҳамид Самад, лексикология, забони тоҷикӣ, фразеологияи забони тоҷикӣ, забони адабии тоҷик, таркибҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ.

Аннотация

Таджикский литературный язык переживал историческое развитие со времени своего зарождения и становления, становясь все более обогащающимся и совершенствующимся, и служил основным инструментом удовлетворения потребностей общества. Развитие и совершенствование языка зависит от служения людей пера и великих людей в области литературы. Потому что в развитии и обновлении литературного языка в 20 веке заслуги и усилия мастера Садриддина Айни и известных поэтов и писателей, таких как: С. Улуғзода, Дж. Иқромӣ, Ф. Моҳаммадиев, Р. Джалӣль, Б. Раҳимзода, Саттор Турсун, А. Самад и другие писатели своими прозаическими и поэтическими произведениями обеспечили дальнейшее развитие таджикского литературного языка.

Ключевые слова: фразеология, употребление фразеологизмов, роман, «Поворот Дебода», Абдулҳамид Самад, лексикология, таджикский язык, фразеология таджикского языка, таджикский литературный язык, фразеологические композиции, фразеологические выражения.

Annotation

Tajik literary language has experienced historical development since the time of its origin and formation, becoming more and more enriched and perfected, and has served as the main

tool to fulfill the needs of the society. The development and improvement of the language depends on the service of the people of the pen and great people in the field of literature. Because in the development and renewal of the literary language in the 20th century, the services and efforts of master Sadridin Aini and famous poets and writers such as: S. Ulughzoda, J. Ikromi, F. Mohammadiev, R. Jalil, B. Rahimzoda, Sattor Tursun, A. Samad and other creative writers ensured the further development of the Tajik literary language with their prose and poetry works.

Keywords: *phraseology, use of phraseological units, novel, «Turning of Defbod», Abdulhamid Samad, lexicology, Tajik language, phraseology of Tajik language, Tajik literary language, phraseological compositions, phraseological expressions.*

Яке аз қисматҳои муҳими лексикология фразеология мебошад. Ин қисми лексикология, яъне лексикологияи фразеологӣ нисбат ба дигар соҳаҳои забоншиносӣ ҷавон аст. Фразеологияи забони тоҷикӣ хусусиятҳои барҷастаи ба худ хос дорад ва бо ин хусусиятҳои худ аз фразеологияи забонҳои дигар, ҳатто аз фразеологияи забони форсӣ фарқ мекунад. Хусусияти фарқкунандаи фразеологияи забони тоҷикӣ пеш аз ҳама дар инъикос намудани ҳаёт ва муҳити реалии халқи тоҷик мебошад.

Онҳо ба тафаккури халқи тоҷик, забон таърих, ва маданият вобастагии зиҷ доранд. Фразеологияи забони тоҷикӣ дар асоси имкониятҳои забони тоҷикӣ сохта, хусусиятҳои онҳоро дар бар гирифта садҳо сол маъно ва мавқеи худро гум накарда, то имрӯз вирди забон шуда омадааст.

Воҳидҳои фразеологӣ дар адабиёти бадеӣ, забони гуфтугузор, хусусан дар забони халқ фаровон мебошанд. Воҳидҳои фразеологӣ дар забон як ҳодисаи тасодуфӣ набуда, зарур ва ҳатмӣ мебошанд. Тӯли садҳо сол онҳо чун як қисми муҳими лексикаи забон, албатта мувофиқи қонун ва меъёрҳои забони тоҷикӣ инкишоф ва такмил ёфта омадаанд. Мусаллам аст, ки дар давоми асрҳо ҳам дар маъно ва ҳам дар шакли онҳо тағйироти кулӣ рӯй додааст.

Фразеология аз калимаи юнонии *phrasis* - ифода ва *logos* - таълимот маҷмуи ифодаву ибораҳои рехтаву устувори ҳар забонро ташкил медиҳад. Ибора ва ифодаҳои таркибан рехтаву устувор бо номҳои воҳидҳои фразеологӣ, фразеологизмҳо, таъбироти фразеологӣ ва амсоли инҳо машҳуранд. Аз байни ин истилоҳот термини воҳидҳои фразеологӣ нисбатан бештар ба қор бурда мешавад.

Ҳар як воҳиди фразеологӣ таркибан аз ду ва зиёда калимаҳо ташаккул ёфтааст, вале сохти устувор ва семантикаи яклухти ба қисмҳо ҷудошаванда дорад. Масалан, воҳиди фразеологии «*гули сари сабад*» аз се калима (*гул, сар, сабад*) иборат аст. Бо вучуди ин як мафҳумро (*шахси муътабар, азиз, болонишин, чизи сара, беҳтарин*) ифода мекнад. Одатан, ҷузъҳои таркибии иборати фразеологӣ ивазнашаванда мебошанд. Онҳоро дар аксари мавридҳо бо калимаҳои аз ҷиҳати маъно наздик иваз кардан мумкин нест. Масалан, иборати «*гурғи борондида*» (*шахси ботачриба*)-ро дар шакли «*гурғи барфдида*» ё «*рӯбоҳи борондида*» тағйир додан мумкин нест. Дар сурати чунин тағйирдиҳӣ на фақат семантикаи бутуни воҳиди фразеологӣ аз байн меравад, балки он таркибан ҳам ҳамчун иборати фразеологӣ қимати худро гум мекунад [4, с.64-66].

Дар романи Гардиши девбод воҳидҳои фразеологӣ ҳиссаи нисбатан калонро ташкил мекунанд. Воҳидҳои фразеологии асарро аз рӯи сохту таркиб ва ифодаи маъно ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо менамоем:

1. Таркибҳои фразеологӣ. Таркибҳои фразеологӣ чунин воҳидҳои забонанд, ки ба мисли гурӯҳҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ маънои яклухтро ифода мекунанд.

Таркибҳои фразеологӣ монанди таркибҳои синтаксисӣ калимаҳои асосии тобеҷунанда надоранд: «Онҳо аз пайвасти ду калимаи мустақилмаъно, ё ки пайвасти калимаи ёридиҳандаву мустақилмаъно ба вучуд меоянд» [6, с.18].

Дар таркибҳои фразеологӣ баръакси маънои умумии ибора маънои лексикӣ ба ҷузъҳои он вобаста буда, дониستاني онҳо шартӣ асосист. Дар романи «Гардиши девбод» ин гуна таъбирҳо бисёр истифода шудаанд, ки амалиёту характери

персонажҳои асар тавассути онҳо ба хонанда равшан мегардад. Ба ин гурӯҳ таркибҳои **чаши давондан, бедимоғ шудан, чаши духтан, чаши ба роҳ бурдан, гушзад кардан, ҷон кандан, дилгир шудан, қанд задан** ва ғайра дохил мешаванд.

Таркиби **чаши ба роҳ бурдан** ба маънои «интизор будан, омадани касеро нигарони кашидан, ба умед будан» истифода мешавад:

Шабҳои бехобӣ, чашиаш ба роҳ чор, асири ҳазору як фикру ҳаёли талху ширин мешуд [1, с.34].

Таркиби **бедимоғ шудан** ба маънои «хаста шудан, зиқ шудан» ифода меёбад.

На, баъзан аз гамхориш аз ҳад афзун ё баҷову ноҷои пиразанҳо дилтангу бедимоғ шуда, роҳи гурез ҳам меҷӯяд Дилёб [1, с.24].

Таркиби **чаши духтан** ва **чаши давондан** дар забони тоҷикӣ хеле маъмуланд, ки ҳарду таркибҳо ба маънои «нигоҳ кардан, сар-сарӣ аз назар гузаронидан»-ро доранд. Ҳарду ҳам дар роман бисёр бамаврид истифода шудаанд:

Мирак ҳам мадад расонд, ки афсунгар аз рикоб осону беозор по ба замин ниҳад. Ҳама гӯё ба даҳон об гирифта бошанд, хомӯш, лек бо умед ба мӯйсафед чаши дӯхтанд [1, с.202].

Дар оғӯши хомӯши Дилёбу мӯйсафед ба андеша фуру мераванд. Не баногоҳ пирамард сар бардоштаву ба паҳнои боғ чаши давонда овоз баланд мекунад [1, с.91].

Таркиби **гушзад кардан**, ки маънояш «гушрас кардан, ба ёди касе овардан, огоҳонидан» меояд нависанда хеле бамаврид истифода бурдааст:

Гоҳ-гоҳе сарихаши ё бо ҳазл, баъзан қасдан ба зан гушзад мекард: «Меҳрат нӯгизабонӣ метобад...» [1, с.281].

Таркиби **талх хандидан**, ки маънояш «хандаи начандон тӯлонӣ ва самимӣ» ифода меёбад.

- *Магарам забонама бибурам ё лабҳома бидӯзам, - нигоҳаш оташбор, баъди каме хомӯши талх хандида мегӯяд Мирак.*

Дар байни ҷузъҳои таркибҳои фразеологӣ калимаҳои бегона ва унсурҳои дигари грамматикиро ҷой додан мумкин нест. Дар акси ҳол таркибҳои фразеологӣ ҳамчун воҳиди забон аз байн рафта, аҳамияти худро гум мекунанд. Ҳаминро ба ҳисоб гирифта, устод Абдулҳамид Самад дар романи «Гардиши девбод» таркибҳои фразеологиро эҳтиёткорона истифода кардааст ва кӯшиш намудааст, ки образнокӣ дар асар бештар тавассути онҳо ифода гардад.

Таркибҳои фразеологӣ дар байни гурӯҳҳои асосии воҳидҳои фразеологӣ-ибора ва ҷумлаҳои фразеологӣ мавқеи марказиро ишғол мекунанд.

2. Ибораҳои фразеологӣ. Қисмати аз ҳама бузурги захираи воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ибораҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд. Ибораҳои фразеологӣ аз рӯи сохти зоҳирии худ ба ибораҳои озоди синтаксисӣ монандӣ доранд. Онҳо ҳам аз ду ва зиёда калимаҳои мустақилмаъно ташкил ёфта, алоқаи байни ин калимаҳо зоҳиран тобеъ аст.

Хусусияти муҳими ибораҳои фразеологӣ чун ҳамаи хелҳои воҳидҳои фразеологӣ «дар устувории таркиби лексикӣ ва ифодаи маъноӣ яклухти онҳо зоҳир мешавад» [12, с.84]. Дар романи «Гардиши девбод» ибораҳои фразеологӣ мавқеи муайянеро ишғол мекунанд.

Унсурҳои **устухон сахт кардан, дар курта нагунчидан, рӯй туруш кардан, хоки по шудан, ба дарёи фикр гутаваар шудан** ва ғайра аз ҳамин қабиланд.

Ибораи **устухон сахт кардан** маъноӣ «бузург шудан»-ро дорад.

Вале кампири Сифат гоҳу ногоҳ мегуфт, ки ин бача фақат шири модар чашиду бас. Баъд бо шири бузу ширии дастӣ мардум устухон сахт кард [1, с.20].

Ибораи дар **курта нагунчидан** маъноӣ «аз ҳад зиёд шоду масрур шудан»-ро дорад.

Албатта, хурдсолон аз ин назириву бахшиши шоду мамнун дар курта намегунчиданд [1, с.98].

Хелҳои гуногуни ибораҳои фразеологӣ на фақат аз ҷиҳати ифодаи маъноҳои лексикӣ-грамматикӣ, балки аз ҷиҳати сиситемаи шаклҳои грамматикӣ худ низ аз ҳам фарқ мекунанд.

Абдулхамид Самад ин гуна иборахоро дар мавриди даркорӣ истифода бурда, халқияти асарро ба нуқтаи баланди эҷодӣ овардааст. Истифодаи дурусту бомавриди фразеологизмҳо дар таъмини халқияти забони асари бадеи ниҳоят зарур аст. Воҳидҳои фразеологӣ ҳам дар сухани тасвирии муаллиф ва ҳам дар гуфтори персонажҳо баробар ба кор рафтаанд, ки истифодаи онҳо дар ҳар ду маврид барои соддагӣ, сабки баён ва тасвири типию барҷастагии маънӣ салоҳ доништа шудааст.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологӣ, ки дар қолаби муъҷаз маъноӣ васеъро фаро мегиранд, дар романи «Гардиши девбод»-и устод Абдулхамид Самад ба таври ҷолиб ба кор рафтаанд. Нависанда кӯшиш карадааст, ки ҳар як воҳиди фразеологиро аз нигоҳи маънӣ, таркиб ва муносибати ҷумла дар баёни фикр дар ҷои худ истифода намояд. Дигар ин ки устод Абдулхамид Самад ба ин восита хостааст, ки захираи бойи забони тоҷикиро рӯйи кор оварда, ба чашми хонанда ҷилвагар созад.

Адабиёт:

1. Абдулқодиров А. Забон ва услуби Мирзо Турсунзода. – Душанбе: Дониш, 1988. – 179 с.
2. Абдулхамид Самад. Гардиши Девбод. – Душанбе: Адиб, 2007. – 568 с.
3. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе, 1966. – 223 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии. – Душанбе: Маориф, 1973. – 464 с.
5. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён. – Душанбе: Маориф, 1986. – 133 с.
6. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1982.
7. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 242 с.
8. Муҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1962. – 173 с.
9. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1968. – 154 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри 10 то ибтидои асри 20). – М.: сов. Энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. – 951 с.; Ҷ. 2. – 1904 с.
11. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2008. Ҷ. 1. – 949 с.; Ҷ. 2. – 944 с.
12. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод С.Айнӣ. – Душанбе, 1973. – 172с.

ТДУ: 809.155.0

**ИБОРА –
ТОПОНИМҲОИ
ВОҲАИ
СУРҲОН**

*Турсунова Мунаввара Аъзамовна,
омӯзгори калони кафедраи методикаи таълими
забон ва адабиёти ДДОТ
ба номи Садриддин Айни*

**ФРАЗА –
ТОПОНИМЫ
КРАСНОГО
ОАЗИСА**

*Турсунова Мунаввара Аъзамовна,
старший преподаватель кафедры методики
преподавания таджикского языка и литературы
ТГПУ им. С.Айни*

**PHRASE –
TOPONYMS
OF THE
RED OASIS**

*Tursunova Munavvara Azamovna,
senior lecturer, department of teaching methods of
the tajik language and literature, TSPU named after
Sadriiddin Aini*

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур сухан дар бобати ибора - топонимҳои воҳаи Сурхон меравад ва зикр мегардад, ки таркиби луғатҳои ҳамаи дунёро қабатҳои гуногун ташкил дода, яке аз ин қабатҳоро маводи топонимӣ, яъне номвожаҳо фаро мегирад. Аз баррасии ин гурӯҳи номвожаҳо маълум гардид, ки онҳо дар асоси қолиби иборати озоди синтаксисӣ ташаккул ёфтаанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки номҳои ашхос ё ба истилоҳ антропонимҳо дар ташаккули қолиби номвожаҳои ҷуғрофӣ мазкур ширкати ғайри дошта, дар аксар маврид мансубияти боғ, замин, ҷӯй, дарахт ва дигар индикаторҳоро ба ин ё он шахс нишон медиҳанд.

Гурӯҳи дигари топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи сохт мураккабтар мебошанд, ки ин қабил топонимҳоро дар илми топонимика ибора-топонимҳо (ибора-ҷойномҳо) ном мебаранд. Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон, асосан, аз ибораҳои изофӣ иборатанд, ки дар ташаккули ин навъи ибора-топонимҳо исми бо воситаи алоқаи бандаки изофӣ **-и** ва алоқаи ҳамроҳӣ нақш доранд.

Калидвожаҳо: *ибора-топонимҳо (ибора-ҷойномҳо), гидронимҳо, комонимҳо, оронимҳо, антропонимҳо, сохтор, формант, истилоҳ-индикаторҳо, ибораҳои изофӣ, воситаи алоқа (бандаки изофӣ **-и**), алоқаи ҳамроҳӣ ва амсоли инҳо.*

Аннотация

В данной статье говорится о топонимике Сурханского оазиса и отмечается, что состав словарей всего мира состоит из разных слоев, и один из этих слоев покрыт топонимическим материалом, т.е. существительными. Из рассмотрения этой группы существительных стало ясно, что они образовались на основе шаблона свободного синтаксического словосочетания. Стоит отметить, что имена людей или так называемые антропонимы принимают активное участие в формировании образца географических существительных и в большинстве случаев указывают на принадлежность сада, земли, ручья, дерева и других показателей к тому или иному или другой человек.

Другая группа топонимов и микротопонимов Сурханского оазиса более сложна по структуре, и такие топонимы в топонимике называются фразово-топонимами (фразово-топонимами). Фразы-топонимы Сурханского оазиса в основном состоят из дополнительных словосочетаний, в образовании этого типа фраз-топонимов роль играют существительные посредством вспомогательного глагола **-и** и союза.

Ключевые слова: *словосочетания-топонимы (фразово-топонимы), гидронимы, коммонимы, оронимы, антропонимы, структура, формант, термины-указатели, дополнительные словосочетания, средства общения (дополнительный пункт **-и**), сопровождающие общение и тому подобное.*

Annotation

This article talks about toponyms of the Surkhan oasis and it is mentioned that the composition of dictionaries of all the world is made up of different layers, and one of these layers is covered by toponymic material, i.e. nouns. From the examination of this group of nouns, it became clear that they were formed on the basis of the template of a free syntactic phrase. It is worth noting that the names of people or so-called anthroponyms take an active part in the formation of the pattern of geographical nouns, and in most cases indicate the affiliation of a garden, land, stream, tree and other indicators to one or another person.

Another group of toponyms and microtoponyms of the Surkhan oasis are more complex in terms of structure, and such toponyms are called phrase-toponyms (phrase-place names) in the science of toponymy. The phrases-toponyms of the Surkhan oasis mainly consist of additional phrases, in the formation of this type of phrases-toponyms, nouns play a role by means of the auxiliary verb -i and the conjunction.

Keywords: *phrase-toponyms (phrase-place names), hydronyms, commononyms, oronyms, anthropotonyms, structure, formant, term-indicators, additional phrases, means of communication (additional clause -i), accompanying communication and the like.*

Бояд таъкид намуд, ки як қисми асосии маводи топонимияи воҳаи Сурхонро номвожаҳои навъи топоним-ибора ташкил мекунанд. Аз баррасии ин гурӯҳи номвожаҳо маълум гардид, ки онҳо дар асоси қолиби ибораи озоди синтаксисӣ ташаккул ёфтаанд. Маводи аз ин минтақа бадастомада аз он шаҳодат медиҳад, ки ағлаби калимаҳои таркиби ин навъ номвожаҳо баромади тоҷикӣ дошта, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир мебошад. Қайд кардан бамаврид аст, ки номҳои ашхос ё ба истилоҳ антропонимҳо дар ташаккули қолиби номвожаҳои чуғрофии мазкур ширкати ҷаҳол дошта, дар аксар маврид мансубияти боғ, замин, ҷӯй, дарахт ва дигар индикаторҳо ба ин ё он шахс нишон медиҳанд.

Гурӯҳи дигари топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи сохт мураккабтар мебошанд, ки ин қабил топонимҳо дар илми топонимика ибора-топонимҳо (ибора-ҷойномҳо) ном мебаранд. Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон, асосан, аз ибораҳои изофӣ иборатанд, ки дар ташаккули ин навъи ибора-топонимҳо исмҳо бо воситаи алоқаи бандаки изофии **-и** ва алоқаи ҳамроҳӣ нақш доранд. Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхонро вобаста ба мавқеи чуғрофияшон ба чунин гурӯҳҳо тасниф менамоем:

- **номи кӯҳ:** **Хами Баланд** [Xami baland], **Сари Ғӯрӣ** [Sari ғӯрӣ] ва ғайра.

- **номи гузару маҳал ва деҳа:** **Сари Бозор** [Sari Bāzār], **Сари Гузар** [Sari Guzar], **Сари Ҷӯй** [Sari Juy], **Сари Чашма** [Sari Čašma], **Корвони Сурх** [Kārvāni Surx], **Шохол Қишлоқ** [Šāxāl Qišlāq], **Кӯса Қишлоқ** [Kusa Qišlāq], **Кӯктеппа Маҳалла** [Kukteppa Mahalla], муқ. Кӯктеппа – мавзеъ дар ноҳияи Варзоби Тоҷикистон, **Чинор Маҳалла** [Činār mahalla], **Аличусти Маҳалла** [Aličusti Mahalla], **Бибиширин Маҳалла** [Bibiširin Mahalla], **Отабзори Маҳалла** [Ātabezāri Mahalla], **Қӯрғонча Маҳалла** [QuryānČa Mahalla] ва ғайра.

- **номи масҷидҳо:** **Масҷиди Саидмуродхон** [Masjidi Saidmurodxon], **Масҷиди Бобоишон** [Masjidi Bābāešān], **Масҷиди Рачаб** [Masjidi Rajab], **Масҷиди Султонбобо** [Masjidi Sultonbobob], **Масҷиди Тӯрахӯча** [Masjidi Turaxuċa], **Масҷиди Қизилкарвон** [Masjidi Qizilkarvān], **Масҷиди Ҷарқишлоқ** [Masjidi Jarqislāq], **Масҷиди Намозгоҳ** [Masjidi Namāzġāh] ва ғайра.

- **номи дарё ва мавзеъҳои обӣ:** **Оби Гарм** [Ābi Garm], **Оби Заранг** [Ābi Zarang], **Оби Калон** [Ābi Kalān], **Оби Канда** [Ābi Kanda], **Оби Қашқа** [Ābi Qašqa], **Сари Чашма** [Sari Čašma], **Сурхони Ҷанубӣ** [Surxāni Janubī] ва ғайра.

- **номи мазорҳо:** **Мазори Эшонӯлдӣ** [Mazāri Ešānuldī], **Мазори Омонтеппа** [Mazāri Āmānterra] ва ғайра.

Топоним-ибора гуфта ҳамон навъи номвожаҳои чуғрофиеро меноманд, ки аз ду ва ё зиёда калима ба вучуд омадаанд. Ин гурӯҳи номвожаҳо ба таври дигар, топонимҳои

таркибӣ ва бисёрчӯзъа меноманд ва сабаби он ки ин гурӯҳи топонимҳо дар қолаби ибораҳои синтаксисӣ шакл гирифтаанд, муҳаққиқони баҳши топонимика онҳоро бо истилоҳи топоним-ибораҳо низ ёд намудаанд [15, с.34]. Номшиносон ташаккули ин гурӯҳи топонимҳоро дар забони тоҷикӣ ба омилҳои зерин мансуб донистаанд:

- робитаи байни ҷузъҳо ба воситаи бандҳои изофӣ сурат гирифтааст;
- дар топоним-ибораҳо мавқеи ҷузъҳо ҳамеша устувор мебошад;
- ҳар як ҷузъи топоним-ибора задаи худро дорад [2, с.28].

Аз ибораҳои овардашуда маълум мегардад, ки як идда аз онҳо тавассути алоқии ҳамроҳӣ – ҳамнишинии вожаҳо тавлид шудаанд, ки аз хусусиятҳои муҳимми ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон мебошанд. Аз ин рӯ, бинобар ба назар гирифтани андешаҳои боло топоним-ибораҳои воҳаи Сурхонро ба тариқи зайл дастабандӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст:

а) иборати исмӣ [қолиби исм+и+исм]. Дар ин қолиб низ ибора-топонимҳоро ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: а) номи кӯҳ: **Нови Қарғ** [Nāvi Qarḡ] кӯҳ ва ғайра; б) номи чарогоҳ: **Шахи Қутан** [Šaxi Qutan] чарогоҳ, **Нови Бед** [Nāvi Bed] чарогоҳ ва ғайра; в) номи дарёчаҳо ва мавзёҳои обӣ: **Оби Чашма** [Ābi čašma], **Оби Ях** [Ābi Yax], **Сари Ҷӯй** [Sari Juji], **Сари Чашма** [Sari Čašma], **Сурхони Чанубӣ** [Surxāndaryoi Janubi], **Об+и+заранг** [Āb+i+zarang]–номи дарё ва ғайра; г) номи мазор: **Мазори Эшонӯлдӣ** [Mazāri Ešanuldi], **Мазори Омонтеппа** [Mazāri Āmānteppa] ва ғайра; ғ) номи деҳа ва гузарҳо: **Сари Гузар** [Sari Guzar], **Корвони Сурх** [Kārvāni Surx], **Шохол Қишлоқ** [Šāxāl Qislāq], **Кӯса Қишлоқ** [Kusa Qišlāq], **Кӯктеппа Маҳалла** [Kukteppa Mahalla], **Чинор Маҳалла** [Činār Mahalla], **Аличусти Маҳалла** [Aličusti Mahalla], **Бибиширин Маҳалла** [Bibiširin Mahalla], **Отабзори Маҳалла** [Ātabezāri Mahalla], **Қӯрғонча Маҳалла** [Qurḡānča Mahalla], **Ҷувори+поя** [Juvāri+rāya] – номи гузар ва ғайра; д) номи мавзёҳои гуногуни сатҳи релёфӣ ё оронимҳо: **Замини Бадал** [Zamini Badal] замин, **Боғи Шосайд** [Bāgi Šāsaid] боғ, **Чангали Фатхулло** [Jangali Fathullā] чангал, **Сари Қалъа** [Sari Qal`a] мавзё, **Замини Қулак Қарз** [Zamini Qulak Qarj] замин, **Нови Порут** [Nāvi Pārut] кӯҳ, ҷузъи Порут суғдӣ буда, шакли дурусти он Porrut аст, ки аз *por* – рӯ ба рӯ, самти муқобил ва *rut* (аз gauta/ruta) – рӯд; дара, яъне дараи рӯбарӯ. Муқ. Порут (деҳа дар ноҳияи Варзоб), Порут (воҳаи Яғноб), **Тағоби Ревад** [Tagābi Revad] тағоб ва ғайра.

б) иборати исмӣ [қолиби исм+и+сифат]: **Оби Гарм** [Ābi Garm], **Оби Заранг** [Ābi Zarang], **Оби Калон** [Ābi Kalān], **Оби Зиёд** [Ābi Ziyād], **Оби Сафед** [Ābi Safed], **Оби Сурхак** [Ābi Surxak], **Оби Қашқа** [Ābi Qašqa], **Хами Баланд** [Xami Baland], **Корвони Сурх** [Kārvāni Surx], **Мури Сабз** [Muri Sabz] – кӯҳ, **Мури Борик** [Muri Bārik], чарогоҳ, **Қули Чуқур** [Quli Čuqur] кӯҳ, **Сели Калон** [Seli Kalān] кӯҳ, **Нови Кач** [Nāvi Kaj] кӯҳ, **Шахи Зард** [Šaxi Zard] шах, **Хами Дароз** [Xavi Darāz] номи баландӣ, **Пушти Чак** [Pušti Čak] номи даштӣ, **Пушти Каппаҳо** [Pušti Kappahā] номи маҳалла, **Бари Зиёрат** [Bari Ziyoran] макони зиёратгоҳ, **Лаби+сой** [Labi+sāy] – номи мавзё, 3) *топонимҳои мураккаби дорои анҷомаи топонимсози «-ӣ»*: исм+бандҳои изофӣ+исм+асоси замони ҳозираи феъл+ӣ: **Мӯри Сангиосиёфурорӣ** [Muri Sangiāsiyāfurārī] номи кӯҳ, катарӣ, камарӣ ва ғайра.

в) иборати исмӣ [қолиби исм+и+сифат+и+шумора]: **Мури Сабзи Яқум** [Muri Sabzi Yāqum] кӯҳ, **Мури Сабзи Дуюм** [Muri Sabzi Duyum] кӯҳ...

г) иборати исмӣ [қолиби исм+и+исм+и+сифат]: **Пастии Хоки Сурх** [номи мавзё дар Бойсун] ва ғайра.

Топоформанти «-он», ки дар воҳаи Сурхон чун забони адабӣ дар шакли «-он» корбаст мегардад, таърихи хеле қухан дорад. Муҳаққиқон маълум кардаанд, ки ин форманти топонимсоз, яъне «-ānз» дар забони порсии қадим дар шакли «-ānāma», авесто «-ānam», забони порсии миёна «-ān» ва порсии нав «-ān» омадааст [16, с.208]. Аз ин маълум мешавад, ки пасванди «-он», ки имрӯз истеъмол мешавад, аз «ān»-и порсии қадим маншаъ гарифтааст. Муҳаққиқон барои исботи афкори хеш номвожаҳои Исфохон [дар форсии классикӣ Sipāhān/Isfāhān, форсии муосир Esfāhān [номи шахр] <

форсии миёна Spāhān аз spāh «чанговар, сипох», -ān < эронии қадим – ānām; Ēgān – форсии классикӣ, тоҷикӣ – Эрон, форсии муосир – Irān «Ирон» <форсии миёна – Ēgān <иронии қадим *āgūānām аз *āgūa-, форсии қадим – āgūa-, авестой – āgūa – ориёӣ [16, с.208]-ро мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд.

Ин пасванд дар ташаккули номвожаҳои чуғрофии воҳаи Сурхон саҳми назаррас дошта, асосан, шакли тағйирёфтаи он, яъне «-он» корбаст мегардад. Инчунин шакли «-ун» низ ба назар мерасад. Сабаби дар ин шакл корбаст гардидани ин топоформант он аст, ки дар гӯйиши сокинони минтақаи мазкур дар аксар калимаҳо садоноки «о» ба «у» бадал мегардад, масалан, **хона – хуна, нон – нун, омадан – умадан, мехмон – мехмун, калон – калун** ва ғайра. Ин омил сабаб гардидааст, ки топоформанти «-он» низ дар шакли

«-ун» истеъмол гардад ва ин табиист, ки тарзи гуфтори бошандагони маҳал таъсири худро ба микротопонимҳо гузоштааст.

Форманти топонимсози мазкур низ аз ҷумлаи пасвандҳои шаклсоз буда, дар бештар маврид исмҳои чамъ тавассути он сохта мешаванд ва дар минтақаи мавриди назар ҳам вазифаи чамъбандиро ба сомон расонидааст: **Чашмаи Говон** [Časmai Gāvān – чарогоҳ], **Чори Аспон** [Čāri Aspān – чарогоҳ]. Ибора-топоними Чори Аспон дар шакли омехтаи суғдӣ ва тоҷикӣ шакл гирифта, чузби аввал Чор+и аз суғ.-яғн.< čār-тангно, дара (-и бандаки изофӣ)+аспон-аспҳо буда, маънои далолат ба тангно ё дараи аспчаронӣ мебошад, яъне дараи аспчаронӣ. Мук. Чоре (деҳа дар ноҳияи Айнӣ, маънояш тангно, деҳае дар даруни тангнои дара); **Мазори Зоғон** [Mazāri Zāgān – мазор], **Сари Миҷгон** [Sari Mižgān – мавзеъ; мук. Шафти миҷгон (ноҳ. Варзоб)] ва бо сабаби ба садонок ба охир расидани номвожа **Обод+он** [Ābād+ān] ва ғайра. Мансуб будани замин, боғ, дашт ва ғайраро ба ин ё он шахс ифода мекунад ва дар қолаби ибора-ҷойном ифода меёбанд: **Замини Халилӣ** [Zamini xalili] замин, **Боғи Бобой** [Bāji bābāi] боғ, **Шахи Нов+ак** [Nāv+ak] = **Новак** [Nāvak] номи мавзеъ, яъне мавзее, ки дар он ҷо шахи мисли нов вучуд дорад.

Дар ин қабил номвожаҳо як чузъ асосӣ буда, вазифаи муайяншаванда дорад. «Ба сифати чузъи асосии топоним-ибораҳо ғолибан, калима – истилоҳоти маҳаллии чуғрофӣ истифода мешаванд. Чунин навъи истилоҳоти чуғрофӣ дар номшиносии муосир ба мафҳуми истилоҳ-индикаторҳои маҳал ном бурда мешаванд» [15, с.35]. Забоншинос О. Маҳмадҷонов зимни баррасии номвожаҳои қисмати шимолии воҳаи Ҳисор таъкид менамояд, ки як даста номвожаҳое, ки дар қолаби ибора ташаккул ёфтаанд, бо истилоҳ-индикаторҳои мухталиф сохта шудаанд [15, с.36].

Ҷоиз ба қайд аст, ки як гурӯҳи калони номвожаҳои воҳаи Сурхон, ки дар қолаби иборайи изофӣ шакл гирифтаанд, бо истилоҳ-нишондодҳои «об», «сар», «маҳалла», «масҷид», «гузар», «боғ» ва ғайраҳо сохта шудаанд, ки мо бо таъя ба таснифоти фавқуззикр онҳоро ба тариқи зайл тасниф менамоем:

1) бо истилоҳ-нишондоди «об»: **Оби Чашма** [Ābi Časma], **Оби Ях** [Ābi Yax], **Оби Гарм** [Ābi Garm], **Оби Заранг** [Ābi Zarang], **Оби Калон** [Ābi Kalān], **Оби Зиёд** [Ābi Ziyād], **Оби Равон** [Ābi Ravān], **Оби Сафед** [Ābi Safed], **Оби Сурхак** [Ābi Surxak], **Оби Канда** [Ābi Kanda], **Оби Қашқа** [Ābi Qašqa] ва ғайра.

2) бо истилоҳ-нишондоди «сар»: **Сари Бозор** [Sari Bāzār], **Сари Гузар** [Sari Guzar], **Сари Ҷуй** [Sari Juy], **Сари Ҷӯрӣ** [Sari juri], **Сари Чашма** [Sari Časma] ва ғайра.

3) бо истилоҳ-нишондоди «мазор»: **Мазори Эшонӯлдӣ** [Mazāri ešānuldī], **Мазори Омонтеппа** [Mazāri Āmāntep̄pa], **Мазори Хоча Мухаммади Гулшан** [Mazāri Xāja Muhammadī Gulšan] мазор, **Мазори Зоғун** [Mazāri zāgūn] мазор, **Мазори Хоча Исҳоқ** [Mazāri Xāja Ishāq] мазор ва ғайра.

4) бо истилоҳ-нишондоди «маҳалла»: **Маҳаллаи Кӯктеппа** [Mahallai Kukteppa], **Маҳаллаи Чинор** [Mahallai Činār], **Маҳаллаи Аличустӣ** [Mahal- lai Aličustī], **Маҳаллаи Бибиширин** [Mahallai Bibiširin], **Маҳаллаи Ота- безорӣ** [Mahallai Ātabezārī], **Маҳаллаи Қўрғонча** [Mahallai Qurjānča] ва ғайра.

5) бо истилоҳ-нишондоди «хам»: **Хами баланд** [Xami baland] – номи баландӣ, Хами пойин (Xami royin) – пастхамии воқеъ дар доманаи кӯҳ ва ғайра.

6) бо истилоҳ-нишондоди «қишлоқ»: **Шохол қишлоқ** [Sāxāl qīšlāq] номи деҳа, **Кӯса қишлоқ** [Kusa qīšlāq] номи деҳа ва ғайра.

7) бо истилоҳ-нишондоди «корвон»: **Корвони Сурх** [Kārvāni Surx] номи дара ва ғайра.

8) бо истилоҳ-нишондоди «боғ»: **Боғи Тура** [Bāyi Tura] боғ, **Боғи Ғуто** [Bāyi ғutā] боғ, **Боғи Қаллошӣ** [Bāyi Qallāši] боғ ва ғайра.

9) бо истилоҳ-нишондоди «осиё»: **Осиёи Боло** [Āsiyāi Bālā] мавзеъ, чой, **Осиёи Ҷӯй** [Āsiyā Juu] нахр, **Осиёи Миён** [Āsiyāi Miyān] мавзеъ ва ғайра.

10) бо истилоҳ-нишондодҳои «гузар»: **Пӯстингузар** [Pustinguzar] номи гузар; «дара»: **Пӯстиндара** [Pustindara] номи деҳа; «дӯз»: **Пӯстиндӯз** [Pustinduz] номи гузар; «пункт» **Пӯстпункт** [Pustpunkt] номи чой;

11) бо истилоҳ-нишондоди «теппа»: **Теппаи Бозор** [Terai Bāzār], **Теппаи Чамдовуд** [Terai Jamdāvud], **Теппаи Сабз** [Terai Sabz], **Сал-қинтеппа** [Salqinterra], **Каллапуштеппа** [Kallarušterra], **Култеппа** [Kulterra] номи қадимаи деҳаи Узун ва ғайра.

12) бо истилоҳ-нишондоди «дарё»: **Дарёи Мачай** [Daryāi Mačay], **Дарёи Қайроқ** [Daryāi Qayrāq], **Дарёи Гумматак** [Daryāi Gummataq], **Дарёи Қӯрғонча** [Daryāi Qurjānča], **Дарёи Аллаҷопон** [Daryāi Allačāpān], **Дарёи Панҷоб** [Daryāi Panjāb], **Дарёи Сайроб** [Daryāi Sayrāb], **Дарёи Сурхоб** [Daryāi Surxāb], **Дарёи Ша(х)тут** [Daryāi Ša(h)tut], **Дарёи Айлонгар** [Daryāi Aylongar] ва ғайра.

13) бо истилоҳ-нишондоди «дара»: **Дарай Нихон** [Darai Nihān] номи деҳа ва ғайра.

14) бо истилоҳ-нишондоди «кӯҳ»: **Кӯҳи Сафед** [Kuhi Safed] номи кӯҳ, **Кӯҳи Сиёҳ** [Kuhi Siyāh] номи кӯҳ, **Кӯҳи Чош** [Kuhi Čaš] номи кӯҳ, **Кӯҳи Тош** [Kuhi Tāš] номи кӯҳ, **Кӯҳи Кӯккамар** [Kuhi Kukkamār] номи кӯҳ, **Кваи Калон** [Kvai Kalon] ва ғайра.

15) бо истилоҳ-нишондоди «дашт»: **Дашти Калта** [Dašti Kalta] дашт, д.Рог., **Дашти Калтатой** [Dašti Kaltatāy] номи деҳа, **Дашти Чинор** [Dašti Činār] номи деҳа, **Дашти Ҷоз** [Dašti Jāz] номи деҳа, **Даштарик** [Dašt Ariq] номи қадимаи ҷӯй, **Дашти Ҷоз** [Dašti jāz] ва ғайра.

16) бо истилоҳ-нишондоди «нова»: **Нова Булоқ** [Nāva Bulāq] номи дех, **Нова Гузар** [Nāva Guzar] – унвони маҳалла, **Нова Дароз** [Nāva Darāz] номи сой, дара, **Нова Қудуқ** [Nāva Quduq] номи мавзеъ, **Нова Ариқ** [Nāva Ariq] номи ҷӯй ва ғайра.

17) бо истилоҳ-нишондоди «санг»: **Санги Гар** [Sangi Gar] номи адир, **Санги Гардак** [Sangi Gardak] номи дарё, **Санги Бирон** [Sangi Birān] номи баландӣ, **Санги Булоқ** [Sangi Bulāq] номи чашма, **Санги Фарш** [Sangi Farš] номи қалъа ё диж, **Санги Чак** [Sangi Čak] номи гузаргоҳ, **Санги Қалок** [Sangi Qalāq] номи адир, **Санги Қутан** [Sangi Qutan] номи адир ва ғайра.

18) бо истилоҳ-нишондоди «чашма»: **Чашмаи Араб** [Čašmai Arab] номи мавзеъ, **Чашмаи Канда** [Čašmai Kanda] номи чашма, **Чашми Амирон** [Čaš mai Amirān] номи деҳкада, **Чашми Ганда** [Čašmi Ganda] номи мавзеъ, **Чашми Зан** [Čašmi Zan] номи мавзеъ, **Чашми Кенагас** [Čašmi Kenagas] номи чашма, **Чашми Япзан** [Čašmi Yarpzan] номи чашма, **Чашми Қипчоқ** [Čašmai Qipčāq] номи чашма, **Султонхӯҷачашма** [Sultonxūjačašma] номи чашма ва ғайра.

19) бо истилоҳ-нишондоди «қалъа»: **Қалъаи Ботурхӯҷа** [Qalʔai Bāturxūja] номи қалъа, **Қалъи Пасурхӣ** [Qalʔai Pasurxī] номи мавзеъ, **Қалъи Қайсар** [Qalʔai Qaysar] номи қалъа, **Қалъаи Ҳисорақ** [Qalʔai Hisāraq] номи мавзеъ ва ғайра.

20) бо истилоҳ-нишондоди «ҳавз»: **Ҳавзи Пасурхӣ** [Havzi Pasurxī] номи мавзеъ, **Сари Ҳавз** [Sari Havz] номи мавзеъ, **Ҳавзи Мазор** [Havzi Mazār] номи ҳавз, д.Х.С., **Сари Ҳавзи Қайсар** [Sari Havzi Kayсар] номи мавзеъ ва ғайра.

21) бо истилоҳ-нишондоди «сой»: **Сойи Давлатхӯча** [Sāyi Davlatxūja] номи чарогоҳ, **Сойи Порут** [Sāyi Pārut] номи сой, **Сойи Ағобико** [Sāyi Ajābikā] мавзеъ, **Сойи Ревад** [Sāyi Revad] сой, тангно. Мук. Ревад номи деҳа дар ноҳияи Айнӣ ва ғайра.

22) бо истилоҳ-нишондоди «чӯ // чӯбор»: **Чӯйи Миғ** [Jui Miḡ] чӯйбор, **Чубори Нав** [Jubāri Nav] чӯйбор, **Чубори Дашт** [Jubāri Dašt] чӯйбор, **Чубори Туллум** [Jubāri Tullum] чӯйбор, **Чӯйи Чаппагардун** [Juyi Čappagardun] мавзеъ. Зикр бояд кард, ки чузъи баъзе ибораҳо тафсил ёфтаанд: **Чубори Шахи Тир** [чӯйбор];

23) бо истилоҳ-нишондоди «чар»: **Чаррои Сурх** [Jarrāi Surx] мавзеъ, **Чаррои Мирзои Ҳочӣ** [Jarrāi Mirzāi Hāji] чар, **Чари Бачафуро** [Jari Bačafurā] чар.

Хулоса, ин навъи топонимҳои воҳаи Сурхон инъикосгари тарзи зисту зиндагонӣ, машғулиятҳои мардум, урфу одат ва анъанаҳои мардуми маҳал мебошанд, ки омӯзиши онҳо барои бахшҳои дигари илм, аз ҷумла таъриху этнография ва ғайра аҳамияти бузург дошта, метавон тавассути онҳо баъзе суннату анъанаи мардумии минтақаро мушаххас намуд.

Адабиёт:

1. Алиева З., Муқимов Р., Саймолик П. Мачити сангин // Гиссарский заповедник и его архитектурные памятники. – Душанбе, 1993. – 45 с.
2. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули микротопонимияи минтақаи Кӯлоб. – Душанбе, 1995. – С.82-110.
3. Бартольд В.В. Чаганиан // Соч., Т. III. – М., 1965. – С.558-559.
4. Бартольд В.В. Гиссар (Хисар) // Соч., – Т. III. – М., 1965. – 401 с.
5. Ёқубов Ю. Шумон // ЭСТ. – Душанбе, 1988. Ҷ. 8. – 164 с.
6. Лившиц В. Согдийские слова в таджикском языке. – Душанбе, 1967. – 68 с.
7. Мирхонд. «Равзат-ус-сафо». – Техрон, 1961. – Ҷ. VI. – С.10.
8. Маҳмуд ини Валӣ. Баҳр-ул-асрор / Дар зери таҳияи Б.А. Аҳмадов. – Тошканд, «Фан», 1977. – С.411-412.
9. Муҳаммадҷонов О. Баррасиҳо дар номашиносии тоҷик. – Душанбе, 2004. – С.19.
10. Раҳмон Э. Суханронӣ ба муносибати 3000-солагии маданияти Ҳисор. АМИТ «Ховар», 27.10.2015.
11. Тошев А. Ҳисор // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – 397 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М., СЭ, 1969. – Ҷ.1. – 908 с. Ҷ.2. – 910 с.
13. Фрай Р. Мероси Осиёи Марказӣ. Аз замони бостон то истилои туркҳо. – Душанбе, 2000. – 123 с.
14. Хоҷа Муҳаммад Мирзо. Ҳафт иқлим. – Техрон, қисми II. – 94 с.
15. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд. – Душанбе, 2014. – 164 с.
16. Шарофуддинов С. Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ // Ҳисор – дар масири таърих. – Душанбе, 2015. – С.56-60.
17. Чағонӣён // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – С. 63.

ТДУ: 809. 155. 0

**БАРАСИИ МАНСУБИЯТИ
ЗАБОНИИ НОМВОЖАҲОИ
«ЁДДОШТҲО»-И
САДРИДДИН АЙНИ**

*Имамбердиева Саломат Менгликуловна,
омӯзгори калони кафедраи методикаи
таълими забон ва адабиёти ДДОТ
ба номи Садриддин Айни*

**ОБЗОР ЯЗЫКОВЫХ СВЯЗЕЙ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ
«ВОСПОМИНАНИЙ»
САДРИДДИН АЙНИ**

*Имамбердиева Саломат Менгликуловна,
старший преподаватель кафедры методики
преподавания таджикского языка и
литературы ТГПУ имени Садриддина Айни*

**REVIEW OF THE LINGUISTIC
RELATIONSHIP OF THE NOUNS
OF «MEMORIES»
SADRIDDIN AYNI**

*Imambtrdieva Salomat Menglikulovna, senior
lecturer, department of teaching methods of the
tajik language and literature, Sadriddin Aini Tajik
State Pedagogical University*

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур сухан аз бобати мансубияти забонии номвожаҳои яке аз асарҳои гаронмояи устод С. Айни «Ёддоштҳо» меравад ва зикр мегардад, ки таркиби луғати ҳамаи забонҳои дунёро қабатҳои гуногун ташкил дода, яке аз ин қабатҳоро маводи ономастикӣ, яъне номвожаҳо, ҷойномҳо, фитонимҳо, зоонимҳо фаро мегиранд. Дар қорҳои илмии доир ба вижагиҳои луғавӣ ва маъноии асарҳои алоҳидаи таърихӣ, баррасии вожаҳои ифодагари исмҳои хос (онимҳо)-и минтақаҳои– алоҳидаи забони тоҷикӣ бахшидашуда ҷойномҳоро антропонимҳоро баробари таҳлили луғавӣ, инчунин, боз баррасиро аз нигоҳи мансубияти забонӣ низ амалӣ мегардонанд. Аз ин рӯ, маводи ономастикӣ «Ёддоштҳо»-ро муаллиф аз нигоҳи мансубияти забонӣ таҳлил намуда, маводи гирдовардашро ба зергурӯҳҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-узбекӣ, омехта ҷудо карда, таҳлил намудааст.

Ба қатори онимҳои тоҷикӣ антропониму антропонимҳои тоҷикиро нисбат дода, онҳоро аз нигоҳи мавзӯи мансуб ба номи шоирону адибон, ҳунармандон, ифодакунандаи амали кишоварзӣ, фаъолияти таълиму тадрис бо ҷузъи мулло, аз рӯи аломатҳои зоҳирӣ шаклгирифта, ифодакунандаи номи чирмҳои осмонӣ, номи касабҳои авлодӣ, номи шаҳру кишвар, ноҳияву деҳот, гузару раста ва бозору дӯконҳо шомил медонад ва онҳоро аз нигоҳи сохт ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-онимҳо ҷудо мекунад.

Калидвожаҳо: сода, сохта, мураккаб, ибора-номвожа, астионимҳо (номи шаҳрҳо), комонимҳо (номи деҳаҳо), гидронимҳо (ҷойномҳои марбут ба мавзӯҳои обӣ), эргонимҳо, маъноӣ луғавӣ, сохтор, формант, онимҳо, онимҳои занона, тоҷикӣ-арабӣ, тоҷикӣ-туркӣ, арабӣ-тоҷикӣ, туркӣ-тоҷикӣ, арабӣ-туркӣ ва амсоли нинҳо.

Аннотация

В данной статье речь идет о языковой принадлежности существительных одного из драгоценных произведений мастера С. То же самое касается «Записок» и упоминается, что лексика всех языков мира состоит из разных слоев, причем один из этих слоев покрыт ономастическим материалом, то есть существительными, топонимами, фитонимами, зоонимами. В научных работах по лексико-семантическим особенностям отдельных исторических произведений исследование слов, обозначающих имена собственные (онимы) конкретных регионов таджикского языка, топонимы и антропонимы, а также лексический анализ осуществляется также с точки зрения взгляда на языковую принадлежность. Поэтому автор проанализировал ономастический материал «Записок» с точки зрения языковой принадлежности, разделил и проанализировал собранный материал на таджикскую, арабскую, турецко-узбекскую и смешанную подгруппы.

Таджикские антропонимы и антропотопонимы отнесены к таджикским именам, а с точки зрения предмета относятся к именам поэтов и писателей, художников, представляющих сельскохозяйственную практику, педагогическую и учебную деятельность с элементом муллы, сформированных по внешним признакам. Знаки, обозначающие названия небесных светил, названия родовых профессий, названия городов и поселков, включают страну, область и деревню, улицы, рынки и магазины и делят их на простые, искусственные, сложные и идиоматические группы.

Ключевые слова: *простые, искусственные, сложные, словосочетание-существительное, астонимы (названия городов), омонимы (названия деревень), гидронимы (топонимы, связанные с водными объектами), эргонимы, лексическое значение, структура, формант, онимы, онимы женского рода, Таджикско-арабский, таджикско-турецкий, арабо-таджикский, турецко-таджикский, арабо-турецкий и тому подобные.*

Annotation

In this article, we are talking about the linguistic affiliation of the nouns of one of the precious works of master S. The same goes to «Notes» and it is mentioned that the vocabulary of all languages of the world is made up of different layers, and one of these layers is covered by onomastic material, that is, nouns, toponyms, phytonyms, zoonyms. In scientific works on the lexical and semantic features of individual historical works, the study of words representing proper nouns (onyms) of specific regions of the Tajik language, place names and anthroponyms, as well as lexical analysis, is also carried out from the point of view of linguistic affiliation. Therefore, the author analyzed the onomastic material of «Notes» from the point of view of linguistic affiliation, divided and analyzed the collected material into Tajik, Arabic, Turkish-Uzbek, and mixed subgroups.

Tajik anthroponyms and anthropotonyms are attributed to Tajik names, and from the point of view of the subject, they belong to the names of poets and writers, artists, representing agricultural practices, teaching and learning activities with the element of mullah, formed according to external signs, representing the names of heavenly bodies, the names of ancestral professions, the names of cities and towns. It includes country, region and village, streets and markets and stores and divides them into simple, artificial, complex and idiomatic groups.

Keywords: *simple, artificial, complex, phrase-noun, astonyms (names of cities), homonyms (names of villages), hydronyms (place names related to water bodies), ergonims, lexical meaning, structure, formant, onyms, feminine onyms, Tajik-Arabic, Tajik-Turkish, Arabic-Tajik, Turkish-Tajik, Arabic-Turkish and the like.*

Тавре маълум аст, ки таркиби луғати ҳамаи забонҳои дунёро қабатҳои гуногун ташкил медиҳанд, ки яке аз ин қабатҳоро маводи ономастикӣ, яъне номвожаҳо, ҷойномҳо, фитонимҳо, зоонимҳо фаро мегиранд. Дар қорҳои илмии доир ба вижагиҳои луғавӣ ва маъноии асарҳои алоҳидаи таърихӣ, баррасии вожаҳои ифодагари исмҳои хос (онимҳо)-и минтақаҳои алоҳидаи забони тоҷикӣ бахшидашуда ҷойномҳову антропонимҳоро баробари таҳлили луғавӣ, инчунин, боз баррасиро аз нигоҳи мансубияти забонӣ низ амалӣ мегардонанд. Аз ин рӯ, маводи ономастикӣ «Ёддоштҳо»-ро аз нигоҳи мансубияти забонӣ таҳлил намуда, маводи гирдовардари ба ҷунин зергурӯҳҳо: тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-узбекӣ, омехта ҷудо кардаем.

Онимҳои тоҷикӣ. Антропониму антропотонимҳои тоҷикӣ аз нигоҳи теъдод дар асар хеле зиёданд ва онҳо аз нигоҳи муҳтаво ва сохтор ба ҷунин зергурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

а) Антропонимҳои тоҷикии мансуб ба номи шоирону адибон, хунармандон: *Хусрави Деҳлавӣ, Устодӯстбои Каландгар, Мулло Бобоҷон, Ҳамроҳхон:* Дар он вақт ман байти *Хусрави Деҳлавиро* мувофиқи мақом замзама қардан гирифтаам [Қ.2: с.319]. ... ки ҳар кадоми онҳо ба *Устодӯстбои Каландгар* каландҳои 5-килограммӣ фармуда гирифтаанд [Қ.1: с.62]. Рӯзе аз шогирдони падарам *Мулло Бобоҷон*, Мулло Ҳамроҳ, Мулло Абдулвоҳид, Мулло Собит омада буданд [Қ.1: с.12(2), 13(2)]; *Ҳамроҳхон* (бобои С. Айни

аз тарафи модар): ... меҳмонхонаи Ҳамроҳон номеро, ки ҳавлиаш ... қарор додаанд [Қ.1: с.11, 12(2)];

б) Антропонимҳои тоҷикии ифодакунандаи амали кишоварзӣ: *Деҳқон* (*Мулло Деҳқон*) ... «мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ» гуён тағоят – *Мулло Деҳқонро*, ки ҳарфшинос буд, дарсҳои ибтидоӣ хонондам... [Қ.1: с.11, 12, 53, 71, 140, 146].

в) Антропонимҳои тоҷикии ифодакунандаи фаъолияти таълиму тадрис бо чӯзи мулло: *Мулло Баҳром*, *Мулло Шоҳ*, *Мулло Наврӯз*, *Мулло Бозор*, *Мулло Шоҳ*, *Мулло Ҳамроҳ*, *Мулло Бобоҷон* ва ғайра: Кирдорҳои бади *Мулло Наврӯз* дар романи «Ғулмон» тасвир ёфтааст [Қ.1: с.171(2)]. Аввал *Мулло Бозорро* ба лаби чуқурӣ оварданд [Қ.2: с.191(2), 289(2), 305, 308(2), 309(2), 310(2)]. *Мулло Баҳром* як талаба, ки аз ҳамсоядеҳаи мо буд, ба ин маънидод розӣ нашуд... [Қ.2: с.259]. Аммо *Мулло Шоҳ* ба ин розӣ нашуд [Қ.2: 258, с.259].

г) Антропонимҳои тоҷикӣ аз рӯи аломатҳои зоҳирӣ шаклгирифта: *Рустами Ашкӣ* (*Рустам*), *Пирак*, *Рӯзӣ-Бадбурӯт* (*Рӯзӣбой*, *Рӯзӣ*), *Рустамча*: *Рустам* хари худро ба ягон бачаи беруна надода худ савор шуда буд [Қ.1: с.117, 118(3), 119(4)]. *Пирак* як сукути андешамандона карда боз ба гап даромад [Қ.2: с.198(5), 199 (2), 200 (3), 201, 202 (2), 203(3), 204(8), 205(4), 206(6), 208(3), 209(4), 211(2), 215(2), 222, 225(2), 229, 265, 267(3), 268, 269(3), 270(2), 274,275, 278(2), 284, 285(4), 286(3), 288(2), 290(4), 291, 297, 301(4), 302, 305; Қ.4: 586(3), 594(7), 600, 601(6)]. *Дирӯз* акаам *Рӯзӣ-Бадбурӯтро* ба ҳучрааш оварда зиёфат кард [Қ.2: с.210, 211(3), 212(5), 213(12), 214(3)]. *Рустамча* бо сарқори тарафи худ ба мо расида омад... [Қ.2: с.223, 224(2); Қ.4: 586, 594(2), 596(6), 597(4), 598(5), 599(3), 600(4)].

ғ) Антропонимҳои тоҷикии ифодакунандаи номи чирмҳои осмонӣ: *Ситораи* чавонмарг. Ман ба ту ҳеч чиз нагуфта будам [Қ.2: с.318(3), 320(3), 321(3), 322(2), 323(2), 324(3), 337, 342, 343, 345].

д) Антропонимҳои тоҷикии ифодакунандаи номи касабҳои авлодӣ: *Бобоғулом* (Ин ҳамон *Раҳимдод*, ки аз тарафи ғоратгарони туркман тохта шуда, бо номи *Неқадам* (*Неқадам*) дар ҳафтсолагиаш ба Абдурахимбой ном маҳаллаи болоӣ фуруш шуда буд): Дар он ҷо пирамарди 80-солае, ки мо ўро *Бобоғулом* мегуфтём ... най навохта нишастааст [Қ.2: с.255];

е) Онимҳои тоҷикии ифодакунандаи шахру кишвар, ноҳияву деҳот, гузару раста ва бозору дӯкониҳо: *Бухоро*, *Самарқанд*, *Соктаре*, *Ғиждувон*, *Зарафишон*, *Дарвешобод*, *Обкена*, *Сари Пули Эшон*, *Бозори Хуҷа*, *Кемухтгарон*, *Регистон*, *Ялангӣ*, *Даҳбед*, *Осиёи Миёна*, *Тоқи Заргарон*, *Қандалотфурӯшӣ*, *Мисгарӣ*, *Собунфурӯшӣ*, *Тоқи Тиргарон*, *Регистон*, *Шаҳррӯд*, *Дилқушои берун*, *Ғурбун*, *Ҷугихона*, *Галаосиё*, *гузари Деғрезӣ*, *гузари Мехчагарон*, *Калобод*, *Каркӣ*, *Ғаждумак*, *Тезгузар*, *Хариз*, *Чилдухтарон*, *Дарвоз*, *Каҳқашон*, *Розмоз*, *Тализарангарӣ*, *Тағи шӯр*, *Хиёбон*, *Бозори нав*, *Чорхарос*, *Фарғона*, *Хуқанд*, *Марғелон*, *Говқушон*, *Девонбегӣ*, *Бӯстон*, *Балх*, *Қундуз*, *Қубодиён / Қабодиён*, *Сугд*, *Афғонистон*, *Кобул*, *Котиён*, *Рӯди Пирмаст*, *Ҳоҷа Аспгардон*, *Кӯлоб*, *Чорсӯ*, *Сиёҳқорон*, *Ҳоҷа Булғор*, *Богчасарой*, *Чорҷӯй*, *Ҷиззах*, *Ўротепта*, *Хоразм*, *Девонабоғ*, *Чилликӯл*, *Сарой Камар*, *Тирмиз*, *Такбандбофон*, *Норак*, *Вахш*, *Ширбадан*, *Ситорамаҳхоса* (*чорбоғи амир*), *Морқуш*, *Сесӯ*, *Понобиён*, *Бобои Нонкаш*, *Абедӣ*, *Деших*, *Дуоба*, *Хева* ва ғайра.

Номвожаҳои дар боло овардаи тоҷикии асарро аз нигоҳи сохт ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ ё ибора-номвожа дастабандӣ кардан мумкин аст:

сода: *Балх*, *Вахш*, *Сугд*, *Хева*, *Бухоро*, *Самарқанд*, *Соктаре*, *Ғиждувон*, *Обкена*, *Ғурбун*, *Хариз*, *Розмоз*, *Хиёбон*, *Фарғона*, *Хуқанд*, *Марғелон*, *Қундуз*, *Кобул*, *Кӯлоб*, *Ҷиззах*, *Хоразм*, *Тирмиз*, *Деших* ва ғайра;

сохта: *Кемухтгарон*, *Регистон*, *Ялангӣ*, *Мисгарӣ*, *Ғурбун*, *Каркӣ*, *Ғаждумак*, *Қубодиён / Қабодиён*, *Афғонистон*, *Котиён*, *Норак*, *Понобиён*, *Абедӣ*, *Дуоба* ва ғайра;

мураккаб: *Зарафишон*, *Дарвешобод*, *Даҳбед*, *Қандалотфурӯшӣ*, *Собунфурӯшӣ*, *Шаҳррӯд*, *Ҷугихона*, *Галаосиё*, *Тезгузар*, *Чилдухтарон*, *Каҳқашон*, *Тализарангарӣ*, *Чорсӯ*, *Сиёҳқорон*, *Богчасарой*, *Чорҷӯй*, *Девонабоғ*, *Чилликӯл*, *Такбандбофон*, *Ширбадан*, *Ситорамаҳхоса* (*чорбоғи амир*), *Морқуш*, *Сесӯ*, *Понобиён* ва ғайра;

ибора-номвожа: *Сари Пули Эшон, Бозори Хўча, Осиёи Миёна, Тоқи Заргарон, Бозори Хўча, Тоқи Тиргарон, Дилкушои берун, гузари Дегрезӣ, гузари Мехчагарон, Таги шўр, Бозори нав, Рўди Пирмаст, Хоҷа Аспгардон, Хоҷа Булғор, Сарой Камар, Бобои Нонкаш ва гайра.*

Номвожаҳои тоҷикии «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ аз нигоҳи мансубият ба гурӯҳи луғавии ономастикӣ боз ба чандин зергурӯҳҳо тасниф мешаванд:

Астионимҳо (номи шахрҳо): *Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Хуқанд, Марғелон, Балх, Қундуз, Кобул, Кулоб, Ҷиззах, Ўротеппа, Тирмиз, Норак, Хева ва гайра.* Ҳавлии Шарифчон-махдум дар гузари *Чорхароси* шаҳри **Бухоро** буд... [Қ.3: с.3, 40, 46, 84, 85, 114]. ... ки ҳукумати Афғонистонон ноибулҳукуматро ҳабс карда, ... ба **Кобул** бурдааст [Қ.3: с.33]. Падари Иброҳим, ки Чурабой ном дошта, дар миёнаи савдогарони **Бухоро** ва **Хева** даллолӣ мекард... [Қ.3: с.164].

Комонимҳо (номи деҳаҳо): *Соктаре, Дарвешобод, Обкена, Сари Пули Эшон, Кемухтгарон, Даҳбед, Ғурбун, Ҷугихона, Галаосиё, Каркӣ, Гаждумак, Тезгузар, Хариз, Чилдухтарон, Паҳмӯза, Розмоз, Чорхарос, Қундуз, Котиён, Сиёҳкорон, Богчасарой, Девонабоғ, Чилликӯл, Сарой Камар, Морқуш, Сесӯ, Понобиён, Бобои Нонкаш, Абедӣ, Деших, Дуоба, Хева ва гайра:* Азбаски ин чӯй дар замони серобиаш **Тезгузар** ном деҳаро об медодааст, ба вай «чӯйи Тезгузар» ном додаанд [Қ.2: с.253(2)]. ... аз пеши деҳаи Файзобод ва Дилкушои Берун гузашта, ба **Ғурбун** мерасад [Қ.2: с.215, 291(3)]. Ба болои ин дар наздикии ин деҳа – дар деҳаи Болои Рӯд, ... чандин санги осиё будааст [Қ.1: с.11, 24(4), 25(2), 35]. ... деҳае буд, ки вайро Паҳмӯза (Паҳнмӯза) меномиданд [Қ.1: с.110].

Гидронимҳо (чойномҳои марбут ба мавзёҳои обӣ): *Зарафшон, Ҷӯйи Тезгузар, Таги шўр, Истамзе, Ҷилвон, Рўди Пирмаст, Мазрангон, Чорҷӯй, Ҷилликӯл, Норак, Вахш, Дуоба ва гайра:* Ҳамон сол дар **Зарафшон** аввал об кам шуда, дар вақти тобистон тамоман хушкид... [Қ.1: с.8, 50(2), 59, 162; Қ.2: 258; Қ.3: 26, 35]. Рӯзе ман дар лаби чӯйи **Мазрангон**, ки аз даруни деҳа мегузашт, бо обкашакам бозӣ мекардам [Қ.1: с.8, 62, 66, 120]. ... аз тарафи чанубаш чӯйи **Истамзе** сар мешуд [Қ.1: с.75]. ... сағони шикории худ – мулозимонашро ба канори рӯди **Ҷилвон** баровард [Қ.1: с.77(2), 79(4), 80].

Эргонимҳо (юн. *ergā* – меҳнат, кор, заҳмат, фаъолият ва *ānit* – ном ва ифодакунандаи номи растаҳо ва дӯконҳо): *дӯкони Назруллобои ҳалвогар, бозорчаи Сари пули Эшон, масҷиди Болои Ҳавз, мадрасаи Фатҳулло Қӯшбегӣ ва гайра:* ... барои хубтар ва осудатар тамошо кардани тарфбозӣ дар дӯкони **Назруллобои ҳалвогар** – Файзибой чойгир шудам [Қ.1: с.116]. ... ва баъд аз он аз **Сари Пули Эшон** Зарафшонро гузашта, ... ба ҳавлии худ бармегашт [Қ.1: с.129; Қ.3: с.35]. Дар вақти намози пешини хонақоҳи Девонбегӣ ва **Болои Ҳавз**, одатан мардуми Бухоро мурдаҳои худро дар вақти мазкур дар ҳамон чоҳо бурда чаноза мехонданд... [Қ.1: с.140; Қ.2: 212(2), 267, 270, 278, 279. Қ.3: 77(2)]. ... ӯ (Мулло Деҳқон – И. С.) аз мадрасаи **Фатҳулло қушбегӣ**, ки ба чойи мо наздик буд, як хучра ёфта буд ва дар он ҷо дарсгӯйӣ мекард [Қ.1: с.140].

Гуфтан ҷоиз аст, ки дар байни номвожаҳои тоҷикии асар чандин вожаҳо мавҷуданд, ки дар шакли имрӯзаашон маънои луғавиашонро муайян кардан хеле душвор аст. Аз ин рӯ, онҳоро бо назардошти ҷиҳатҳои таърихиашон дар асоси талаботи таҳлили решашиносӣ шарҳу эзоҳ медиҳем. Ба ин қатор чунин номвожаҳоро дохил кардан мумкин аст: *Бухоро, Самарқанд, Соктаре, Ғиждувон, Обкена, Кемухтгарон, Ялангӣ, Ғурбун, Хариз, Розмоз, Хўқанд, Марғелон, Ҷиззах, Хоразм, Тирмиз, Деших, Хева ва гайра.*

Бухоро номи шахр ва вилоят дар ҳудуди Ҷумҳурии Узбекистон аст. Номи ҷуғрофӣ мазкур дар фарҳангҳо ба таври зайл шарҳу эзоҳ дода шудааст. Аз ҷумла, дар фарҳанги «Бурҳони қотей» доир ба ин чойноми таърихӣ чунин маълумот оварда шудааст: «*Бухоро бар вазни мудоро; шахрест машҳур аз Мовароуннаҳр ва муштақ аз бухор аст, ба маънии бисёрим. Ва чун дар он шахр уламо ва фузало бисёр будаанд, бинобар он, бад-ин ном мавсум шудааст*» [Бурҳони қотей 1993, Ҷ.1, с.156].

Ғиждувон бори аввал дар асари «Таърихи Бухоро» вобаста ба шуриши Муқаннаъ бар муқобили арабҳо зикр мешавад ва пасон дар солномаҳои таърихии асри X қайд гардидааст. Тибқи маълумоти ин сарчашмаҳо маънои луғавии ғиждувон ба маънои девони зиёд буда (ғуж – бамаънои зиёд) далолат мекунад. Ба қавли номшинос С. К. Қараев ин ҷойном вожаи тоҷикӣ буда, аз ҷузъҳои ғижду – киштӣ ва вон (ба маънои бон) шакл гирифта, маънои ниғаҳбони киштиро дорад. Дар асрҳои миёна дар водии Зарафшон мавҷуд будани кӯли бузурги киштигард дар сарчашмаҳо қайд гардидааст [Қараев 2015, с.293]. Деҳаи Ғиждувон ба ҳаёти давлати Сомониён дохил буда, Ғиждувон дар асри XII деҳаи бозорие буд, ки 6 фарсах дуртар аз Бухоро ҷойгир шуда буд. Минбаъд туманро, ки Ғиждувон дар он ҷойгир буд, ё тумани Ғиждувон ё Ҳарканрӯд меномиданд.

Обкена ин ҷойном таърихӣ буда, дар ҳамин шакл сода аст ва таърихан аз ҷузъҳои *ob* (моеъ, дарё) ва *kena* (деҳа, хона) таркиб ёфта, маънои деҳаи дар канори дарёбударо ифода мекунад. Ҳоло ин вожа дар ҳамин шакл номи яке аз деҳаи вилояти Бухоро аст.

Кемухтгарон номи гузар дар шаҳри Бухоро буда, эргоним аст ва ба макони хунармандони чармгар далолат мекунад [Қараев 2015, с.278].

Ялангӣ аз вожаи «яланг»-и гуфтугӯй шакл гирифта, замини кушоди холӣ аз иморат ва киштро ифода мекунад [ФТЗТ 2008, Ҷ.2. с.878]. Дар лаҳҷаҳои тоҷикони болооби Зарафшон «ялангӣ» гуфта мавзеи кушоду ҳамвор ва пахну густурдаро гӯянд.

Ғурбун номи гузар дар шаҳри Бухоро буда, ҳоло дар байни мардум бо номи Ғарибия ёд мешавад ва агар ин вожаро шарҳу эзоҳ диҳем, дар ҳамин шакл маъноаш мусофир, дурафтода аз ватан, аз хонумон ҷудо, бе ёру диёр; маҷозан бекас, бечораро ифода мекунад [ФТЗТ 2008, Ҷ.1. с.378]. Ба андешаи мо, ин антропоними ҷуғрофӣ асосисуғдӣ дошта, аз ҷузъҳои ғур/ғар – кӯҳ ва бун (аслан «пун» аст, ба маънои пур, зиёд) шакл гирифта, маънои ҷойи серталу теппа ва пуштакӯхро ифода мекунад.

Хариз ин ҷойноми таърихӣ буда, дар ҳамин шакл сода аст ва таърихан аз ҷузъҳои *xar* ва *diz* таркиб ёфта, маънои дижи бузургро далолат мекунад. Ҷузъи *xar* шакли ихтисоршудаи *xarf* (харф)-и забонҳои шарқии эронӣ буда, маънои баландӣ, бузургиро ифода мекард. Ҳоло ин вожа дар таркиби чанд ҷойномҳои Тоҷикистон, аз ҷумла **Мучихарф**, **Пишихарф** ва мисоли инҳо боқӣ мондааст, ки муҳаққиқон ин анҷомаи номвожасозро мансуби забонҳои шарқии эронӣ медонанд ва ба маънои баландӣ ташреҳ медиҳанд [ниг.: Офаридоев 2001, Маҳмадҷонов 2009]. Дар забони адабии тоҷикӣ ин вожа ҳамчун омоним ифодакунандаи номи як ҳайвони чорпо низ доништа мешавад, яъне хар (маркаб, чорпо, сутур).

Хуқанд номи шаҳр дар вилояти Фарғонаи водии Фарғона буда, астионими қадимӣ аст ва нахустин бор дар «Худуд-ул-олам» зикр гардидааст. Ин астионим аз ҷузъҳои *hu* – (хуб)-и порсии бостон ва *kanta*-и суғдӣ (шаҳр, деҳа) таркиб ёфта, маънои шаҳри хубон ё хубчеҳрагон аст [Каримов 1988, с.34]. Ҷойноми мазкур, аслан, вожаи суғдӣ буда, аз ду ҷузъи маънодор иборат аст, яъне аз ҷузъҳои *xu* – хуршед ва *kant//kand* – шаҳр, ки маънои «шаҳри офтоб»-ро дорад.

Марғелон номи шаҳр дар вилояти Фарғонаи водии Фарғона буда, ин астионим дар шакли Маргинан бори аввал дар навиштаҳои сайёҳони арабизабон, чун Макдисӣ (асри X) зикр гардидааст. Дар шакли Марғелон // Марғилон дар «Бобурнома»-и Бобур (асрҳои XV-XVI) омадааст. Аз рӯи шакли зоҳириаш ин астионим аз ҷузъи *marǰ* (марғ) ва унсурҳои дастурӣ таркиб ёфта, ба маънои сабзазор далолат мекунад [Каримов 198, с.54]. Ҷойноми Марғелон, аслан, мансуби забонҳои шарқии эронӣ, яъне суғдӣ буда, асли он Марғиён аст ба маънои сарзамини сабзу хуррам, яъне ҳамешасабз, чаманистон.

Ҷиззах, ин ойконим таърихӣ буда, дар ҳамин шакл сода аст ва таърихан аз ҷузъҳои *diz* ва форманти *-ak* таркиб ёфта, маънои дижи хурдро ифода мекунад. Ҳоло ин вожа дар ҳамин шакл номи яке аз вилоятҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон аст ва дар асоси мавҷуд будани қалъаи хурдак дар ҳамин ҳудуд номгузорию соҳиб гаштааст.

Хоразм – ин ойконим таърихӣ буда, дар ҳамин шакл сода аст ва таърихан аз ҷузъҳои *xvāra* (**офтоб**, **хуршед**) ва *zama* (замин) таркиб ёфта, маънои замини

офтобрӯяро ифода мекунад. Ҳоло ин вожа дар ҳамин шакл номи яке аз вилоятҳои Ҷумҳурии Узбекистон аст ва дар ҳудуди ин вилоят мардуми ориёии хоразмӣ зиндагӣ доранд.

Тирмиз / Термиз – ин ойконим таърихӣ буда, дар манбаъҳои таърихӣ дар шаклҳои **Тармит, Тирмид, Тармад** низ дучор мешавад ва маънояш шаҳри мардон, лангар, истгоҳ, гузаргоҳро дорад. Ҳоло ин вожа дар ҳамин шакл номи маркази вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Узбекистон аст.

Деших – ин комоним таърихан мураккаб буда, аз чузъҳои деҳ ва шайх таркиб ёфта, деҳи шайх ё маънои макони шайхро дорад.

Хева – ин ойконим таърихӣ буда, дар ҳамин шакл сода аст ва таърихан аз чузъи **хвара (офтоб, хуршед)** таркиб ёфта, замини офтобиро ифода мекунад. Ҳоло ин вожа дар ҳамин шакл номи яке аз шаҳрҳои вилояти Хоразми Ҷумҳурии Узбекистон аст ва дар ҳудуди ин вилоят мардуми ориёии хоразмӣ зиндагӣ доранд.

Ҳамин тавр, дар зерфасли мазкур антропониму анротопонимҳои мансуби забони тоҷикӣ «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифта, маълум гардид, ки миқдори антропониму анротопонимҳои мансуби забони тоҷикӣ дар асар хеле зиёд будааст. Аз ин миқдори фаровон антропонимҳо нисбатан камтар буда, ҷойномҳои тоҷикӣ хеле зиёданд, ки мо онҳоро аз нигоҳи мазмун (мазмунӣ иҷтимоидошта, ифодагари ҷурмҳои осмонӣ, мансуби соҳаи кишоварзӣ), сохт (сода, сохта, мураккаб ва дар қолиби ибора) ва мансубият ба гурӯҳи луғавии ономастикӣ (полионим, комоним, гидроним, эргоним ва ғайра) чудо карда, мавриди баррасӣ қарор додаем.

Нақши забони арабӣ дар шаклгирии онимҳои асар. Мусаллам аст, ки дар ғаноманд гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ вомгирӣ ё иқтибосот нақши муайян дорад. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ вожаҳои зиёди арабӣ нисбат аз забонҳои дигар ба назар мерасанд, ки ин муассирӣ дар интихоб ё гузоштани номи фарзанду наберагон ва номи маҳалли зист ҳам дида мешаванд. Аз ҷумла, антропонимҳо дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ бештар ба назар расида, дар қолибҳои зерин ифода ёфтаанд:

а) ифодаёбӣ дар қолиби калимаи сода: *Муҳиддин, Сирочиддин, Музаффар, Абдулло, Ҳабиба, Қутбия, Исо, Бедил, Ҳофиз, Киromиддин, Абдулаҳад, Зиёуддин, Маҷид, Аҳмад, Ҳошим, Комилҷон, Афзал, Нуриддин ва ғайра:* Аммо додари хурдам, ки Киromиддин ном дошта 4- сола буд, баъд аз беморӣ зуд қувват гирифт [Қ.1: с.160(3); Қ.2: 243, 246]. Дар он ҷо аз писарбачагон ман ва боз **Абдулло** ном як бачаи ғиждувонӣ буд [Қ.1: с.80, 114(2)].

б) ифодаёбӣ бо таркибҳо ё ибора-антропонимҳо: *Сайид Муродхоҷа, Сайид Умархоҷа, Сайид Акбар, Сайид Акбархоҷа, Шайх Саъдӣ, Сайид Аҳмадхоҷа, Абдулвоҳиди Садри Сарир, Шарифҷон-Маҳдум Садри Зиё, Шароф-Даллол, Орифхони аълам, Маҷиди қаҳқашионӣ, Қорӣ Зоҳид, Ҳазрати Усмон* ва ғайра: Дар деҳаи Соктаре аз миракониён **Қорӣ Маҳмуд** ном касе буд [Қ.1: с.119, 120(2), 121(3), 122(3), 147].

Ҳамчунин, онимҳо дар асари тарҷумаиҳолии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ аз нигоҳи мансубият ба қабатҳои ҷомеаро ба чунин зергурӯҳҳо чудо кардан мумкин аст:

а) онимҳои шоирону адибон: *Шайх Саъдӣ, Исо, Бедил, Ҳофиз, Шарифҷон-Маҳдум, Маҳдумҷон, Садри Зиё, Афзал* ва ғайра: ... масалан: – Аз Ҷомӣ ё аз Ҳофиз, ё аз **Шайх Саъдӣ**, – гуфта ҷавоб меодам [Қ.1: с.51(2), 52, 162; Қ.4: 466(2), 473, 595, 658]. Акнун як шубҳаи дигар монда буд: «Оё барои шоир шудан валий – соҳибкаромот будан шарт набудааст, ё ин ки **Исо** валий будааст» [Қ.1: с.95(3), 96(3), 97(3), 98(2)]. Ин байт дар таъкираи **Афзал**, ҳам дар таъкираи **Садри Зиё** ба номи амир навишта шудааст [Қ.2: с.290]. ... як ғазали **Бедилро** сар кард ва дар авҷи он ҳаво ҷуфтронӣ дигар ... ба ӯ ёрӣ дод [Қ.1: с.156(2); Қ.2: 258(2)]. Инҳо он хунармандоне мебошанд, ки **Ҳоча Ҳофиз** дар шаъни хурӯши дойраи инҳо байте гуфтааст [Қ.1: с.81, 82, 91; Қ.3: 59, 106; Қ.4: 456, 466(2), 495, 653].

б) онимҳои занона: *Ҳабиба, Қутбия ва ғайра:* **Ҳабиба** дар ҷавоби ин суханони ӯ «кошкӣ пеш кунанд» гӯён охе мекашид... [Қ.1: с.81(8), 82(4), 83(5), 84(2), 85(2), 86, 91(5),

92(3), 93(2), 124(2), 125]. Духтарони дигар дар байни худ аз хушрӯии Ҳабиба ва **Қутбия** гап мезаданд... [Қ.1: с.81(2), 82, 83, 84(4)].

в) онимҳои пайвандону хешу ақрабони устод С. Айни: *Сайид Муродхоҷа (падари нависанда), Муҳиддин (бародари калонӣ), Сайид Аҳмадхоҷа (бобои падараш), Сайид Умархоҷа (бобои нависанда, падари падар), Қурбонниёз (тағои нависанда), Сайидакбар, Сироҷиддин, Киromиддин, Шарифҷон-Маҳдум ва ғайра: ... ки «ҳосили ин қадар баланд ҳосият надорад. Ана ҳамин ҳосили аз ҳад зиёд буд, ки сари Сайид Муродхоҷа (падарам)-ро хӯрд»* [Қ.1: с.11, 158]. Бобоям масҷидро бо зебой таъмир намуда, дар сутуни он бо хати худ калимаҳои «амали **Сайид Умархоҷаи** соқтарегӣ»-ро кандакорӣ кардааст, одами хату саводнок буда, ... [Қ.1: с.11(3)]. – *Муҳиддин*, ту деҳаи Болои Рӯдро медонӣ? [Қ.1: с.17, 24(2), 125]. ... ва илова кард: – аризаро навишта ба бародари ту **Қурбонниёз**, ки чавони бочасорати оқил аст, супурдам... [Қ.1: с.17(2), 22, 33, 71, 73(3), 74(2), 77(2), 89, 125; Қ.2: 245(4), 246, 247, 248(2), 249(4), 250(3), 251(3), 255(2), 256(3), 260, 261, 265, 307]. Мо дар хона се бародарон мондем, додари калонам – **Сироҷиддин** 8-солаи 9-баро буд [Қ.1: с.53, 160; Қ.2: 243]. ... Калонтари ин обкашакро бобои ман, ки **Сайид Аҳмадхоҷа** ном дошта, ... сохта буданд [Қ.1: с.59].

г) онимҳои пайғабарону пешвоёни динӣ: *Ҳазрати Усмон...:* Ачдоди мо ба **Ҳазрати Усмон**, ки ёри сеюми пайғамбаранд, мерасад [Қ.2: 338].

ғ) онимҳои шоҳону амирон ва ҳокимони давр: *Музаффар, Абдулаҳад, Абдулвоҳиди Садри Сарир ва ғайра: ... амир Музаффар* дар охири умри худ аз ҳамон деҳқонбачагони ба андоз баҳо карда додашуда бо номи «ғуломбача» як дастаи сарбози маҳсус ташкил карда буд [Қ.1: с.77, 78, 164; Қ. 2: 301 (2)]. ... дар замони **Абдулаҳад** бошад, ... барои иҷрои ин талаб одамони «қордон ва қорчаллон»-ро ёфта, амлоқдор таъин менамуд [Қ.1: с.164 (2), 290]. **Абдулвоҳиди Садри Сарир** ... қозии Ғиждувон буд, ки писари ӯ шарикдарси Мулло Деҳқон дар Бухоро будааст (ӯ 77-сола бошад ҳам, дар қандани рӯди нав роҳбарӣ намудааст) [Қ.1: с.71, 72, 77(2), 89, 123, 124(6), 125; Қ.2: 251, 252(4), 263].

д) номи мазорҳои мансуби забони арабӣ: *Ҳоҷа Дарвеш (мазор дар деҳаи Дарвешобод), Қутайба (мазор, имом), Ғарибмазор, Мазори Баҳоуддини Нақибанд, Мазори Ҳоҷа Исҳоқи Калободӣ, Мазори Чилдухтарон, Хонаи Каъба (мазор ё зиёратгоҳ), Ҳоҷа Муҳаммади Туркиҷандӣ (Туркиҷандӣ), Мазори Ҳоҷа Убон (хоҷагони Ҳоҷа Убон):* Дар сари болокӯчаи пушти мадраса ҳавлие буд, ки дарвозааш аз болокӯча буда, пушташ ба мазори **Қутайба** мепайваст [Қ.3: с.12, 122(3), 124, 125(3), 126(5)]. Он пуштаи мазор буда, дар се тарафи қабри **Ҳоҷа Муҳаммади туркиҷандӣ** воқеъ шуда буд [Қ.3: с.116, 117, 130]. **Ғарибмазор** пур аз чангали хордор буд, ки дар миёни он чангал касе даромада наметавонист [Қ.1: с.50(2), 51, 52, 53(2)]. Дар поёни суфа ба майдончае маддоҳе маърака гирифта ба мардум аз фазои **Ҳоҷа Дарвеш** гап мезад [Қ.1: с.108, 110(3), 111]. Ӯ харбоз буд ва харҳои хуби ҳангӣ нигоҳ дошта, дар миёнаи Бухорову Вобқанд ва Бухорову мазори **Баҳоуддин** кирокашӣ мекард [Қ.2: с.215(2), 223, 283, 338; Қ.4: 498(3), 499, 591]. Вақте ки мо аз мазори **Ҳоҷа Исҳоқи Калободӣ** гузаштем, аз пеши мо як майдончаи чуқур баромад... [Қ.2: с.215]. ... тағоиям дар сабаби номи Хариз вобаста ба афсонаи **Чилдухтарон** як ҳикоя гуфта буд [Қ.2: с.254, 255(2)]. Ба ҳамаи шумоён маълум аст, ки мазори **Ҳоҷа Убон** дар тарафи ғарби шимолии шаҳри Бухоро буда, 5 фарсах (40 километр) дуртар аз шаҳр ва дар даруни ҷулистони регзор мебошад [Қ.2: с.313(3), 315(4), 316, 320, 321, 330, 344].

е) номи нуқтаҳои маскунӣ: *Хонрабат:* Карантинҳои ҳукумати Бухоро ... дар мавзеи **Хонрабат** ташкил шуда буд [Қ.3: с.80, 85]. Вожаи **рабат** арабӣ буда, маънои сарой, қорвонсаройро ифода мекунад. Вожаи **хон** бар ифодаи амир аст ва яқоя маънои луғавии ин номчой қорвонсаройи амирро ифода мекунад [Қараев 2015, с.187].

ё) номҳои деҳот: *Ғурбун:* ... ва **Ғурбун** якшабӣ ё душабӣ монда, ... ба ҳавлии худ бармегашт [Қ.3: с.35]. Ин номчой бар ифодаи макони ғарибон омадааст ва мансуби забони арабӣ аст.

ж) номи маҳалҳои мутааллиқи гурӯҳи этникӣ: Мири Араб: Ман рӯзона барои дарс хондан ва дарс тайёр кардан ҳеч вақт намеёфтам, бинобар ин се дарсоро, ки соли пеш дар вақти дар мадрасаи *Мири Араб* буданам доштам, ба як дарс фаровардам [Қ.3: с.24, 40(2), 57, 58(2), 98, 99].

Ҳамин тавр, дар зерфасли мазкур антропониму анротопонимҳои мансуб ба забони арабии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуд ва маълум гардид, ки миқдори номвожаҳои ба ин забон мансуббудаи асар камтар ва антропонимҳои ба ин забон мансуббуда дар асар нисбатан бештар қорбаст гардидаанд.

Онмҳои туркӣ-узбекии асар: Дар таркиби луғавиизабониточикӣ миқдори вожаҳои туркӣ-узбекӣ миқдоран зиёд нестанд ва воридшавии онҳо аз асрҳои XIII-XIV шуруъ гардидааст. Дар «Ёддоштҳо» мо чунин антропонимҳои туркӣ-узбекиро пайдо кардаем:

а). Антропонимҳо: Эргаш, Чурачулак, Ботурбой, Қарабек, Йулдошбой ва ғайра: – *Эргаш*, ки падараш ғуломи падари ман будааст, имрӯз вай ҳам курта-лозимии суфӣ пӯшида гаштааст [Қ.1: с.15(2), 17(2), 18, 28(2), 29(5), 30(4)]. ... як сари қадам ба гузари Мадрасон рафта пурсад, ки ман ба ҳаҷ рафтаам ё не, агар касе гӯяд «*Чурачулак* ҳаҷ нарафтааст», ҳар қадам аз шумо, ки дар ин ҷо ба ман як танга додааст, аз ман даҳ танга карда гирад [Қ.1: с.111(2)]. ... *Ботурбой* рангрез ӯро аз Ғиждувон ба Соктаре бурда монда буд, ки бадахлоқ нашавад [Қ.1: с.114]. Мо аз ҳама аввал аз чош ба ғалбер тахминан баркашида 15 ман (120 пуд) ба *Йулдошбой* барои қарзи гӯру кафани падар додем [Қ.1: с.149, 157, 158(2)]. *Қарабек* дар асл аз ҷумлаи деҳоти Соктаре аз деҳаи Тахти Қурғон, аз ҷамоати «Буркутҳо» буд [Қ.1: с.163(2), 164(2), 165(4), 166(4)].

б). Онимҳои ифодакунандаи мавзеи ҷуғрофӣ: *Қарахонӣ, Қизил, Қараяғоч, Қаршӣ, Қазоқрабат, Қазон, Қизилтеппа, Уч Учоқ ва ғайра:* ... ки ба дашти *Қизил* мепайвандад, воқеъ буд [Қ.1: с.9; Қ.2: 245]. ... ба киштзори деҳаи *Қарахонӣ*, ки ... мепайваस्त [Қ.1: с.33]. ... деҳаи *Қараяғоч* бо киштзорхояшон, тарафи шимоли Деҳнави Абдуллоҷон ... [Қ.1: с.48]. Маълум мешуд, ки Шарофхоча дар *Қаршӣ* ҳам ғайр аз сарсаригардӣ кори дигаре надоштааст... [Қ.1: с.39(2), Қ.2: 301(2), 302; Қ.3: 24, 38(2), 53, 58, 80]. Аз ҷумлаи косагарон дар деҳаи *Қазоқрабат* устое буд, ки коса ва табакҳои нақшини хеле хуб мебаровард [Қ.1: с.80, 81, 88]. ... аммо кафшхое, ки русҳои *Қазон* медӯзанд, бинобар он ки онҳо дар мағзи танҷарми вай мӯйлаби хукро мемонанд, «ғарҷ-ғурҷ» мекунад [Қ.2: с.227(5), 229; Қ.3: 59, 72]. Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ дар Бӯстон ном деҳаи райони *Қизилтеппаи* ҳозира ... таваллуд ёфта буд [Қ.3: с.19]. Ӯ бо андак маош гоҳ дар сарҳади Хоразм – дар *Уч Учоқ*, гоҳ дар роҳи Қаршӣ – дар Қаравулбозор дар қатори дигар нӯкарон посбонӣ мекард [Қ.3: с.85].

Ҳамин тавр, дар зерфасли мазкур антропонимҳои мансуб ба забони туркӣ-узбекии «Ёддоштҳо»-и устод С.Айнӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуд ва маълум гардид, ки миқдори антропонимҳои мансуб ба забони туркӣ-узбекӣ дар асар хеле каманд ва, асосан, барои ифодаи номи одамон ва маҳалҳои узбекнишин омадаанд.

Онимҳои русӣ-байналмилалӣ асар: Калимаҳои русӣ-байналмилалӣ ба тавассути забони русӣ иқтибосшуда таърихи чандон тулонӣ надоранд. Воридшавии чунин калимаҳо аз нимаҳои дуҷуми асри XIX, баъд аз забт шудани Осиёи Миёна аз ҷониби империяи Русия, шуруъ шудааст. Ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосӣ низ якбора ба забони адабии хаттӣ қабул нашуда, дар ибтидо онҳо дар муҳовара – забони зиндаи мардум ба қор бурда мешуданд, баъдан тавассути асарҳои адабони ҷудоғона ба забони адабии хаттӣ низ ворид шудан мегиранд. Дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ вожаҳои иқтибосии русӣ-байналмилалӣ ҳам барои ифодаи номи одамон (антропонимҳо) ва ҳам барои ифодаи ҷойномҳо омадааст:

а). Антропонимҳои русӣ-байналмилалӣ: *Колесов, Харитонов* ва ғайра: ... дар воқеаи *Колесов* дар соли 1918 дар он ҷо мақтул гардонид [Қ.3: с.23]. ... баъзе китобхоро ба Қазон оварда, дар матбааи *Харитонов* ҷоп мекард ... [Қ.3: с.72].

б). Хоронимҳои русӣ-байналмилалӣ: *Москва (Маскав), Қрим, Париж (Порис), Қогон, Волга, Каспӣ, Сибир, Оренбург, Коммунизм, Кавказ, «Кавказ-Меркурий» ва ғайра:* ... зикри Аҳмад-маҳдум ва намунаи асархояш дар... «Намунаи адабиёти тоҷик», ҷопи

Москва, соли 1926 қайд шудаанд [Қ.3: с.38, 72, 90(20)]. ... аз Боғчасарой ном мавзеи **Крим** баромада меомад (газетаи «Тарҷумон» – И. С.) [Қ.3: 59]. Дар миёнаҷойи рӯи дунё як шаҳри азим ҳаст, ки вайро **Пориж** ё ин ки **Порис** меноманд... [Қ.3: с.60]. Маъмурони Россияи подшоҳӣ, ки дар **Когон** менишастанд, дар ин қор бетараф намонданд... [Қ.3: с.77(2)]. Аз ин ҷумла «**Кавказ-Меркурий**» ном як ширкат ҳаст... [Қ.3: с.89]. ... дар Чорҷӯй молро қабул карда, бо роҳи оҳан, ба воситаи баҳри **Каспий** ва **Волга** ба **Русия** расонад [Қ.3: с.89]. ... подшоҳи **Русия** бошад, ... аз гуруснагӣ дуздада бошад, ба **Сибир** мефиристонад [Қ.3: с.91]. ... **Оренбург** мебурд ва аз он ҷоҳо молҳои русӣ меовард [Қ.3: с.149]. ... дар мазор гӯсфандчаронӣ карданам дар очерки колхозии «**Коммунизм**» қисман акс гардидааст [Қ.3: с.162]. ... мардуми Доғистон ва **Кавкази** Шимолӣ буд [Қ.3: с.78].

Ҳамин тавр, дар зерфасли мазкур номвожаҳои мансуб ба забони русӣ-байналмилалӣ асари «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни мавриди баррасӣ қарор дода шуд ва маълум гардид, ки миқдори номвожаҳои мансуб ба забони русӣ-байналмилалӣ дар асар хеле каманд ва, асосан, барои ифодаи номи шаҳрҳо, дарёҳо ва корхонаву минтақаҳои Русия омадаанд.

Онимҳои омехта (гибрид)-и асар: Антропонимҳои «Ёддоштҳо»-и устод С. Айниро дар навбати худ боз ба антропонимҳои омехта (гибрид) ҷудо кардан мумкин аст. Дар шаклгирии омехта чунин қолибҳои антропонимҳо ба назар расид:

а). Точикӣ-арабӣ: *Усто Барот, Равшанниёз, Бобо Соиб, Хоҷахон, Мирзо Муъмин, Мулло Абдусалом, Шоҳмурод, Мулло Аваз, Мулло Исомиддин, Мулло Ҳаким, Мулло Қамар, Мирзо Абдулвоҳид, Мулло Ҳомид, Мулло Муҳиддин:* Мо ба ҳавлии **Усто Бароти ҳалвогар** расидем... [Қ.1: с.24, 35, 36(2)]. Тағоиҳоям – Қурбонниёз, **Равшанниёз** ва Ниёзхонҳо ҳам дар байни ҳашарчиҳо буданд, омада бо падар ва тағоиям вохӯрдӣ карданд [Қ.1: с.33, 73; Қ.2: 244(4), 245]. Шоир бояд ... **Бобо Соиб** барин, ... дар ҳар маврид шеърҳои хуб гуфта тавонад [Қ.1: с.96 (3), 97]. Аммо **Хоҷахон** ғайр аз ду чашме, ки ба садакаи мардум нигарон буд, чизе надошт [Қ.1: с.150 (2)]. Дар натиҷа он 40 таноб замин дар муддати 3 сол дар қатори заминҳои ноқорам даромада Мирзо Ёулдош ва **Мирзо Муъмин** андози хорпулӣ ва шудгорпулӣ меодагӣ шуданд [Қ.1: с.163, 165(2)]. **Мулло Абдусалом** дар миёнаҳои суҳбат гапро ба болои кафши Мулло Туроб оварда, аз ӯ ҳақиқати қорро пурсид [Қ.1: с.167(2), 170(2); Қ.2: 189(2), 190(2), 191(4), 205, 227, 229(3), 235, 237, 240(2), 241, 243, 265, 268, 310(3)]. – Ин ҳамон бача нест, ки дар ҳавлии шумо маҳмаддоноӣ маро (**Мирзо Абдулвоҳидро**) дар байтбарак банд карда буд? – гуфта пурсид [Қ.1: с.169; Қ.2: 310]. Бинобар ин амир **Шоҳмурод** (Маъсум-бӣ) дар бораи таъмири ҳуҷраҳои мадраса ... як фармон эълон кард [Қ.2: с.176(2)]. Баъд аз вай, аз шогирдони Мулло Абдулғафур – Лабиб ном касе як хошия баста, гуфтаҳои Ҷомӣ ва Абдулғафурро эзоҳ карда, ба **Мулло Исомиддин** сангпарронӣ кардааст [Қ.2: с.184(3)]. Он китоб хошияи **Мулло Абдуғафурӣ Лорӣ** буд, ки бар болои «Шарҳи Мулло»-и Ҷомӣ баста шудааст [Қ.2: с.184(3), 194, 195]. Ман дар пеши **Мулло Авези** ҳуҷандӣ дарси «Мухтасари Виқоя»-ро ҳам сар кардам... [Қ.2: с.192(3)];

б). Точикӣ-туркӣ: *Ҳамроҳхон, Порсоҳон, Зеварой, Рӯзӣ-Бадбурут, Пошиохоним, Хоҷахон:* ... духтари **Ҳамроҳхон** ..., ки фарзанди сеюми ӯ буда, **Зеварой** ном доштааст [Қ.1: с.12]. **Рӯзӣ-Бадбурут** ба кисааш даст зада 5 танга (75 тин) баровард ва он пулро «ин пули ошатон» гӯён бар рӯи намад гузошт [Қ.2: с.210, 211(3), 212(5), 213(12), 214(3)]. Духтархона ба ман гуфт: – **Пошиохоним** шунидаанд, ки шумо бисёр ғазал медонистаед, барои он кас ягон байт навишта дихед будааст [Қ.2: с.318, 320(3), 326]. Ҳамон рӯз бо мактуби қозӣ Абдулвоҳид ба қозихонаи **Порсоҳон** рафтем... [Қ.2: с.252]. ... ва фармуд (модари С. А.), ки вайро (гӯсоларо) ба **Хоҷахон** бурда дихам..., аммо ӯ қабул накард [Қ.1: с.150(2)]. Азбаски **Ҳамроҳхон** аз деҳқонони миёнаҳол ва одами одӣ будааст, туй ҳам камхарҷ шудааст ва барои маҳр рӯидаричае, ки бобоям дар Соктаре доштааст, муқаррар гардидааст [Қ.1: с.11, 12(2)];

в). Арабӣ-точикӣ: *Сайидмуродхоча, Шарофхоча, Иброҳимхоча, Абдуллохоча, Қурбонниёз, Шарофхоча, Акбархоча, Иқромхоча, Ҳомидхоча, Султонпошио, Аҳмадхоча, Азизхоча, Эломхоча, Авезхоча, Лутфулло-Гуппон, Низомхоча, Абдушукурхоча,*

Муродбек, Убайдхоҷа, Зайниддинхоҷа, Шароф-Даллол (чойфурӯш), Махдумхоҷа, Соиби Исфаҳонӣ, Муроди пахтакаш (Мурод пахтакаш), Насими Хархӯр: Назар ба нақли падарам – *Сайид Муродхоҷа*, падари ӯ саводнок буда, аз хунарҳои дастӣ дӯконибофӣ ва дурудгариро хуб медонистааст [с.11, 158]. *Сайид Умархоҷа* одами хату саводнок ... будааст [с.11(3)]. *Қурбонниёз*, ки баъд аз мурдани тағои калонам – Мулло Деҳқон калонтарини тағоиҳоям шуда монда буд... [с.17(2), 22, 33, 71, 73(3), 74(2), 77(2), 89, 125; Қ.2: 245(4), 246, 247, 248(2), 249(4), 250(3), 251(3), 255(2), 256(3), 260, 261, 265, 307]. Ӯ мегуфт, ки дар пушти меҳмонхонаи амакбобо (ӯ падаршӯяшро, яъне *Абдуллохоҷа*и 90-соларо амакбобо мегуфт) деви ҳафтсар ҳаст... [Қ.1: с.38, 39, 49, 55]. Усули дуохонии *Иброҳимхоҷа* барои девонаҳо, монанди усули эшонони дигар, бисёр сода буд [Қ.1: с.38, 48, 49, 51, 86(4), 105(3), 106(3), 107(2), 108, 110(3), 111(2), 112(2), 115, 116(4), 117, 159; Қ.2: 256]. Ин зан *Шарофхоҷа* ном як писар дошт, ки вай ҳам коргурез буд [Қ.1: с.39(2)]. *Икромхоҷа* давида ба тарафи ҳавлии дарун гурехт ва Усто амак ҳам ӯро пеш карда рафт... [Қ.1: с.39, 46, 47, 48(2), 60(2), 61(5), 144, 152, 153, 154(2), 155(5), 158, 160(2), 167; Қ.2: 257]. *Ҳомидхоҷа* ва Икромхоҷа ба чои чуфти гов он моларо кашидан хостанд [Қ.1: с.40, 112(6), 113(4), 115, 144; Қ.2: 256].

г). **Туркӣ-тоҷикӣ: Бекбобо, Ботурбои рангрёз**: ... ки мардум ӯро «*Бекбобо*» мегуфтанд (номи аслиаш дар хотирам намондааст) [Қ.1: с.165 (5)]. ... *Ботурбои рангрёз* ӯро аз Гиждувон ба Соктаре бурда монда буд, ки бадахлоқ нашавад [Қ.1: с.114].

ғ). **Арабӣ-туркӣ: Абдурахимбой, Алихон, Ниёзхон, Муродбек, Назруллобой, Файзибой**: Дар он вақт он гуна овози чарангосӣ мебарорад, ки зангӯлаи уштурони *Абдурахимбой* ҳам он гуна садо бароварда наметавонад [Қ.1: с.13, 16, 18; Қ.2: 244, 253]. Аммо *Алихон*, ки фарзанди панҷуми бобоям буд, ба аспаш хурчини пурчояшро бор карда рафтагори бозор буд, чунки ӯ чойфурӯши чорбозоргард буд [Қ.1: с.20, 33, 151, 158; Қ.2: 245, 246(4), 247(2), 248(5), 250(2)]. Зохиран *Қурбонниёз* ҳам ҳамин маъниро пай бурд, ки бовучуди саҳт илтимос кардани мо шабхобиро қабул накард [Қ.1: с.17(2), 22, 33, 71, 73(3), 74(2), 77(2), 89, 125; Қ.2: 245(4), 246, 247, 248(2), 249(4), 250(3), 251(3), 255(2), 256(3), 260, 261, 265, 307]. *Муродбек* ва қозӣ Сафӣ канори рӯди Чилвони наводро ҳам ором нагузоштанд... [Қ.1: с.77, 79]. ... барои хубтар ва осудатар тамошо кардани тарфбозӣ дар дӯкони писари *Назруллобой* ҳалвогар – *Файзибой* чойгир шудам [Қ.1: с.116].

д). **Эпитетҳои асар**. Эпитет (аз забони юн. ἐπίθετον, epitheton, ἐπίθετος, epithetos) гирифта шуда, маъноӣ лақаб ё номи иловагии махсуси шоирро дар шеър ифода карда, шоир ё адиб бо он ном ё таҳаллус тадричан машҳур гардидааст. Эпитет ё таҳаллус ё лақаб дорои чандин маъно буда, шоир ба хотири як маъноӣ он ин таҳаллусро қабул мекунад ва эҷодиёти минбаъдаи худро бо он таҳаллус идома медиҳад. Дар асари мавриди таҳқиқ низ чандин лақабу таҳаллусҳоро дучор шудем, ки чанде аз онҳоро дар поён меоварем: *Зайди логар, Насими Хархӯр*: ... дар Масҷиди калони Бухоро як одами аз ҳад зиёд фарбеҳ хатиб буд ва ... худ вазни худро бардошта наметавонист, мардум ӯро «*Зайди логар*» мегуфтанд [Қ.1: с.137]. Лекин аз ҳикояи дирӯз аз Мурод пахтакаш шунидаам таҳмин кардан мумкин буд, ки бандии сеюм *Насими Хархӯр* аст [Қ.2: с.283 (2), 284, 288(2), 289 (2), 305, 306(5), 307(4)].

Ҳамин тавр, дар зерфасли мазкур номвожаҳои мансуб ба гурӯҳи гибрид ё омехтаи асари «*Ёддоштҳо*»-и устод С. Айнӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуд ва маълум гардид, ки миқдори ин гурӯҳи номвожаҳо дар асар хеле зиёданд ва, асосан, барои ифодаи номи одамон омадаанд.

Адабиёт:

1. Абодуллоева, С. Ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ. Рисолаи номзадӣ. – Душанбе, 2003. – 168 с.
2. Абодуллоева, С. Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты (на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Аттара и Джаладиддина Балхи)». Автореф... докт... дисс.... – Душанбе, 2017. – 48 с.
3. Гафуров О. Тафсири мухтасари номҳои чуғрофӣ.. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144 с.
4. Давлатов Э.А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он. – Душанбе, 2017. – 112 с.
5. Давлатова Ф. Т. Лингвистическое исследование антропонимии «Таърихи Табари» Балъами: Автореф... канд... дисс.... – Душанбе, 2019. – 24 с.
6. Курбонмамадов С. Х. Семантико-стилистические особенности поэтонимии «Шахнаме» Абулкасыма Фирдоуси: Автореф... дис... канд... филол... наук. – Душанбе, 2014. – 26 с.
7. Майнусов Д. Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулкасыма Фирдавси (лингвистический аспект): Автореф... дис... канд... филол... наук. – Душанбе, 2013. – 27 с.
8. Самаркандӣ Я. Н. Фарҳанги номҳои форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2012. – 367 с.
9. Темиров Ҷ. Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб». – Душанбе, 2018. – 24 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2008. – Ҷ. 1. – 996 с.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2008. – Ҷ. 2. – 1095 с.
12. Ҳайдаров Ш. Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт. – Душанбе: Дониш, 1986. – 225 с.
13. Ҳайдарӣ Ш. Луғати басомади номҳои тоҷикони вилояти Хатлон. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 474 с.
14. Ҳомидов Д. Р. Топонимияи водии Кешрӯд / (таҳлили таърихию забоншиносӣ). (Нашри дувум). – Душанбе: Маориф, 2014. – 168 с.
15. Ҳомидов Д. Р. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 2018. – 210 с.
16. Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни. / Канд... дисс.... – Душанбе, 1994. – 191 с.
17. Шоев Р. Ономастика «Самаки айёр». – Автореф... канд... дисс.... – Душанбе, 1996. – 23 с.

ТДУ: 809.155.0 + 809.436

**КАЛИМАҲОИ
ТУРКӢ-УЗБЕКӢ ДАР ЛЕКSIKAИ
ЛАҲҶАИ ТОЧИКЗАБОНОНИ
ВОДИИ ВАХОН**

*Муминова Сафарбегим Бахриевна,
омӯзгори калони кафедраи
назария ва амалияи забониносии
ДДОТ ба номи Садриддин Айни*

**ТУРЕЦКО-УЗБЕКСКИЕ
СЛОВА В СЛОВАРИИ
ТАДЖИКСКИХ ЯЗЫКОВ
ВАХАНСКОЙ ДОЛИНЫ**

*Муминова Сафарбегим Бахриевна,
старший преподаватель кафедры теории
и практики языкознания
ТГПУ имени Садриддина Айни*

**TURKISH-UZBEKI
WORDS IN THE VOCABULARY OF
TAJIK SPEAKING
DIALECTS OF VAHAN VALLEY**

*Muminova Safarbegim Bahrievna,
Senior Lecturer at the Department of
Theory and Practice of Linguistics, TSPU
named after Sadriddin Aini*

Аннотатсия

Инкишофи забон аз рӯи қонуни дохилии ба худ хосе ба вучуд меояд. Гузаштани калимаҳои иқтибосӣ ба лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон ҳанӯз идома дорад. Гуфтан мумкин аст, ки калимаҳои туркӣ-узбекӣ дар лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон чандон зиёд набошад ҳам, онҳо ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти мардум мансубанд ва дар баёни номи анвои хӯрок, мафҳуми ҳешутаборӣ, номи узвҳои бадан, номи ҳайвоноту парандагон ва номи одамон хизмат мекунанд. Тавре ки зимни баррасии калимаҳо дида шуд, қисми зиёди ин вожаҳо хусусияти сермаъноӣ касб намудаанд ва қисми дигари онҳо хусусияти таърихию архаистӣ касб намуда, имрӯз дар истифода нестанд.

Калидвожаҳо: *калимаҳои иқтибосӣ, шева, инкишофи забон, сермаъно, архаистӣ, забони узбекӣ, паҷуҳиш, таркиби лугавӣ, забони адабии тоҷик, тағйироти овозӣ, диалектизм.*

Аннотация

Развитие языка происходит по своеобразному внутреннему закону. Все ещё продолжается переход заимствованных слов на таджикский диалект Ваханской долины. Можно сказать, что наличие турецко-узбекских слов в лексике диалекта таджикскоговорящих Ваханской долины не так много, но они принадлежат к разным сферам жизни людей и служат для выражения разных пищевых продуктов, понятий родства, названий частей тела, названий животных и птиц и имён людей. Как было замечено при рассмотрении слов, большая часть этих слов приобрела многозначный характер, а другая часть приобрела историко-архаистический характер и не используются в данное время.

Ключевые слова: *заимствованные слова, диалект, развитие языка, многозначность, архаичный, узбекский язык, исследование, лексический состав, таджикский литературный язык, фонетическое изменение, диалектизм.*

Annotation

The development of language occurs according to a peculiar internal law. The transition of borrowed words to the Tajik dialect of the Wakhan Valley is still ongoing. It can be said that the presence of Turkish-Uzbek words in the vocabulary of the Tajik-speaking dialect of the Wakhan Valley is not so much, but they belong to different spheres of people's lives and serve to express different foods, concepts of kinship, names of body parts, names of animals and birds and names of people. As was noted when considering the words, most of these words have acquired a polysemantic character, while the other part has acquired a historical and archaic character and are not used at the present time.

Keywords: *borrowed words, dialect, language development, polysemy, archaic, Uzbek language, research, lexical composition, Tajik literary language, phonetic change, dialectism.*

«Дар ҳақиқат, дар сурате ки оммаи асосии турку тоҷик дар муносибатҳои ҷамъиятӣ хеле наздик буданд, бо якдигар ҳамкорӣ ва ҳамфикрӣ доштанд, дар муборизаи якҷоя ба муқобили зулму истисмори табақаҳои ҳоким «риштаи дӯстии байни меҳнаткашони тоҷик ва ҳалқҳои турктабор, хусусан, байни узбекон ва тоҷикон мустаҳкам мегардид» [9, с.224], аз ин рӯ, ба ҳамдигар таъсир мебахшиданд, «масъалаи таъсири забони байни онҳо дигар хел ҳам шуда наметавонист» [3, с.30].

Муносибати забонҳои тоҷикӣ ва туркӣ-узбекӣ дар шароити шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар рисолаҳои В. С. Расторгуева (дар мисоли лаҳҷаҳои шимолӣ), О. Ҷалолов (лаҳҷаи Ёвон), Қ. Саидова (лаҳҷаи Шаҳритӯс), М. Эшнӣёзов (лаҳҷаи ҳардурӣ), Х. Ҳамроқулов (лаҳҷаи Бойсун), Ҷ. Мурватов (лаҳҷаи Андичон), Ғ. Ҷӯраев (шеваи ҷанубӣ), Ш. Исмоилов (лаҳҷаи Рашт), А. А. Каримова (лаҳҷаи Бухоро), Маҳмудов (лаҳҷаи Китоб), Р. Л. Неменова (лаҳҷаи Кӯлоб), А. З. Розенфелд (лаҳҷаҳои Қаротегин, Дарвозу Ванҷ, Бадахшон), Л. В. Успенская (лаҳҷаҳои Қаротӯғ ва Ҳисор), Т. Мақсудов (лаҳҷаҳои тоҷикони Исфара), М. Кабилов (лаҳҷаи тоҷикони Тошканд), М. Қаҳҳоров (лаҳҷаи Панҷакент), Б. Осимова (лаҳҷаи Хучанд), Н. Гадов (лаҳҷаи Тағнов), С. Узбеков (лаҳҷаи Андарақи Ҷумхурии Қирғизистон), Ҷ. Раҳматуллоев (лаҳҷаи тоҷикони Оши Қирғизистон), Р. Сангинова (лаҳҷаи тоҷикони Конибодом), З. Замонов (лаҳҷаи Даштиҷум), Г. Абдуллоева (лаҳҷаи Қаротӯғ), Ҷ. Саидов (лаҳҷаи Муминобод), И. Сулаймонов (лаҳҷаи кӯхистони Ҳисор) дар бархе ба таври умумӣ ва фишурда ва дар қисми дигар муфассалтар мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Аммо хусусиятҳои луғавию семантикии вожаҳои туркӣ-узбекӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои тоҷикзабонони Бадахшон мавриди омӯзиши амиқ ва таҳқиқи ҷудоғона қарор нагирифтааст.

А. З. Розенфелд дар робита ба мақоми вожаҳои туркӣ-узбекӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикзабонони Бадахшон чунин навиштааст: «Қабати туркии лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони Бадахшон чандон сермавод нест. Дар қатори калимаҳои тоҷикишуда, инчунин вожаҳои низ дучор меоянд, ки худуди интишори онҳо аз лаҳҷаҳои мазкур берун намеравад» [6, с.33]. Ў бо овардани чанд намуна мавҷудияти масъаларо таъкид карда, таҳлил ва омӯзиши хусусиятҳои гуногуни луғавию семантикии онҳоро ҳадафи таҳқиқ қарор надодааст.

В. С. Расторгуева дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Ленинобод – Конибодом гардиши хеле зиёд доштани калимаҳои туркӣ-узбекиро ба мушоҳида гирифта [8, с.112-114], дар нутқи тоҷикони Исфара истеъмоли ин навъи калимаҳоро натиҷаи «Дар Исфара тоҷикон бо ҳалқҳои туркнаҷод-узбекҳо ва қирғизҳо муносибати наздики ҳамдиёрӣ доштан» дониста, таъкид мекунад, ки «дар баъзе мавзӯҳо ин се ҳалқ, дар як деҳа зиндагӣ мекунанд, ки ин боиси дар миёни онҳо пойдор мондани дӯстӣ, муносибатҳои оилавӣ, ҳешутаборӣ, робитаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, маданияту иқтисодӣ гардидааст» [1, с.61].

Профессор Ғ. Ҷӯраев бошад: «Калимаҳои туркӣ дар шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати миқдор мисли воҳидҳои луғавии забони арабӣ чандон фаровон набошанд» ва дар минтақаи интишори шеваи ҷанубӣ ба таври нобаробар истеъмом ёфтавро ин гуна қайд намояд: «Агар лаҳҷаҳои мазкурро дар ин бобат ба дараҷаҳо тақсим кардан ҷоиш бошад, пас ҷойи аввалро ба гурӯҳи Қаротегин дода, лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, ваҳиёиву қаротегинӣ ва кӯлобиро паси ҳам баъди он гузоштан мумкин аст. Ин бо сабабҳои таърихӣ, иқтисодӣ, худуди ҷуғрофӣ ва ғайра зич алоқаманд мебошад» [3, с.283].

Дар бобати нақши муҳими шеваю лаҳҷаҳо ҷиҳати умумишавии вожаҳои туркӣ-узбекӣ устод Н. Маъсумӣ ин тавр навиштааст: «Ин хел калимаҳо на танҳо дар забони зиндаи ҳалқамон фаровонанд, балки аксарияти онҳо ба таркиби луғавии забони адабии тоҷик дохил шуда, дар мубодилаи афкор ҳамчун воситаи маъниҳои конкретӣ ва тобишҳои махсуси маъноӣ хизмат мекунанд. Калима ва ибораҳои аз забонҳои туркӣ-

узбекӣ иқтибоскардашуда тамоман ба қонунҳои грамматикии забони тоҷикӣ тобеъ шуданд, дар баъзеи онҳо тағйироти маъноӣ ва тобишҳои маъноӣ ҳам ба вучуд омадан гирифт» [2, с.104].

Аз ин ҷо бармеояд, ки вожаҳои туркӣ-узбекии лаҳҷаҳои тоҷикзабонони Бадахшон маҳсули давраи ҳамзистӣ ва ё ҳамсоғии халқҳои тоҷику узбек маҳсуб намеёбанд. Пас, калимаҳои туркӣ-узбекӣ ба лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон аз кучо ворид шудаанд? Бояд иқро шуд, ки ин ҳолат ба мигратсияи аҳолии тоҷикзабони ибтидоӣ асри XX ба ин минтақа, ки то ин дам калимаҳои туркӣ-узбекӣ дар нутқи онҳо мақоми устувор пайдо карда буд, вобастагӣ дорад. Аз ҷиҳати дигар, водии Вахон дар самти Шарқ танҳо бо аҳолии қирғиззабони ноҳияи Мурғоб дар муносибати ҳамсоғӣ қарор доранд бас. Аммо дурии роҳ ва набудани шароити хуби омадурафт барои ба лексикони мардуми тоҷикзабони водии Вахон дохил шудани вожаҳои забони қирғизӣ монеа мешуданд.

Бояд зикр намоем, ки калимаҳои туркӣ-узбекӣ нисбат ба дигар лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳи шеваи ҷанубӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикии Бадахшон, алалхусус лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон, камтар дучор меоянд.

Ба вучуди ин, нодида гирифтани онҳо чун як қабати лексикаи лаҳҷа мумкин нест. Вобаста ба доираву дараҷаи истеъмоли ва сатҳи азхудшавӣ вожаҳои туркии лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахонро ба гурӯҳҳо ҷудо мекунем:

1. Вожаҳои туркӣ-узбекии, ки хусусияти умумӣ дошта, дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик низ мавриди истифода қарор доранд. Теъдоди ин гурӯҳи вожаҳо нисбатан зиёд аст: **қишлоқ, қошук, қамчин, қолин, қулоч, йанга, қатък, қалама, қурут, қабурға, қарағай, қарақот, қаравул, қарақчӣ, байтал** ва ғайра.

Ин гурӯҳи калимаҳо бо қонунҳои дохилии забони тоҷикӣ мутобиқ гардида, аз шакли аввалаи худ чандон фарқ надоранд. Онҳо дар лаҳҷа айнан ва ё бо андаке тафовути овозӣ истифода мешаванд. Барои намуна чанд калимаро дар муқоиса бо забони адабии ҳозираи узбек дида мебароем: **қатък** (чурғоти ғафс, обаш рафта, ҷакаи беоб), **қатик** (саҳт, мустаҳкам, устувор; ҷака, дӯғ) [9, с.255], **қабурға//қавурға** (устухонҳои паҳлу ё қафаси сина) > **қавурға** [9, с.265], **қалама** (нони аз хаамири қад-қадӣ дар равшан пухташуда) > **қатлам//қатламок** (серқабат, бисерқабат) [9, с.254], **қашка** (хайвоне, ки пешонааш сафед аст) > **қашқа** (хол) [9, с.255], **қил** (мӯйи ғафси думи асп) > **қил** (мӯй, мӯяк) [9, с.257], **қилиқ** (нағма, рафтори хунук) > **қилиқ** (рафтор, ахлоқ), **қин** (душвор, мураккаб) > **қийин** (душвор, мушкил) [9, с.257], **қъсир //қъсир** (хайвони ноз) [9, с.259], **қавърдоқ** (қабоб) > **қовурдоқ** (гӯштбирён, қабоб), **қълтък** (устухонҳои борики сӯзанмонанди моҳӣ) > **қилтанок** (устухонҳои борики моҳӣ [9, с.250], **қучук** (сағ, сағбача) > **қучук** (бачаи сағ);

2. Калимаҳои туркии, ки асосан дар доираи ҳама шеваҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар гардишанд, вале дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон айнан, ё бо каме тағйироти овозӣ истеъмоли меёбанд: **ҳарқан** (тахтапушт, китф) > **арқон** (арғамчин, банд), **қучок** (оғӯш, бағал) > **қучок** (оғӯш, бағал) [9, с.268], **қуш** (чуфт) > **қӯш** (дугона, чуфт), **қълпоқ** (шапка, қалапӯш) > **қалпоқ** (сарпӯшак, шапка). Ин калимаро дар лаҳҷаҳои Исфара Т. Максудов дар шакли **қълпоқ** ба қайд гирифтааст [1, с.62]. Вожаи **қъҷқор** (Ямг//қачқор (Нижгар) > **қушқор** > **қучқор** (наргӯсфанд), **тайлоқ** (гови то 2 сола) > дар лаҳҷаҳои Бухоро: **бачаи уштур** [1, с.209], дар ФТЗТ [3, 2, с.295] низ ба ҳамин маъно омадааст.

3. Калимаҳои туркии, ки таърихан дар забони адабии тоҷик ба қор мерафтанд, вале ҳоло чун диалектизм дар таркиби луғати лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон истифода мешаванд: **ҷъмча** (қошук > зимни ин вожа қошукҳои қадимаи ҷубин ва ҳозираи фулузин дар назар аст). Дар «Ғиёс-ул-луғот» дар шакли **ҷумча** омада, ҷунин тавзеҳ ёфтааст: «**ҷумча** – лафзи туркист; ба маънии қошук ва кафгири кӯҷак» [4, с.263]. Аҳолии деҳоти Ямг, Нижгар онро дар шакли **ҷъмча**, мардуми Удит дар намуди асли – **ҷумча** истеъмоли менамоянд. Мардуми Ямг муродифи он **қавҷаро** ба таври мувозӣ ба қор мебаранд. Вожаи **ҷълапчӣ** (Ямг, Нижгар, Чилтоқ) – дар «Ғиёс-ул-луғот» ин тавр тавзеҳ

ёфтааст: «чалапчӣ – ба маънои таште, ки дар он даст шӯянд ва ин туркист; мардум аз новоқифӣ **чаламчӣ** гӯянд» [4, с.262]. Дар лаҳҷаи мазкур маънои зикршуда: «зарфи дастшӯӣ» ҳифз шудааст. Калимаи **қоқ** дар лаҳҷа ба маъноҳои «хушк, хароб, лоғар, пажмурда», вале дар асл он маънои «гӯшти хушккардашуда, ки онро пухта ё бирён карда меҳӯранд ва мачозан ба маънии «лоғар ва назор» [4, с.124].

4. А. З. Розенфелд калимаҳои туркии **турғ** ба маънои «паногоҳ», **арғунд** ба маънои «кӯдаки аз каниз таваллудшуда» ва **асақоли карданро** ба маънои «амр додан, супориш додан, кор фармудан» ба қайд гирифта, таъкид мекунад, ки ин хусусиятҳои лексикӣ маъноии онҳо аз доираи лаҳҷаҳои тоҷикзабонони Бадахшон берун намебарояд. Воқеан, вожаи **турғ** дар шакли **турғун** дар забони узбекӣ маъноҳои 1. муқим; 2. устуворӣ, доимӣ; 3. бозмондагӣ, қаратӣ [9, с.194]-ро ифода мекунад, ки ба мафҳуми «паногоҳ» мантқан наздикӣ дорад. Вожаи **осақол** дар луғати узбекӣ ба маънои 1. мӯйсафед; 2. сардор, пешво [9, с.139] роиҷ аст ва амру супориш додан бештар ҳоси мӯйсафедон мебошад.

5. Калимаҳои туркӣ-узбекӣ, ки дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ба тағйироти шакли семаантикӣ дучор омадаанд: **кавардак** (Ямг, Удит) // **къвардак** (Чилтоқ) дар забони узбекӣ ва лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ шакли **қавурдоқ** – ро дошта, ба маънои «гӯшти дар рағғани думба пухта; қайла» [3, с.653] ба кор меравад, вале тоҷикзабонони водии Ваҳон онро ба маънои «картошкабирён» истифода мебаранд. Масалан, дар нутқи мардуми Ямг ин вожа мавқеи худро тадриҷан ба калимаи иқтибосии русии «**жарьк**» (бирёнӣ, бирёншуда) додааст, вале барои ифодаи **картошкабирён** аҳолии Чилтоқ аз вожаи **къвардак** истифода мебаранд. Эҳтимол меравад, ки маънои вожаҳои **кавардак//къвардак** лаҳҷаи мазкур бо маънои **қавурма**-и туркӣ-узбекӣ омезиш ёфта бошад: «таоме, ки дар он гӯштро бо пиёзу картошка бирён карда, аз болояш каме об мерезанд» [3, с.653]. Аммо як чиз равшан аст, ки ҳадаф аз **къвардак**и ваҳонӣ танҳо картошкаи бирён аст. Вожаи **бурсоқ** аз шакли «бӯғурсоқ» дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба маънои «навъе аз хӯроки хамаи» [3, с.76] ва дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон **бурсоқ** (Ямг) мафҳуми як хели нон (орзук) – ро ифода мекунад. Калимаи **қабалхона** маънии «ҷойи муҳосира кардани сайд» – ро дорад. Шикорчиён сайдро ба ҷойи махсус пеш карда, ихота намуда, шикор мекунанд. Маънои **қарқ** дар асл «чирк», «қабати болоии пӯст» мебошад, аммо он дар лаҳҷа ба маънои «комилан» меояд: *Вай қарқ тоҷик нест.*

6. Нақши туркизмҳо дар сохтани калимаҳои лаҳҷавӣ: **қурут** – **қурутов** (Ниҷгар, Ямг), **қурутатола** (Ниҷгар), **қурутбат** (Чилтоқ); **қуш**: **қушхона** (меҳмонхона, хонае, ки дар рӯзҳои тӯю маърака барои меҳмонон омода мекунанд); **арқа** (тахтапушт, китф): **арқа кардан** (ба сари китф бардоштан), **ойлик** (маош), **ойликгирӣ**, **осақоли** (миёнравӣ, хостгорӣ), **бъғз шудан** (ҳомила шудан), **шапаллоқ задан** (шаппотӣ задан), **аралаш кардан** (омехта кардан) ва ғайра.

Туркизмҳои таркиби луғати лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳонро аз рӯи мавзӯ ба тарикӣ зайл гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

1. Калимаҳои, ки мафҳуми ҳешутабориро ифода менамоянд: **янга** (зани бародар), **ака** (бародар), **қайсангъл** (хоҳарарус), **қъда** (муносибати ҳешии падару модари арусу домод). Ин вожаҳо дар аксари лаҳҷаҳои ҷанубӣ дучор меоянд [8, с.5-31].

2. Калимаҳои, ки ба анвои хӯрок ва маҳсулоти хӯрокворӣ муносибатдоранд: **қурут** (ҷакаи хушк), **қъмоч** (нони дар тоба пухташудаи ҷӯпонӣ), **бурсоқ** (орзук), **къвардак//кавардак** (картошкабирён), **қаймоқ** (саршир), **қалама** (нони қад-қадӣ дар рағған пухташуда).

3. Калимаҳои, ки номи узвҳои баданро ифода мекунанд: **арқа** (тахтапушт, китф), **қавурға//қабурға** (устухонҳои қафаси сина), **қош** (абрӯ) – дар лаҳҷаи мазкур муродифи вожаи **қош**, **абрӯ** аз ҷиҳати истеъмол бартарӣ дорад.

4. Калимаҳое, ки барои ифодаи номи ҳайвоноту парандагон ба кор мераванд: **байтал** (аспи мода), **букқа** (гови нар), **кучук** (сағбача), **қъҷқор** (гӯсфанди нар). Ин вожа дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон муродифи **тоҳък** низ дорад. Гумони ғолиб он аст, ки **тоҳък** аз забони вахонӣ ба лаҳҷа гузаштааст, **қъсир** (гови нозо), **қърни** (як навъи зоғ), **тайлоқ** (гови дусола).

5. Калимаҳое, ки барои ифодаи исмҳои хоси шахс ба кор рафтаанд: **Тухта**, **Қарақуш**.

Ба ҳамин тарик, баррасии калимаҳои иқтибосии туркӣ-узбекӣ нишон дод, ки:

1. Теъдоди онҳо дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон нисбат ба дигар лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ хеле кам аст.

2. Ин вожаҳо яқоя бо тоҷикзабонони ба водии Вахон маскунгашта омада, ба муҳити лаҳҷа ворид шудаанд. Таъсири забони қирғизӣ бевосита ба лаҳҷаи мазкур хеле кам ба назар мерасад.

3. Як қисми калимаҳои туркӣ-узбекӣ дар лаҳҷаи мазкур ба тағйироти маъно гирифта гардида, қисми дигараш аз ҷиҳати фонетикӣ ба тағйирот дучор омадааст. Бештар садонокҳои кӯтоҳ дар шакли **ъ** талаффуз меёбанд, ки ин ҳодиса хоси забони вахонист. Дар ин бобат итминон дорем, ки дар ягон давраи муайян осори худро забони қирғизӣ ба забони вахонӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ расонидааст, зеро дар забони қирғизӣ садонокҳои махсуси **ъ** мавҷуд мебошад. Аз забони қирғизӣ ба вахонӣ ва аз вахонӣ ба лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон гузаштани **ъ** далели ҳамсоғии мардуми Вахонзамин бо қавмҳои як замон кӯчии қирғиз, ки ҳоло дар ноҳияи ҳамсоғии Мурғоб маскунан шудаанд, мебошад.

4. Калимаҳои туркӣ-узбекӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон бо мақсади равшану мушаххастар баён намудани мафҳуми ҳодисаҳои истеъмол меёбанд.

5. Калимаҳои туркӣ дар бештарини ҳолатҳо – муродифҳои луғавӣ надоранд, хусусияти сермаъноӣ қасб намудаанд; ба сифати асосҳои калимасоз дар сохтани вожаҳои муштак, мураккаб ва таркибӣ ба кор рафтаанд.

Адабиёт:

1. Фафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. – Сталинобод, 1947. – 383 с.
2. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2. Забоншиносӣ.–Душанбе: Ирфон, 1980.– 296 с.
3. Розенфельд А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка (Юго-восточный Таджикистан). – Л.: ЛГУ, 1971. – 192 с.
4. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 3. Ленинабадско-канибадамская группа северных таджикских говоров. Южноферганские говоры (Риштан, Сох) и говоры уратюбинской группы. – М.: Изд. АН ССР, 1956. – 191 с.
5. Максудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. –Душанбе: Ирфон, 1977. – 160 с.
6. Неменова Р. Л., Ҷӯраев Ф. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ (Фонетика, лексика). Ҷилди 1.–Душанбе: Дониш, 1980.–331 с.
7. Азизов О., Ризаева З. Узбекча-русча луғат. – Тошкент: Уқитувчи, 1989. – 288 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. -Душанбе, 2008. ҷ.1. – 949 с. ҷ. 2. – 944 с.
9. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро /М.Маҳмудов., Б. Бердиев - Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.
10. Муҳаммад Ғиёсуддин. «Ғиёс-ул-луғот» /Ғ.Муҳаммад. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; – Ҷилди 2. – Душанбе: Адаб, 1988. – 416 с.
11. Маҳмудов М., Ғ.Ҷӯраев. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (Лаҳҷаи чанубӣ) /М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев // Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1997. – 288 с.
12. Хоркашев С.Р. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа. – Душанбе: Маориф, 2014. – 234 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**КАЛИМАСОЗИИ
ПАСВАНДИ -ГАРӢ
ДАР ОСОРИ
ЛОИҚ ШЕРАЛӢ**

*Нематова Дилафруз Амоновна,
Омӯзгори кафедраи умумидонишигоҳии забони
тоҷикии Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни*

**СУФИКСАЛЬНОЕ
СЛОВООБРАЗОВАНИЕ
-ГАРӢ В ТВОРЧЕСТВЕ
ЛОИКА ШЕРАЛИ**

*Нематова Дилафруз Амоновна,
преподаватель общеуниверситетской кафедры
таджикского Таджикского государственного
университета имени Садрдина Айна*

**SUFFIXAL WORD
FORMATION -GARӢ IN
THE WORKS OF
LOIK SHERALI**

*Nematova Dilafruz Amonovna,
teacher of the general university
department of the Tajik State University named
after Sadrddin Aini*

Аннотатсия

Таҳқиқи роҳҳои калимасозии осори устод лоиқ Шералӣ яке аз масъалаҳои мубрами илмӣ ба шумор меравад. Ин аст, ки дар мақола вазифаи морфологии қолибҳои калимасозӣ бо пасванди **-гарӣ** дар асоси маводи осори Лоиқ Шералӣ баррасӣ карда мешавад. Муаллиф, асосан, ба қолиби калимасозии пасванди **-гарӣ** таваҷҷуҳ зоҳир карда, онро мавриди омӯзиш қарор дода, имконияти пасванди номбурдаро дар қолибҳои мавҷуда нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, *-гарӣ*, қолиб, пасванд, оморфема, исм, пасванди касбу корсоз, каммаҳсул, сермаҳсул, осор, морфология.

Аннотация

Исследование словообразование является одним из актуальным научным вопросам в творчестве Лоика Шерали. В этой статье автор исследует морфологические вопросы словообразовании префикса **-гари** на основы творчества Лоика Шерали. Автор статьи в основном показывает словообразование гари в своем исследовании и развивает исследование этого слова в своей статье.

Количество слова в творчестве Лоика Шерали с суффиксом «гари» не очень много, но некоторые слова на подобие базгари, ягмогари, савдори, одамгари, чорагари, сипохири, риндигари в творчестве поэта использовано очень много.

Ключевые слова: словообразование, *-гари*, суффиксальное, оморфема, имя существительное, префиксы профессия, малоиспользование, творчество, морфология.

Annotation

The study of word formation is one of the topical scientific issues in the work of Loik Sherali. In this article, the author explores the morphological issues of the word formation of the prefix *-gari* on the basis of Loik Sherali's work. The author of the article mainly shows the word formation of *gari* in his study and develops the study of this word in his article.

The number of words in the work of Loik Sherali with the suffix «gari» is not very much, but some words like *bazgari*, *yagmogari*, *savdori*, *odamgari*, *choragari*, *sipokhigiri*, *rindigari* are used a lot in the poet's work.

Keywords: *word formation, -gari, suffix, homomorpheme, noun, profession prefix, low usage, creativity, morphology.*

Калимасозӣ яке аз роҳҳои асосии рушду такомули таркиби луғавии забони адабӣ ба ҳисоб рафта, тавассути калимасозӣ забон ашёву ҳодиса ва мафҳумҳои навро ифода карда, мубодилаи афкори мардумро осон мегардонад, чунки дар натиҷаи калимасозӣ воҳидҳои нави лексии калимаҳо пайдо мешаванд. Ҳар як ҳиссаи нутқ ҳамчун гурӯҳи

луғавию грамматикии калимаҳо вандҳо ва қолибҳои хоси калимасозӣ дорад. Бинобар ин, калимасозӣ ҳам дар лексикология ва ҳам дар морфология омӯхта мешавад.

Маҷмуи калимаҳои ҳар як забон таркиби луғавии онро ташкил медиҳад. Зикр кардан бамаврид аст, ки таркиби луғавии забонҳои тараққикарда, баҳусус, забонҳои таърихи куҳан доранд, ҳудуди беш аз 200 ҳазор калимаро дар бар мегиранд. Ин миқдори бузург ҳамагӣ дар як вақт истеъмол намешавад. Миқдори зиёди он вобаста ба замон ва шароити гуногун аз ҳам фарқ мекунад. Ҳатто дар забони нависандагону адибони соҳибистеъдоди замони муосир ҳам ин миқдор аз 20-30 ҳазор калима беш нест.

Масоили калимасозӣ дар илми забоншиносии муосир як марҳалаи давомноки таҳаввулро аз сар мегузаронад. Калимасозӣ пештар агар ҳамчун ҷузъи илми морфология ва ҳиссаҳои нутқ шинохта шуда бошад, дар охири асри XX он ҳамчун қисмати ҷудогонаи илми забоншиносӣ, ки ҳам бо морфология, ҳам бо лексикология ва ҳам бо синтаксис алоқамандӣ дорад, эътироф гардидааст. Ин зарурат бо омилҳои зиёде алоқамандӣ дорад. Пеш аз ҳама, агар ба тақмили омӯзиши назарияҳои илмии калимасозӣ вобастагӣ дошта бошад, аз ҷониби дигар, ба табиати иҷтимоии забон, ки бояд талаботи соҳибони худро қонеъ гардонад, дар қорбасти вожаҳо барои ифодаи мафҳумҳои нав ба нав дар зиндагии сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоию фарҳангии одамон эътибор дорад.

То имрӯз дар забоншиносии тоҷик калимасозӣ, асосан, дар заминаи грамматика омӯхта шуда, доир ба роҳи усулҳои он андешаҳои забоншиносону муҳаққиқон гуногун аст. Муҳаққиқ М. Муҳаммадиев чор усули калимасозиро қайд кардааст: морфологӣ, луғавӣ-маъноӣ, морфологию синтаксисӣ ва луғавию синтаксисӣ [3, с.35-37].

Калимаҳои сохта аз ҷузъҳои тақсимшаванда (асос, пешвандҳо ва пасвандҳо) иборат мебошанд. Ҳар як асоси онҳо чун воҳиди муस्ताқили луғавӣ истифода мегарданд. Инчунин, тавассути унсурҳои калимасоз калимаҳои гуногун низ сохта мешаванд ва ин унсурҳо яке аз роҳҳои ғанӣ гардидани таркиби луғавӣ ва грамматикии забон дарак медиҳад.

Чунончи, забоншинос Ш. Рустамов чунин андешаро баён месозад: «Сермаъноии аффиксҳоро маҳз дар таркиби калимаҳои гуногун омадани вай нишон медиҳад. Вале сермаъноиро бо оморфема омехта кардан лозим нест, ин ду як чиз нест. На танҳо асосҳо, балки аффиксҳо ҳам сермаъно ва омофон мешаванд» [5, с.21].

Дар забони тоҷикӣ ҳам мисли баъзе забонҳои дигар, аз ҷумла, забони русӣ, маъмултарин усули калимасозӣ аффиксатсия мебошад, ки калимаҳои зиёд бо ин роҳ сохта шуда, талаботи иртиботии соҳибзабонро қонеъ мегардонанд. Пӯшида нест, ки имконоти калимасозии забон, пеш аз ҳама, дар адабиёти бадеӣ ва осори шоирон равшантар намоён гашта, баррасии роҳи усулҳои калимасозӣ дар осори шоирони бузург метавонанд, вазъи таркиби луғавии забонро дар як давраи муайян равшан созанд.

Дар осори Лоиқ Шералӣ мавқеи пешванду пасвандҳои калимасоз дар сохтани калимаҳо назаррас аст. Ҳар як пасванд метавонад, бозгӯии ҳодисаи таърихии ин давр ва дорои хусусияти услубӣ бошад. Аз ин рӯ, мо дар ин ҷо тасмим гирифтаем, ки доир ба мавқеъ ва қобурди пасванди **-гарӣ** дар осори Лоиқ Шералӣ сухан гӯем. Зимни таҳлилу баррасии маводи осори устод Лоиқ Шералӣ маълум гашт, ки дар забони асари таҳқиқшаванда пасванди **-гарӣ** бо истифодаи роҳи воситаҳои гуногун баён гардидаанд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар калимасозии исмҳои маънӣ (абстракт) пасвандҳои **-ӣ**, **-гарӣ**, **-иш**, **-ор**, **-гор**, **-о**, **-гонӣ**, **-ос/ас** истифода мешаванд, ки мо оид ба пасванди **-гарӣ** аз осори Лоиқ ҳамагӣ ҳашт калима пайдо намуда, ба риштаи таҳлил кашидем. Пасванди **-гарӣ** дар забони адабии ҳозираи тоҷик, ба гурӯҳи пасвандҳои сермаҳсул дохил мешавад. Аммо дар осори Лоиқ ин пасванд каммаҳсул аст, ҳамагӣ понздаҳ маротиба дар ҳашт калима истифода шудааст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки пасванди **-гарӣ** дар осори шоир кам истифода шудааст. Бо пасванди **-гарӣ** хосияти

доимӣ ва давомнокию такроршавии амалу ҳолат низ ифода меёбад, ки мо мисолҳоро аз осори устод Лоиқ гирд овардем ва мавриди пажӯҳиш қарор додем: *барзгарӣ*¹, *заргарӣ* [307, 224], *яғмогарӣ* [1087], *савдогарӣ* [1235], *одамгарӣ* [318, 355, 791, 1302, 1303, 1107, 1158], *чорагарӣ* [504], *сипоҳигарӣ* [1059], *риндигарӣ* [80]. Агар таркиби калимасозии ин калимаҳоро кушоем, хоҳем дид, ки вожаҳои **барзгарӣ**, **заргарӣ**, **яғмогарӣ**, **савдогарӣ** аввал тавассути пасванди **-гар** ва баъдан бо пасванди **-ӣ** ба вучуд омадаанд. Аз ин рӯ, онҳоро наметавон гуфт, ки аз пасванди **-гарӣ** сохта шудаанд. Дар забони адабии тоҷик калимаҳое ҳастанд, ки дар таркиби худ унсури **-гарӣ** доранд. «Калимаҳое, ки ду пасванд: **-гар** ва **-ӣ** доранд, дорои ду асос: асли ва сохта мебошанд, вале дар калимаҳое, ки танҳо пасванди **-гарӣ** доранд, як асос мушоҳида мешавад. Масалан, калимаи *суратгарӣ* ҳам пасванди **-гар** дорад, ҳам пасванди **-ӣ**. Аввал аз исми сурат ба воситаи пасванди **-гар** исми шахси суратгар ва баъд аз он, ба воситаи пасванди **-ӣ** номи амали *суратгарӣ* сохта шудааст» [5, с.76].

*Гар зи деҳқонию аз барзгарӣ
Тухмпоиӣ ба замин аст мурод,
Шоирӣ ҳам ба масал деҳқонист,
Ки кунад мазраи дилҳо обод [с.277].*

Дар ин порчаи шеърӣ калимаи *барз+гар+ӣ* аз решаи «*барз*» ба маънои кишт, зироат ва пасванди касбсози **-гар** калимаи **барзгар** сохта шудааст, ки пасванди дуюм **-ӣ** амали иҷроӣро ифода намудааст. Дар осори Лоиқ ин калима ҳамагӣ чор маротиба истифода шудааст. Дар забони тоҷикӣ имрӯз калимаи *барзгар / барзгарӣ* танҳо дар забони матбуот ва ВАО истифода мешавад, аммо дар забони гуфтугӯӣ муродифҳои он - *деҳқонӣ*, *зироаткорӣ* ва *кишоварзӣ* қорбурд мешавад, ки аз ҳама серистеъмолтаринаш вожаи *деҳқонӣ* мебошад. Калимаи **варз** дар забони паҳлавӣ дар шакли **варз** (ҳамчун асоси феъл) вомахӯрад, дар «Авасто» ба маънии **кор кардан** омадааст. Забоншинос Шарофиддин Рустамов дар китоби «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» калимаи *барзгарро*, дар асоси гуфтаи олими рус, доктори илмҳои филологӣ, В. А. Лившице ба гурӯҳи калимаҳои таърихан порфианӣ дохил намуда, ҳамин тавр шарҳ додааст [5, с.16].

Мисли забонҳои паҳлавӣ ва авастӣ Лоиқ низ калимаи мазкурро дар шеърҳои ба маънои **деҳқонӣ кардан** истифода кардааст.

Пасванди исмсозии **-гарӣ** аз забони гуфтугӯ ба забони адабӣ дохил шудааст. Вай бардавомии амалро таъкид карда, бо ин тобиш аз пасванди **-ӣ** (**гӣ**) фарқ кунад ҳам, ҳамвазифагии ин пасвандҳо дар бисёр маврид равшан мушоҳида мешавад.

*Бешак ӯ аз мо фузун гам мекашид,
Дар ҷаҳони мардишо риндигарӣ.
Бешак ӯ мечуст аз мо беитар,
Роҳу расми дилбарӣ [с.80].*

Дар ин порчаи шеърӣ вожаи *риндигарӣ* истифода шудааст, ки калимаи «*ринд*» дар луғат ба маънои *зирак*, *ҳушёр* ва *бебок* омадааст. Шоир муродифи калимаро истифода карда, пасвандҳои **-гар** ва **-ӣ**-ро ҳамчун пасванди исмсоз ва риояи якнавохти ҳичо дар шеърҳои истифода бурдааст.

*Дорӣ зар, лек най худ заргар,
Заргарӣ, лек надорӣ худ зар.
Моли дунёст ба ту ориятӣ,
Дихаду боз бихоҳад, ки бите! [с.307, с.1224].*

Дар порчаи шеърӣ зерин вожаи **заргар** ба маънои ҳунарманде, ки аз зару нуқра асбобу олоти зебу зинат месозад, омадааст ва ин калима аз калимаи содаи «*зар*» ва пасвандҳои **-гар** ва **-ӣ** сохта шуда, касбу машғулиятро нишон медиҳад.

Сахт ҳайронам, ки аз ҷӣ дар ҷаҳон,

¹ Лоиқ Шералӣ. Куллийет. – Душанбе, 2008. с.277. Минбаъд саҳифаи асар баъд аз мисолҳо дода мешавад.

Фитрати сартосарӣ кам мешавад?

Тухми одам мешавад афзун, вале,

Одаму одамгарӣ кам мешавад? [с.318, 355, 791, 1302, 1303, 1107, 1158].

Ин фикрро нисбат ба калимаи «**одамгарӣ**» гуфтан мумкин нест, чунки ин калима танҳо як асос дорад - **одам**. Аз калимаи **одам** ба воситаи пасванди **-гар** номи шахс сохтан мумкин нест, яъне **одамгар** намегӯянд, ки ин пасванд ва махсус сурат гирифтани **-гарӣ** аз тарафи Ш. Ниёзӣ ва С. Ҷ. Арзуманов, А. З. Розенфелд [4, с.21; 8, с.47; 2, с.132; 9, с.22] кайд шудааст. Таҳлили морфологии калимаҳои *мардигарӣ*, *хешигарӣ*, *калонгарӣ*, *хомигарӣ*, *одамгарӣ*, *навигарӣ*, *боронгарӣ*, *ваҳшигарӣ*, *истодагарӣ*, *сипоҳигарӣ*, ки олимони мазкур мисол овардаанд, нишон медиҳад, ки дар забони адабии тоҷик пасванди **-гарӣ** ташаккул ёфта, ба қатори пасвандҳои сермахсул дохил шудааст. Вале калимаҳои *оҳангарӣ*, *заргарӣ* ва *фиребгарӣ*, ки дар китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» мисол оварда шудаанд, ба ин гурӯҳ дохил намешаванд, зеро ин калимаҳо ду зинаи калимасозиро гузаштаанд ва ин исмҳои амал аз исмҳои шахс *оҳангар*, *заргар* ва *фиребгар* сохта шудаанд. Аммо дар осори Лоик Шералӣ мо порчаҳои шеърӣ мушоҳида намудем, ки дар онҳо калимаҳои *яғмогарӣ*, *чорагарӣ*, *сипоҳигарӣ* ва *риндигарӣ* низ қорбурд шудааст, ки ҳар кадоме аз онҳо дар мавридҳои хоси худ истифода шудаанд.

Бо пасванди **-гарӣ** аз калимаи сипоҳӣ исме сохта шудааст, ки пешаву мансаб ва касбро далолат мекунад.

Сипоҳигарӣ, ин вожа аз вожаи **сипоҳӣ** омада, исми *сипоҳигарӣ* сохтааст. **Сипоҳигарӣ** дар луғатномаҳо чунин маъниҳоро нишон додааст: 1. *Аскарӣ сипоҳ будан*; 2. *Мансабдорӣ дар даргоҳ, соҳиби ягон мансаб будан*; 3. *Мулоҳизаи сиёсӣ, сиёсатдон, сиёсатнокӣ*.

Чун сипоҳигарӣ намедонем,

Рахнаи марзи бесипоҳӣ худем [с.1059].

Бо пасванди **-гарӣ** аз калимаи сипоҳӣ исме сохта шудааст, ки пешаву мансаб ва касбро далолат мекунад [1, с.116]. Ҳарчанде ки вожаи **сипоҳигарӣ** имрӯз маънои нав пайдо кардааст, яъне **сипоҳигарӣ кардан** – худро ботамом вонамуд кардан аст [7, с.244]. Аммо устод Лоик ин вожаро на ба маънои хизмат дар сипоҳ, ё сиёсат кардан, балки чи тавре ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [7] омадааст, ба маънои «**калонигарӣ**» «**мағрурӣ**» ва «**кибру гурур**» истифода намудааст.

Вожаи **чорагарӣ** дар қолаби **чор+а+гар+ӣ** дар мисраҳои зерин мавриди қорбурд қарор гирифтааст:

Озодагӣ не, оворагӣ ҳаст,

Чорагарӣ не, бечорагӣ ҳаст.

Дар кишвари худ, дар мазҳари худ

Худсоҳибӣ не, худхорагӣ ҳаст [с.504].

Дар порчаи шеърӣ зерин калимаи **савдогарӣ** истифода шудааст, дар ин ҷо низ пасванди зикршуда аз асоси **савдо**, ки исми сода аст, бо ҳамроҳ намудани пасванди **-гарӣ** исми мансуб ба касбу қор сохтааст.

Агар мо давлати дунё надорем,

Агар мо неъматӣ дунё надорем,

Сару савдои мо савдогарӣ нест,

Чавонию дили девона дорем [с.1235].

Ҳамин тариқ, баъд аз баррасӣ намудани маводи гирдовардашуда чунин бармеояд, ки яке аз маъмултарин усули калимасозӣ дар забони тоҷикӣ бо ёрии пасвандҳо сохтани калимаҳо мебошад. Калимасозӣ бо пасванди **-гарӣ** нишон дод, ки қолибҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ фаровон истифода мешаванд, аммо пасванди **-гарӣ** дар осори Лоик Шералӣ каммахсул буда, исмҳои амал, ҳолат ва касбу қор сохтааст, ки мо мисоли онҳоро аз осори шоир нишон додем.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. Лексикология, фонетика ва морфология. – Душанбе: Маориф, 1973. – 464 с.
3. Муҳаммадиев М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1967. – 134 с.
4. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). – Душанбе: Дониш, 2019. – 57 с.
5. Рустамов Ш. Исм категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ. – Душанбе: Дониш, 1981. – 219 с.
6. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1972. – 79 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ (асри X то ибтидои асри XX). Сов. Энциклопедия, 1969. Ҷ. 2. – 904 с.
8. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. – Душанбе, 2014. – 106с.
9. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ) // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Қисми 1-2. – Душанбе: 1975. – С.283-307.
10. Шерали Л. Куллийт. ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.

ТДУ: 809. 155

**НАҚШИ ВАНДҲО
ДАР ТАКОМУЛИ
ВОЖАГОНИ НАВИНИ
ЗАБОНИ ФОРСӢ**

Гулнораи Наим,
*ассистенти кафедраи назария ва
амалияи забониносии ДДОТ
ба номи С. Айни*

**РОЛЬ АФИКСАЦИИ
В ФОРМИРОВАНИИ
НЕОЛОГИЗМОВ
ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА**

Гулнораи Наим,
*ассистент кафедры теории и
практики языкознания ТГПУ
им. С. Айни*

**THE ROLE OF FIXATION
IN THE FORMATION OF
NEOLOGISMS OF THE PERSIAN
LANGUAGE**

Gulnorai Naim,
*Assistant at the Department of Theory
and Practice of Linguistics, TSPU them.
S. Aini*

Аннотатсия

Тавре аз маводи забониносии бармеояд, намоёндагони забони форсии муосир саъй кардаанд, ки барои ифодаи номҳои мафҳумҳои нав аз тамоми захираву имкониятҳои вожаҳои забони форсӣ истифода баранд. Чунин бархӯрд дар ҳалли масъала бар пояи навиштаҳои маҷмуаи «Усул ва сохтори интиҳоби калима», ки Президиуми Академияи забон ва адаби форсӣ нашр кардааст, асос ёфтааст.

Калидвожаҳо: *ванд, вожа, пешванд, пасванд, форсӣ, вожаҳои, нимванд, вомвожа, исм, сифат.*

Аннотация

Как показывают языковые материалы, представители современного персидского языка для выражения наименований новых понятий старались использовать все словообразовательные ресурсы и возможностей языка фарси. Такой подход к разрешению проблемы основывается на постулатов сборника «Способы и структура выбора слов», изданной Президиумом Академии персидского языка и литературы.

Ключевые слова: *аффикс, слово, префикс, суффикс, персидский, словообразование, аффиксоид, заимствованные слова, существительные, прилагательные.*

Annotation

It is known that representatives of the modern Persian language tried to use all the word-formation resources and possibilities of the Farsi language to express the names of new concepts. The approach regarding the solution of this problem is based on the postulates of the collection of the «Methods and structure of word election» published by the Presidium of the Academy of Persian Language and Literature.

Keywords: *affix, word, prefix, suffix, Persian, word formation, affix, borrowed words, nouns, adjectives*

Дар забони имрӯзаи форсӣ як теъдод вандҳое арзи ҳастӣ доранд, ки дар вожаҳои нақши қобили мулоҳизаеро анҷом медиҳанд. Шояд суоле ба миён ояд, ки чаро ба нақши вожаҳои вандҳо ин қадар тавачҷух зоҳир мегардад. Дар ҳар забони дигар, ки имрӯз мавриди корбурд қарор мегирад, нақши вандҳо дар офариниши вожаҳои нав аз аҳамияти зиёде бархурдор аст. Вале дар забони имрӯзаи форсӣ бинобар далоили зиёде, ки фарогири тамоми зиндагии сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ мебошанд, ниёзи сахте ба офариниши мафҳумҳои нав дар қолабҳои вожаҳои забон ба мушоҳида мерасад. Аз ҷумлаи яке аз ин далоил ба ҳадди ифрот расидани истеъмоли вожаҳои арабӣ дар забони форсӣ мебошад. Гузашта аз ин, тайи ду қарни охир, ки пешрафтҳои

бешоибай илму фанро дар пай доштанд ва ғолибан аз Ғарб мабдаъ мегирифтанду мегиранд, нуфузи забони англисӣ ҳарчи бештар аз пештар мешавад. Пас дар чунин шароит чӣ гуна метавон забонро аз нестӣ ва аз таназзулу сукут нигоҳ дошт? Хусусан бо ба рӯи кор омадани компютер ӯ роёна ва интернет, ки тақрибан ҳамарӯза истилоҳи навро ба вучуд меоварад, таҳдид ва хатареро ба ҳар забони ғайрианглисӣ шумурда мешавад.

Аз ин ҷост, масъулин ва дастандаркорони забони форсӣ чи дар Фарҳангистон ва чи берун аз он дар андешаи ниғаҳдошти забони форсӣ ҳастанд. Онҳо барои раҳиҳои забон аз ҳама зарфиятҳои забон ба таври қобили мулоҳиза истифода мекунанд. Аз ҷумла, яке аз ин роҳҳо вожасозии вандӣ мебошад, ки онро ҳам донишмандони эронӣ ва ҳам хориҷӣ яке аз роҳҳои рушд ва такомули забон эътироф кардаанд. Дар ин бора фикру андешаҳои зиёде гуфта шудааст. Аммо бархе аз донишмандон бо тавачҷуҳ ба истифодаи ифроти вожаҳои бегона назарҳои тозае доранд, то забонро аз ин вартаи даҳшатнок начот диҳанд.

Ба назари донишманди эронӣ Саид Абӯтолиби Қаной яке аз роҳҳои асосии ниғаҳдошти забон он аст, ки талош бар он шавад, ки аз баробарвожаҳои забони форсӣ, ки имрӯз дар забони навиштор мавриди истеъмол нестанд, истифода шавад ва ҳатто агар дар забони имрӯзаи форсӣ чунин баробарвожаҳоеро нашавад пайдо кард, пас онҳоро аз забони форсии миёна бояд гирифт. Ӯ дар ин бора менависад:

«Дерина соли аст, ки забони арабӣ ва англисӣ беш аз забонҳои дигар густурдаи адаби форсиро фаро гирифтаанд. Агарчи бо далели вучуди фарҳанги исломӣ дар кишвари мо аз донишҷӯи забони арабӣ ва бақоргирии вожаҳои он нестем, аммо ин шинохт ва дониш набояд ба маънои нодидангории забон ва вожаҳои форсӣ ва шеваи чираи ҷойгузинӣ бошад. Агар барои сухан ӯ навиштор вожаи форсӣ надошта бошем ва аз сӯе ба баёни он дар забони гуфторӣ ва навишторӣ эҳсоси ниёз кунем, ногузир аз қорбурди вожаи бегона хоҳем буд...

Нигоҳе гузаро ба забони кунунӣ гӯӣ он аст, ки наздик ба 75 дарсад аз вожаҳои гуфторӣ ва навишторӣ мо арабӣ аст, дар ҳоле ки дастикам барои беш аз 70 дарсади онҳо баробарвожаҳои форсии ошно, ганҷвожаҳо ва гузораҳои арзишманди форсии миёна вучуд дорад» [4, с.19].

Роҳи дигар барои ниғаҳдошти забон ин вожасозӣ мебошад. Дар забони имрӯзаи форсӣ чанд роҳи вожасозӣ дар ҷараён аст, ки дар вожа сохтану қорбурди онҳо ва аз ин тариқ пурғановат сохтани таркиби луғавии забону поксозии он аз вожаҳои бегона дар мавқеи аввалият қарор доранд. Дар ин миён, албатта, вандҳо дар офариниш ва ӯ сохтани вожаҳои нав ҷойгоҳи махсусеро ба худ касб кардаанд.

Аз ин лиҳоз нигоҳе афкандан ба вандҳои имрӯзии забони форсӣ ва шарҳи мухтасари онҳо ҳоизи аҳамият ва дархӯри қори мо хоҳад буд.

Забони форсӣ дорои захираи ғании вандҳо мебошад: дар он ҳудуди 80 вандҳои вожасоз мавҷуд аст, ки аксарияти мутлақи онҳо аз лиҳози сохторӣ - содда ва аз лиҳози морфологӣ - тақсимшаванда мебошанд (вандҳои -ӣ, -чӣ, -дак, -она, бе-, ҳам-, ва ғ.).

Нақши пешвандҳо

Пешвандҳо дар раванди умумии вожасозии забони форсӣ нақши боарзишро иҷро карда, дар пурғановат сохтани таркиби луғавӣ ва муҳимтар аз ҳама, дар бароварда сохтани ниёзмандиҳои забон ба мафҳуми нав хидмати босазое доранд.

Пешвади – bi

bi eštehāiye 'sabi]беиштиҳои асабӣ, [bi edrāri] беидроӣ, [bi oksighine mahlul, bi oksel] бе оксиген, [bisobātiye hayajān]бесуботи ҳаяҷонӣ [маҳлули беоксил, bibarg]бебарг...

Пешванди - боз - باز

checklist [bāzbine] бозбине

[فهرست نامها و موضوعها و مانند آنها که برای تأیید و بررسی یا مقایسه تهیه می‌شود]

[3, с.72].

reconfigurasion [bāzpeykarbandi] بازپیکربندی

[3-72] [رایانه...] تکرار فرایند بازپیکربندی

reflection [bāztāb]¹ بازتاب

[3, c.72] [فیزیک] بازگشت پرتو یا موج صوتی یا گرما در برخورد به سطح مشترک دو محیط

reflex [bāztāb]² بازتاب

[پزشکی] فعالیت خودکار یا غیرارادی که از طریق مدارهای عصبی نسبتاً ساده روی دهد بی‌آنکه لزوماً شعور در آن دخالت داشته

[3, c.72] توضیح: واژه ی «بازتاب» مصوب فرهنگستان اول است.

Накши пасвандҳо

Пасвандҳо бо исмҳо, сифатҳо, чонишинҳо, зарфҳо, асосҳои замонҳои гузашта ва ҳозираи феълҳо пайваст шуда, вожаҳои нави ғайрифеълӣ (исм, сифат, зарф) месозанд.

Пасванди -й

Пасванди -й - а. аз чумлаи пасвандҳои зоё ва сермахсули вожасози забони форсӣ махсуб мешавад. Доираи истеъмоли пасванди мазкур фарох буда, ҳам дар вожаҳои асили форсӣ ва ҳам дар вожаҳои иқтибосӣ пайваст мешавад. Алломорфи пасванди -й «-гӣ» низ дар сохтани вожагон накши муассире дорад: bāzāvari (بازور), taksiri (تکثیری), čārgotbi (چارقطبی), čāye 'atri (چای عطری), čašmi (چشمی), pasvandi (پسوندی), bāzgardāni (بازگردانی), šaklgiri (شکلگیری), bāzxāni (بازخوانی), bāzsāzi (بازسازی), nāmādari (نامادری), nāpadari (ناپدیری), pāešgari (پایشگری), barnāmai kārbordi (برنامه کاربردی), xodbaxši (خودبخشی), xoddegarbini (خوددگربینی), āwārī (آواری), erte'āši (ارتعاشی), ersāli (ارسالی), bāzyāft (بازیافت)

Refreshng [bāzāvari] بازآوری

[2, 3] [...] رایانه] فرایند تکرار یک عمل در نهایت منجر به بازسازی یا احیای ویژگیهای آن می شود

propagative [taksiri] تکثیری

[زیستشناسی] مربوط به تکثیر؛ ویژگی آنچه تکثیر می شود

[3, c.196].

guadrupole [čārgotbi] چارقطبی

[3, c.239] [فیزیک] نوعی پیکربندی که از کنار هم قرار گرفتن دو دوقطبی الکتریکی یا مغناطیسی به دست می آید

aromatic tea [čāye 'tri] چای عطری

[3, c.240] [تغذیه ...] نوع چای که عطر مایه به آن اضافه شده باشد.

[1, c.193] пластичний [šaklgiri] شکلگیری

[1, c.618] [nāmādrī] نامادری

[1, c.596] отчим [nāpadari] ناپدیری

Пасванди -гоҳ - گاه. estgāh (ایستگاه), egāmatgāh (اقامتگاه), eymangāh, (ایمگاه), eyvāngāh (ایوانگاه), pālāešgāh (پالایشگاه), pāyāngāh (پایانگاه), pardāzešgāhe felm, pardāzešgāh (پیشگاه), pišgāh (پردازشگاه فلم، پردازشگاه)

site [istgāh]¹ ایستگاه

[ع. نظامی] محل استقرار مجموعه‌ای از سلاح و جنگ افزار و رادار که توان عملیاتی مستقل دارد

[3, c.63].

station [estgāh]² ایستگاه

[3, c.3] [ح. شهری] مکانی دور از خیابان برای سوار و پیاده شدن یا تغییر وسیله

degege [imangāh] ایمن گاه

[ح. ریلی] محدوده ای امنی برای توقف قطار و جلوگیری از برخورد آن با قطارها در حال حرکت

[3, c.64].

balcon (fr.) [eyvāngāh] ایوانگاه

[عمومی] طبقه‌ی بالای بخشی از تالار سینما یا نمایش سرا

[3, c.64] [مخابرات] نقطه ی اتصال خطوط ارتباطی یا خطوط مشترکین به مرکز مخابرات

[3, c.124] front office [pišgāh] پیشگاه

[گردشگری] دفتر اصلی که در آن به امور ذخیره و پذیرش و ترخیص و ارتباعات و تسویه حسا مهمانان رسیدگی

[3, c.160] می شود

Пасванди «еш» - ش

Xizeš (خیزش), ähange koheš (آهنگ کاهش), abre sarmäeš (ابر سرمایش), abre garmäeš (بازگشایش), otägak-e afšäneš (اتاقک افشانش), abzär-e lagzeš (ابرار لغزش), bäzgošäeš (بازگشایش)

Liff - [xizeš] خیزش

[ح. هوایی] جدا شدن هواگرد یا فضاپیما از زمین یا پرندۀ ما [3, c.291]

lapse rate [ähange käheš] آهنگ کاهش

[ع. جو] میزان کاهش هر متغیر جوی به ازای واحد ارتفاع

Пасванди «-гар» - گر. Пасванди мазкур асосан ба сифатҳои ҳамаҷумла шуда, исмиҳои шӯғл ва сифат месозад: ägäzešgar (آغازشگر), erte'šgar (ارتعاشگر), extelälgar (اختلالگر), este'märgar (استعمارگر), barovardgar (براوردگر), pazirešgar (پذیرشگر), taksirgar (تکثیرگر)

initiaton [ägäzešgar] آغازشگر

[زبانشناسӣ] هر یک از اندامهای آوایی که موجب آغازش شود [3, c.15]

vibrator [erte'äšgar] ارتعاشگر

[فیزیکی] هر وسیله که مولد نوسانهای مکانیکی باشد [3, c.36]

اختلالگر [ع. نظامی] وسیله‌ای که برای ایجاد سیگنالهای غیرمطلوب در دستگاه گیرنده یا jammer [extelälgar] مختل کردن ارتباط به کار می رود

[3, c.35].

kalänial [este'märgar] استعمارگر

. ویژگی فرد یا حکومتی که به استعمار باور دارد 2. حکومت یا فردی که استعمار میکند 1 [ع. سیاسی]

Пасванди «-е» - ۰ . äsmäne (آسمانه), ämäje (آماجه), ämare (آماره), ämize (آمیزه), pošte (پشته), häšiyegerefte (حاشیه گرفته), takäne (تکانه), čakäne (چکانه), äzmune (آزمون), äšyäne (آشیانه), ägäze (آغازه)

canonry [äsmäne] آسمانه

[ح. هوایی] پوشش شفاف کابین هواپیماهای جنگی و آموزشی و تفریحی که خلبان را از جریان باو عوامل جوی [3, c.14] محافظت می کند]

[عمومی] بازار سرپوشیده ای که معمولاً دو در ورودی و خروجی دارد [bäzärče] بازارچه

[3, c.72].

engine shed, lekomotive shed, lekomotive hangar [äšyäne] آشیانه

hangar [äšyäne] آشیانه

[مشترک حمل و نقل، ع. نظامی] حمل سرپوشیده ای برای استقرار کوتاه مدت و تعمیر بال گرد یا هواپیما یا تانک یا [3, c.15] واگن]

Тавре ки аз чанд намунаҳои ғавқ дида мешавад, масъулин ва дастандаркорони забони форсӣ барои ифодаи мағохими нав, аввалан саъй бар он кардаанд, ки аз ҳама имконот ё зарфиятҳои воҷасозии забони форсӣ истифода кунанд. Ин фароянди воҷасозӣ асосан бар тибқи «Усул ва завобити вожагузинӣ», ки аз сӯи раёсати Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ ба тасвиб расидааст, анҷом гирифтааст. Вале дар ҳолатҳои истисноӣ аз вомвожаҳо низ истифода шудааст. Ба таври намуна, вожаи شکل šekl вомвожаи арабӣ буда, чандин муштакоти он дар забони форсӣ ва тоҷикӣ ба таври густурда ҳоло кам дар истифода аст. Аммо аз вожаи شکل šekl сохтани вожаи шаклگیری šeklgiri вожаи нав буда, пас аз Инқилоби исломӣ сохта шудааст. Агар شکل šekl ба маънии намуд, андом (фигура), форм, тасвир, рӯй, рух, тарз, тарик ғаҳмида мешуд, аммо шаклگیری šeklgiri, ки вожаи нав дар забони форсӣ аст, ба маънии «ба вучуд омадан», «пайдо шудан» ғаҳмида мешавад [2, c.193].

Ин ҷо, ба назари мо ду вожаи ҷадид, ки ахиран дар забони форсӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ин «nämadari» ва «näradari» аст, ки ҳар ду низ аз як роҳи воҷасозӣ – воҷасозии пасвандӣ сохта шудаанд.

Шояд гуфта шавад, ки вожаи äšyäne дар забон қорбурди фаровон дошт. Дуруст аст, ки вожаи آشیانه äšyäne аз хеле муддат дар забон мавриди истифода буд, ки маъмулан ба маънии «лона», «хона», «ҷои зист» ғаҳмида мешуд, аммо дар Фарҳанги вожаҳои мусавваб он чунин тавзеҳ дода шудааст:

hanger [äšyäne] آشیانه

مشترک حمل و نقل [ع. نظامی] محل سرپوشیده ای برای استقرار کوتاه مدت و تعمیر بالگرد یا هواپیما یا تانک یا واگن

Ҳамон тавре ки аз шарҳи вожаи «āšyāne» бармеоҷад, ин вожа дар асари тавсеаи маъноӣ ба истилоҳ табдил шудааст, ки яке аз роҳҳои рушд ва тақомули забон пазируфта шудааст.

Таҳлил ва баррасии вожаҳои аз роҳи вожасозии вандӣ нишон дод, ки масъулони ниҳодҳои вожасозии забони форсӣ саъй бар он доштаанд, ки забонро то ҳадди имкон аз нуфузи вожаҳои бегона нигоҳдоранд.

Таҳқиқ ва баррасии нишон дод, ки васоили дохилии забон, ба вижа вожасозӣ яке аз роҳҳои пурмаҳсули офариниши вожаҳои нав дар забони муосири форсӣ будааст.

Нақши пешвандҳо низ дар вожасозӣ хеле боло рафта, аз ин роҳи вожаҳои зиёде сохта шудааст, ки аксари онҳо ҳамин ҳоло дар забон ба кор бурда мешаванд.

Хулоса, роҳи вожасозии вандӣ як роҳи пурмаҳсули вожасозӣ дар ҳамаи давраҳои рушди таърихи забони форсӣ буда, бо итминони комил метавон гуфт, ки дар оянда низ чунин хоҳад буд.

Адабиёт:

1. Рубинчик Ю.А. Новая лексика персидского языка и пути ее пополнения // Иранской языкознания. – М., 1985. – С.133-140.
2. Рубинчик Ю.А. Иранской языкознания. – М., 2003.
3. فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان زبان و ارب فارس. تهر.
4. قنایی سید ابو طالب، برابرز واژه‌های کاربرد عربی – فارسی- سال.

ТДУ: 809. 155. 0

**АБДУСАЛОМ
ДЕХОТӢ –
ЛУҒАТНИГОР**

Норова Гулчеҳра,
*муаллими калони кафедраи назария ва
таърихи адабиёти ДДОТ ба номи С Айнӣ*

**АБДУСАЛОМ
ДЕХОТИ -
ЛЕКСИКОГРАФ**

Норова Гулчеҳра,
*старишӣ преподователь кафедри теория и
истории литературы ТГПУ им. С. Аини*

**ABDUSALAM
DEHOTI -
LEXICOGRAPHER**

Norova Gulchehra,
*the senior teacher of the Department of Theory
and History of Literature of the TSPU named
after. S. Aini*

Аннотатсия

Муҳаққиқ дар мақолаи зикршуда дар бораи фаъолияти луғатнигорӣ ва забоншиносии нависанда, шоир, драматург, забоншинос, луғатнигор Абдусалом Дехотӣ маълумот медиҳад. Абдусалом Дехотӣ дар баробари фаъолияти гуногунҷанрии худ дар соҳаи илми забоншиносӣ низ саҳми босазо гузоштааст. Пас аз луғати тартиб додаи Садридиддин Айнӣ Николай Николаевич Ершов ва Абдусалом Дехотӣ луғатеро дар ҳаҷми 45 ҳазор калима пешкаши хонанда намудааст. Дар луғат калима ва истилоҳотҳои забони русӣ бештар бо шарҳу тавзеҳот оварда шудаанд, Мақсаду мароми тартиб додани луғати русӣ тоҷикӣ низ боз ҳам муттаҳид намудани муносабатҳои миллати русу тоҷик мебошад. Н.Н.Ершов ва Абдусалом Дехотӣ дар ин кори саҳл муваффақ низ гаштаанд, ки муҳаққиқ дар мақолаи худ бо овардани иқтибосҳои зарурӣ исботи андешаҳо кардааст.

Калидвожаҳо: забоншинос, Ершов Н.Н., А. Дехотӣ, калима, луғат, шарҳ, тавзеҳот, истилоҳот, ҳарф, алифбо, русӣ, тоҷикӣ, саҳифа, халқ, миллат, забон.

Аннотация

В упомянутой статье исследователь приводит сведения о лексикографической и лингвистической деятельности писателя, поэта, драматурга, лингвиста, лексикографа Абдусалама Дехоти. Абдус Салам Дехоти, наряду со своей многожанровой деятельностью, внес также ценный вклад в область лингвистики. После словаря, составленного Садридиддином Аини, Николаем Николаевичем Ершовым и Абдусаломом Дехоти, читателю был представлен словарь, содержащий 45 тысяч слов. В словаре даны дополнительные слова и термины русского языка с пояснениями. Цель составления русско-таджикского словаря - дальнейшее объединение отношений между русским и таджикским народами. Н. Н. Ершов и Абдусалом Дехоти также преуспели в этой работе, а исследователь в своей статье доказал свои идеи, приведя необходимые цитаты.

Ключевые слова: лингвист, Ершов Н.Н., А. Дехоти, слово, словарь, объяснение, пояснение, термины, буква, алфавит, русский, таджикский, страница, народ, нация, язык.

Annotation

In the mentioned article, the researcher provides information about the lexicographic and linguistic activities of the writer, poet, playwright, linguist, and lexicographer Abdusalam Dehoti. Abdus Salam Dehoti, along with his multi-genre activities, has also made valuable contributions to the field of linguistics. After the dictionary compiled by Sadrididdin Aini, Nikolai Nikolaevich Ershov and Abdusalom Dehoti, the reader was presented with a dictionary containing 45 thousand words. The dictionary contains additional words and terms of the Russian language with explanations. The purpose of compiling a Russian-Tajik dictionary is to further unify the relations between the Russian and Tajik peoples. N.N.

Ershov and Abdusalom Dehoti also succeeded in this work, and the researcher in his article proved his ideas by providing the necessary citations.

Keywords: *linguist, Ershov N.N., A. Dehoti, word, dictionary, explanation, explanation, terms, letter, alphabet, Russian, Tajik, page, people, nation, language.*

Забони ноби тоҷикӣ ба гурӯҳи эронии оилаи ҳиндуаврупой дохил шуда, он давраи дуру дарози таърихро аз сар гузаронидааст. Забон тавассути ворисонаш аз насл ба насл мерос гузашта, ба василаи осори гаронбаҳои адибон рушду такомул меёбад. Баҳусус, дар замони рушди бемайлоии технология ва таъсири фарҳангҳои бегона ворисони забонро муваззаф менамояд, ки вазифаи аввалиндараҷа ва ҷонии худро дар нигоҳдошт, арҷгузорӣ ва инкишофи он донанд, зеро забон ганҷинаи бебаҳост.

Бо таъкиди Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон оиди гиромидошти забони давлатӣ, ки пояи мустаҳками ҳастии миллат, пойдевори давлатдорӣ ва фарҳангу маънавияти халқ аст, аҳамияти аввалиндараҷа дода, поку беолоиш нигоҳдошти онро вазифаи ҷонии ҳар як фарзанди баномуси миллат медонад.

Забон аз таъриху тамаддуни пурифтихори гузаштагонамон дарак медиҳад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қайд мекунад: «Ворид шудани вожаҳои иқтибосӣ боиси маҳдуд гардидани муҳиту майдони истифодаи калимаҳои худӣ, камранг шудани симои миллии забони давлатии мо ва коҳиш ёфтани ғасоҳату балоғати он мегардад» [7, с.4].

Мусаллам аст, ки омӯхтани забон ва таърихи истилоҳоту калимаҳо дар давоми асрҳо бо воситаи фарҳангу луғатҳо ба роҳ монда мешуд. Луғатнигорӣ як баҳши муҳими забоншиносӣ маҳсуб мешавад, зимни таҳияи китобҳо луғат ва фарҳангномаҳо зарур аст. Луғатнигорӣ, қори пурмашакқат буда, заҳматҳои зиёдеро талаб мекунад. Бо истилоҳи «луғат» мо мафҳумҳои лексика, забон, тарҷумаро ба хотир меорем. Тавассути луғат дар бораи ин ё он мафҳум, воҳидҳои забониро муайян месозему дар бораи ашё ва мазмуни он шарҳ менависем.

Дар мақолаи мавриди назар доир ба ғайолияти луғатнигории Абдусалом Дехотӣ андешаҳои монро баён кардан мехоҳем.

Абдусалом Дехотӣ дар таърихи адабиёти шуравии тоҷик чун шоир, насрнавис, драматург, луғатдону луғатнавис, адабиётшинос, яке аз ҳомиёни ғайолияти адабии А. Дехотӣ гуногунҷанрӣ ва бисёржанрии эҷодиёти вай аст. Дар ҳаёти адабии республика соҳае нест, ки А. Дехотӣ дар он ғайолони иштирок накарда бошад» [12, с.3].

Баҳшида ба 20-солагии РСС Тоҷикистон соли 1949-ум Луғати «Русӣ - тоҷикӣ»- и Е.Э. Бертелс бо 45 ҳазор калима дар Маскаву Сталинобод ба таъри расонида шуд, ки хизмати арзандаро Абдусалом Дехотӣ ва Н.Н.Ершов анҷом доданд.

Забони русӣ дар он давра омилҳои устуворшавии дӯстии халқҳо ва робитаи байни онҳо, васоити рушди сиёсӣ ва иҷтимоии ҷумҳуриҳои бародарӣ буд. Барои амалишавии ин омилҳо зарурати тартиб додани луғатҳои русӣ-тоҷикӣ ба вучуд омад, зеро ҳадаф омӯзиши забони русӣ буд.

Наشري ин луғат зарурати таърихӣ дошт, зеро донишмандони забони русӣ дар шароити Иттифоқи Советӣ талаботи замон буда, ҳамзамон барои тарҷумаи осори гаронбаҳои классикӣ, ошно намудани халқҳои бародар бо ин осор аҳамиятнок буд.

Навиштани луғати дучилдаи соли 1933-1934 хонандаро қонеъ намекард, «зеро калимаҳои бештари серистеъмол дар он руйнавис нашуда буданду ибораҳои маҷозӣ, истиораӣ, таъбирҳои маҳсули бевосита тарҷума намешудагӣ, қайдҳои услубиву грамматикӣ ба талабот ҷавобгӯ набуд» [5, с.4].

Дар як давраи сохти ҷомеаи сотсиалистӣ ва такомули маънавии насли нав вазифаи пурмаҳсули луғатнависро Институти таърих, забон ва адабиёти Филиали Тоҷикистони Академияи Фанҳои СССР ба уҳда гирифт, ки дар тартиб додани «Луғати

русӣ -точикӣ» «Луғати тафсирии забони русӣ»- и Д.Н.Ушаковро ба сифати манбаъ гирифтанд. Ин маъсулиятро Абдусалом Дехотӣ ва Николай Николаевич Ершов ба уҳда гирифта, онро пурратар намуданд.

Забоншиноси рус, тарҷумон, номзади илмҳои таърих, қорманди хизматнишондодаи илми Тоҷикистон, мудири шуъбаи мардумшиносии Институти таърих, Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Н.Н. Ершов дар таҳияи луғати дузабонаи русию тоҷикӣ саҳми бориз дорад. Ин кори бузургро бо роҳбарии профессор Э.Бертелс ва муҳаррири илмии Нашриёти давлатии луғатҳои хориҷӣ ва миллӣ М.В.Лазова ва Т.Ф. Медведкова ба ҷо оварданд. Устодони сухан С.Айнӣ, профессорон А. Семёнов, Б. В. Миллер, И. Зарубин, доктори илмҳои филологӣ Б. Н. Ниёзмухаммадов, номзади илмҳои филологӣ А. Мирзоев, номзади илмҳои фалсафа А. М. Баҳоваддинов, нависанда С. Улуғзода, ходими илмӣ Ш. Ҳусейнзода, профессор К. К. Юдахин, П. И. Иванов маслиҳат ва ёрдами беғаразонаи худро дарёф надоштаанд. «Кори тартибдиҳии луғати русӣ-тоҷикӣ даъфай аввал дар солҳои 1931-1932 сар шуда буд. Аммо «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и дучилдае, ки дар солҳои 1933-1934 нашр шуда буд, талаботи замони ҳозираро қаноат карда наметавонист. Феҳрасти калимаҳои он, ки дар асосаш «Луғати тафсирии забони русӣ»- асари В.Даль гузошта шуда буд, ба дараҷаи даркорӣ пурра набуд; вай аз як тараф бо архаизм ва калимаҳои камистеъмол пур бошад, аз тарафи дигар- бисёр калимаҳои серистеъмол ба вай надаромада монда буданд [5, с.4].

Албатта луғатҳои фавқуззикр имкони додани маълумот доир ба забон ва калимаву истилоҳоти онро надорад, ин сабаб дар ҳар гуна луғатҳои миллӣ даҳҳо луғатҳоро дарёфт кардан имконпазир мебошад.

Дар феҳрасти луғат истилоҳоти истеъмоли умумӣ низ ворид шуда, калимаҳои он бо ишораву қайдҳои грамматикӣ исмҳо, хелҳои феъл, ҳиссаҳои нутқ тартиб дода шуд. Луғати тартибдодаи Абдусалом Дехотӣ ва Н. Н. Ершов асосан барои тарҷума буда, элементҳои тафсирий низ дошт. «Дар луғати солҳои 1933-1934 миқдори зиёди калимаҳо тафсир нашуда буданд, ки ба мисоли: партия, революция, газета, самолёт, совхоз, колхоз, трактор ва ғ., ки барои ҳамаи халқҳои сермиллати Иттифоқи Советӣ умумӣ буданд [5, с.4]. Дар тартиб додани ин гуна луғати нав бештар ба истилоҳоти сиёсӣ, таърихӣ, илмӣ ва фалсафӣ бояд таҷдид назар гардад.

«Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и соли 1949-ум, аз 45 ҳазори калимаву истилоҳот ва 880 саҳифа иборат буда, мундариҷа надорад. Аз ҷиҳати шаклу ҳаҷм низ аз луғатҳои ихчамии ҳозира куллан фарқ мекунад. Дар саҳифаҳои 1-2 сарлавҳа бо унвони «Луғати русӣ-тоҷикӣ», «Русско-таджикский словарь» яъне номи луғат бо забони русӣ ва тоҷикӣ оварда шуда, дар саҳ.5-6 бо забони русӣ, 7-8 бо забони тоҷикӣ муқаддима оварда шудааст, ки дар он дар бораи зарурати тартиб додани луғати номбурда маълумот дода мешавад, саҳифаи 9-10 дар бораи сохти луғат маълумот медиҳад ва 13 калимаро аз қабилӣ «напавать-напоить», «маковка»-гумбази калисо, ҳалвои кӯкнордонагӣ, «растопить-об кардан, гудохтан», «ниш-падать», «присест-в один присест», «побегишки-на побегишках», «выпускной- синфи охири мактаб», «на» (предлог), «коньки-конёк», «дополнять-дополнить», «наварной-пайванднок», «винить-айбдор кардан», «массовость-оммавӣ будан», «переплетный-муқовакунӣ»-ро мисол оварданд [5, с.9-10]. Саҳифаҳои 11-12 дар бораи суханҳои мухтасари шартӣ, аз қабилӣ ав.-авиация-авиация, бот.-ботаника-ботаника, воен.-военный термин-истилоҳоти ҳарбӣ, глаг.-глагол-феъл, ж.-женский род-ҷинси занона ва ғ., аз саҳ.13 то саҳ.855 бошад калимаву истилоҳотҳо бо шарҳҳои худ бо тартиби алифбо оварда шудаанд.

Дар саҳ 856-861 номҳои ҷуғрофӣ нахуст дар луғати А. Дехотӣ ва Н. Ершов чунин ба назар мерасанд: Багдад г.- шаҳри Бағдод; Берлин г.-шаҳри Берлин, Белое море- баҳри Сафед, Гунт р- дарёи Гунт, Буг р. - дарёи Буг; Женева г. - шаҳри Женева, Яхсу р-дарёи Ёхсу ва ғ.омадааст. Алжир – Алҷазир; Аравия-Арабистон; Азия-Осиё; Альпы-кӯҳҳои Алп; Греция-Юнон; Ирак-Ироқ; Заалайский хребет-қаторкӯҳи пушти Олой ва ғ [5, с.856].

Саҳифаҳои 862-880 ҷадвалҳои грамматикӣ дар бораи тасрифи исмҳои чинси зану мард, исмҳои ҷамъ, тасрифи сифатҳо, шумораҳо, тасрифи шумораҳо, зарф, феъл ва хелҳои феъл, замонҳои феъл нишон дода шудаанд. Калима ва истилоҳоте, ки дар он луғат оварда шудаанд, имрӯз баъзеҳояш шаклу мазмуни дигарро низ гирифтаанд, масъалан: *абонент-абонент, обуначӣ, абонемент, имруза муштарӣ, мичоз, абракадабраганҷои бемаънӣ, сафсата, ёва, ҳарза*, ва ғ.

Дар даврони Итиҳоди Шуравӣ дар луғатшиносии тоҷик луғати дучилдаи маъруф «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (1969) бо зермавзуи «аз асри 10 то ибтидои 20» мавриди истифода қарор мегирифт. Ин луғате буд, ки дар асоси таъҷиб ба луғат ва фразеологияи назми тоҷикӣ форс асос ёфта, аз ҷониби олимони маъруфи тоҷикӣ рус М. Ш. Шукуров, Р. Ҳошим, Н. А. Масъумӣ ва В. А. Капранов, тартиб дод, ки эътибори байналмилали низ дошта дар Эрон нашр гардидааст. Соли 1933 Шуъбаи Тоҷикистони Академияи илмҳо арзи ҳастӣ карда, дар он арбобони барҷаста ба тариқи С. Айнӣ, Р. Ҳошим, А. Дехотӣ, Т. Зеҳнӣ, Н. Масъумӣ, А. Отахонова фаъолият доштанд. Дар шуъба «Луғати дучилдаи русӣ- тоҷикӣ»(1933-1934), зери таҳрири С. Айнӣ, Р. Ҳошим ва дигар муаллиф Н. Ершов, Ф. Б. Брауде, Р. Ҳошим, «Луғати тоҷикӣ русӣ» (ҷ. 1, 1946) зери таҳрири академик Е. Н. Павловский, «Луғати русӣ тоҷикӣ» (1949) муаллиф ва муҳаррир А. Дехотӣ ва Н. Ершов, «Луғати тоҷикӣ русӣ (1954) зери таҳрири М. Раҳимӣ ва Л. Успенская, «Фарҳанги ибораҳои рехта» (ҷ.1, 1963, ҷ.2, 1965) муаллиф ва муҳаррир М. Фозилов, «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (ҷ. 1-2, 1969) зери таҳрири М. Шукуров ва Р. Ҳошим, Н. Масъумӣ, В. Капранов «Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикӣ форсӣ» (ҷ.1,1975, ҷ.2,1977) муаллиф ва муҳаррир М. Фозилов, (ҷ. 3, 2017) «Луғати ихтисораҳои русӣ-тоҷикӣ (1979) муаллиф ва муҳаррир С. Холматова, «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» (ҷ.1-2, 2004,2008) муаллиф ва муҳаррир С. Холматова, Д. Саймиддинов, С. Каримов, «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (ҷ1-2,2010) зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султонов, «Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ»(ҷ. 1, 2011) зери таҳрири С. Назарзода, Д. Саймиддинов, М. Султонов, С. Каримов ва дигарон, (ҷ.2, 2021) зери таҳрири С. Назарзода, З. Холназарова, С. Каримов, М. Султонов, О. Қосимов ва диг., «Фарҳанги русӣ ба тоҷикӣ» (ҷ.1, 2017) зери таҳрири С. Холматова, М. Султонов, С. Каримов ва дигарон нашр карда шудаанд [5, с.2].

Луғати аз ҷониби М. Ш. Шукуров, Р. Ҳошимӣ, Н. А. Масъумӣ, В. А. Капранова, тартибдодашуда (нусхаи аслиаш 13 ноябри 1957), соли 1969 нашр шуд, ки аз ду ҷилд иборат буда, онро «Энсиклопедияи советӣ» ба таъҷиб расонд. Дар ҷилди якум ҳарфҳои аз «А то О», ҷилди дуюм аз «П то Ҷ» оварда шудааст, ки чунин тақсимбандӣ мешавад:

1. Саҳифаи 3-4 муқаддима дар забони тоҷикӣ;
2. Саҳифаи 7-8, дар бораи луғат ва ибораҳои фарҳанги мо;
3. Мисолҳо ва тавзеҳот саҳифаи 9-10;
4. Муқаддимаи форсӣ ва тавзеҳот саҳифаи 11-18;

5. Саҳифаи 19-21 рӯйхати муаллифон ва асарҳои истифодашуда бо тариқи Восифӣ-Зайниддин Маҳмуд Восифии Ҳиротии асри 16, «Бадоеъ ул вақоеъ», дастнавис; ҷопи интиқодии А. Н. Болдырев, Ҷ. I-II. – Москва, 1961; Имораи Марвазӣ – асри X, «Луғати фурс», «Аҳвол ва ашъори Рӯдакӣ»; «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ»;

6. Саҳифаи 21-22 соҳти фарҳанг;
7. Саҳифаи 23-шарҳи маъноҳои калима ва фразеология;
8. Саҳифаи 24 мисолҳо ва ихтисороти шартӣ [9, с.880].

Аз саҳифаи 25 тартиби алфавитии калимаҳо оғоз мегардад, ки он аз «А» ва шарҳи он, ки ҳарфи аввалини алифбои ҳозираи тоҷик, тарзи навиштани ин ҳарф дар калимаҳои арабӣ ба мисоли *абр, гӯянда, амуд, бад, аб (надар)* ва ғ. аз саҳифаи 25 то саҳифаи 952 бо тартиби ҳарфҳои алифбо калимаҳо ва шарҳи онҳо оварда шудаанд, ба

мисли луғатҳои дигар ин луғат низ мундариҷа надорад ва аз сарлавҳаи русӣ бо тартиби алифбо навишта шудааст.

Дар луғати мазкур, ки ҳамагӣ аз 951 саҳифа иборат аст, доир ба ҳарфи «В» ва «Д» калима мисол оварда шудаанд, ки маҳз заҳмати бевоситаи Деҳотӣ мебошад. Аз муқоисаи ин ду луғат маълум мегардад, ки луғати соли 1969 нисбат ба луғати соли 1949 фарқ дошта, дар истеъмом бештар мебошад. Луғати соли 1949 низ бештар калимаҳои арабиасос буда, дар шароити имрӯза зарурати он таҷдиди назар дорад.

Абдусалом Деҳотӣ чун идомадиҳандаи мактаби С. Айнӣ ба масъалаҳои луғатнигорӣ, тарҷума, забоншиносӣ тавачҷуҳи хоса доштааст. Сабаби ба масъалаҳои забоншиносӣ тавачҷуҳ намудани Деҳотӣ дар он будааст, ки боре ҳамроҳи падараш дар суҳбати устод Айнӣ қарор дошта, аз нутқи сухани падараш хулоса кардани устод Айнӣ ёдовар мешавад: ....«Ҳозиракӣ чӣ гуфтед? Дар пеши ин кас такрор кунед! Ҳайрати падарам боз зиёдтар шуд: зоҳиран фикр мекард, ки чи гапи ӯ нодуруст ё муҳокиматалаб гуфта ӯ бошад? Баъд ӯ худӣ ӯ устод чӣ ӯ будани ӯ воқеаро эзоҳ доданд:

- Баъзе ӯ «забоншиносони» забоншинос даъво мекунанд, ки мардум дар гуфтугӯӣ дар бобати ҷамъу муфрази исмҳои бечон бо алоқаи байни мубтадову хабар рӯя намекунанд. Ман бошам, ҳама вақт мегӯям, ки ин даъво нодуруст аст. Аз гапи дадетон ҳам маълум шуд, ки дар чизҳои бечон ҳам, агар мубтадо ҷамъ ояд, хабараш ҳам ҷамъ меомадааст. Ман аз дадетон пурсидам, ки «имсол аҳволи тоқҳо чӣ тавр» ин кас ҷавоб доданд, ки «аввали баҳор авҷашон нағз буд, дар миёна ҳаво як хунук шуда наваҳо қарахт шуда монданд. Дар поёни ин сухан устод ба ман як бори дигар таъкид карданд, ки забонро аз халқ омӯхтан, ба ҳодисаҳои мусбати забони гуфтугӯӣ эътибор додан лозим аст» [4, с.117-118].

А. Деҳотӣ илова ба ин, вобаста ба эҷодиёти намояндагони адабиёти классикӣ ва муосири тоҷик, ҷанбаҳои масъалаҳои гуногуни адабиёти бачагона, тарҷумаи бадеӣ, маданияти сухан, фасоҳату забон, китобҳои дарсӣ барои синфҳои ибтидоӣ ва ғ. мақолаҳои пураарзиш таълиф намудааст. «...Зиёда аз ин дар нашри осори ниёгонамон, ҷамъовариҳои адабиёти шифоҳӣ, мураббаъ сохтани луғатҳо, тарҷума ва таҳрири осори классикони марксизм – ленинизм саҳми арзанда гузоштааст» [1, с.42].

Масалан, дар баробари фаъолияти нависандагӣ Абдусалом Деҳотӣ ба навиштани мақолаҳои оид ба масъалаҳои адабиётшиносӣ забоншиносӣ, усули таълим, китобҳои дарсӣ тавачҷуҳ доштааст. Дар «Куллийёт» ҷилди V асосан мақолаҳои ӯ гирд оварда шудаанд, ки аз 8 мақола иборат буда, 4 мақолаи он ба проблемаҳои забоншиносӣ бахшида шудаанд:

1. «Дар хусуси имло ва ҳарфҳои калон» соли нашр 1930 [1, с.309],
2. «Дар хусуси имло, истилоҳ ва забони китобии тоҷикӣ» [1, с.310],
3. «Истилоҳотро аз кучо гирем?» соли нашр 1930 [1, с.310-316],

Мақолаи ҷорум муфассалтар буда «Дар бораи имло, алифбо, истилоҳ ва забони адабии тоҷик» ном дошта аз 3 зербоб иборат аст:

1. «Дар бораи имло». 2. «Дар бораи алифбо». 3. «Дар бораи забони адабӣ ва истилоҳот» соли нашр 1930 [1, с.317-322].

Хизмати арзандаи А. Деҳотӣ дар таълифи «**Фарҳанги забони тоҷикӣ**» низ мебошад. Дар ин фарҳанг ҳарфҳои «В» ва «Д»-ба зиммаи Абдусалом Деҳотӣ гузошта шуда буд. Деҳотӣ доир ба ҳарфи «В» дар саҳифаҳои 220-246, 448 калима ва доир ба ҳарфи «Д» 969 калимаро дар саҳифаҳои 309-411 ҷойгузин карда шарҳ додааст, ки ба ҳар як калима аз 3 то 5, 2 то 7 шарҳ навиштааст, ки масалан:

калимаи «**дарवेशӣ**» – 1. камбағалӣ, фақирӣ, бенавоӣ.

Падари ман даст аз дунё бидошт, ... моро дар ранҷ афғанд ва ибтидои дарवेशии мо аз он вақт буд. **Ҷомӣ**.

Дарवेशӣ дар ҷустани бешӣ [аст]. «**Равзат -ус -сафо**».

2. Қаландарӣ, зоҳидӣ, гушанишинӣ.

Зохири дарвешии жанда асту мӯи сутурда ва ҳақиқати он-дили зиндаву нафси мурда. **Саъдӣ.**

Ё ки калимаи «Даргирифтган»

1. Афрӯхтан, ба сӯзиш сар кардан; аланга гирифтган; сӯхтан. Он оташ бар тавора зад ва он тавора даргирифт ва аз он ҷумлаи бозорхо даргирифт. «**Таърихи Наршаҳӣ**».

Ба рақс гарм чу гардид сарви маҳвашии ман,

Зи боди домани ӯ даргирифт оташии ман (Восифӣ).

2. гирифтган, ҳосил кардан, ба даст овардан. Ҳар киро бо ту кор даргирад. **Анварӣ.**

3. Маҷ. сӯзондан; алам расондаан, азоб додан.

Пиразанеро ситаме даргирифт,

Даст заду домани Санҷар гирифт (Низомӣ).

4. Маҷ. таъсир кардан; асар кардан; кор кардан.

Дил роҳи салоҳ барнамегирад,

Кардам ҳама ҳила, дарнамегирад (Анварӣ).

Дар малик ин лафз чунон даргирифт,

К- оҳ бароварду фигон баргирифт (Низомӣ).

Фигони ман ба фалак рафту бо ту дарнагирифт,

Магар ки гӯши туро панди гайр кор карда? (Шоҳин).

5. Маҷ. оташин шудан; қаҳр кардан.

Даромад сар гирифта, даргирифта,

Итобе сахт бо ман даргирифта (Низомӣ).

6. Маҷ. мувофиқат доштан, ба ҳам мувофиқ омадан.

Сифати шамъ ба парвонадиле бояд гуфт,

К- ин ҳадисест, ки бо сӯхтагон даргирад (Қамолӣ Хучандӣ).

Дарнагирад суҳбати пиру ҷавон бо якдигар,

Бо камон як дам мудоро тир натвонист кард (Соиб).

7. Маҷ. сар кардан.

Даромад сар гирифта, даргирифта,

Итобе сохт бо ман даргирифта (Низомӣ) [9, с.328]

Бояд зикр намуд, ки дар таълифи луғати «Русӣ-тоҷикӣ» (1949) ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (1969) саҳми А. Деҳотӣ ба вижа бузург буда, далолат ба забондонии Абдусалом Деҳотӣ мекунад.

Адабиёт:

1. Деҳотӣ А. Куллийёт. Ҷилди 5 (Мақолаҳо). – Душанбе: Ирфон, 1966. – 472 с.
2. Деҳотӣ А. Дар хусуси имло ва ҳарфҳои калон // Куллийёт. Ҷ. 5. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 309 с.
3. Деҳотӣ А. Дар бораи имло, алифбо, истилоҳ ва забони адабии тоҷик // Куллийёт. Ҷ. 5. – Душанбе: Ирфон, 1966. – С.317-318.
4. Деҳотӣ А. Ҳикояҳо доир ба мулоқотҳои ман бо устод Айнӣ // Шарқи Сурх. – 1962. № 4. – С.117-118.
5. Луғати русӣ-тоҷикӣ (Дар зери таҳрири А. Деҳотӣ ва Н. Ершов). – Москва-Сталинобод, 1949. – 880 с.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, аз 2.05.2013. – 39 с.
7. Паёми Телевизионии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 3 октябри 2017. – С.6.
8. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳуриӣ, ш. Душанбе, 26 декабри 2019. – 47 с.

9. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз 2 ҷ. Ҷилди I. (Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ). – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз 2 ҷ. Ҷилди II. (Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ). – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
11. Ҳошим Р. Сухане аз устодон ва дӯстон (қайдҳо, ёддошт ва портретҳои адабӣ). – Душанбе: Ирфон, 1971. – 223 с.
12. Юсуфов К. Марди нексират ва адиби нуктасанҷ. – Душанбе: Маориф, 1987. – 80 с.

ТДУ: 809. 155. 0 + 327

**ЗАБОНИ
«СИҶОҶ-УЛ-ФУРС» ВА
РАВАНДИ ҶАҶОНИШАВӢ**

*Валиева Хусниябону Сайвалиевна,
Коллеҷи тиббии шаҳри Кӯлоб ба номи
Раҳмонзода Раҳматулло Азиз*

**ЯЗЫК
«СИХА-УЛ-ФУРС» И
ГЛОБАЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС**

*Валиева Хусниябону Саивалиевна,
Кулябский медицинский колледжа имени
Раҳмонзода Раҳматулло Азиза*

**THE LANGUAGE OF «SIHAN-
UL-FURS» AND THE GLOBAL
PROCESS**

*Valieva Husniyabonu Saivalievna,
Kulob Medical College named after
Rahmonzoda Rahmatullo Aziz*

Аннотатсия

Ин мақола атрофи мақоми забони форсӣ ва таъсири забони арабӣ ба форсӣ ва таъсири фарҳанги форсӣ ба арабҳо ва мусалмонон баҳс мекунад ва гуфта мешавад: Баъди ғалабаи арабҳо ва мусалмонон бар давлати абаркудрати Сосониён ва дар замини эътиқодоти навзӯхур омехта шудани фарҳангу маданияти маҳаллӣ бо фарҳанги исломӣ-арабӣ забони арабӣ чун забони дин ба забони расмӣ давлатӣ ва адабии халқҳои бисёри эронӣ мубаддал гардид. Ин ҳодиса таъсираш ба ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавии мардумони сарзамини Ориёно (Эрони таърихӣ) ба ҳаддест, ки давраи нави ташаккули забони муосири форсӣ-тоҷикӣ дар шакли имрӯзиаш маҳз аз ҳамин марҳала шуруъ мегардад ва то ба ҳол рушду такомул ёфта истодааст. Ин замон дар сарзамини Эрони таърихӣ забону гуфтор ва лаҳҷаҳои зиёде қорбурд дошт. Калимаҳои арабӣ бо вуруд ба сарзамини Сосониён тадриҷан нақши пайвандгар ва муттаҳидсозро дар байни забонҳои гуногуни эронӣ ва ғайри он бозидоаст.

Калидвожаҳо: *калима, муштарақот, Осиёи Марказӣ, «Сиҷоҳ-ул-фурс», арабиасл, забони тоҷикӣ, забони арабӣ, ҷаҳонишавӣ, лаҳҷа, воҳидҳо, лугат.*

Аннотация

В этой статье обсуждается статус персидского языка и влияние арабского языка на персидский язык, а также влияние персидской культуры на арабов и мусульман, и говорится: после победы арабов и мусульман над сверхмощным государством Сасаниды и в стране зарождающихся верований местная культура и культура были смешаны с исламско-арабской культурой. Арабский язык как язык религии стал официальным государственным и литературным языком многих иранских народов. Это событие оказало такое влияние на социальную и духовную жизнь народа Ории (Исторический Иран), что новая эпоха формирования современного персидско-таджикского языка в его нынешнем виде началась именно с этого этапа и развивается и совершенствуется до сих пор. В это время на земле исторического Ирана использовалось множество языков и диалектов. Проникнув на сасанидские земли, арабские слова постепенно сыграли роль связующего звена и объединителя между разными иранскими и неиранскими языками.

Ключевые слова: *слово, общность, Центральная Азия, «Сихо-уль-Фурс», арабский язык, таджикский язык, арабский язык, глобализация, диалект, единицы, лексика.*

Annotation

This article discusses the status of the Persian language and the influence of the Arabic language on Persian and the influence of the Persian culture on the Arabs and Muslims and it is said: After the victory of the Arabs and Muslims over the super-powerful state of the

Sassanids and in the land of emerging beliefs, the local culture and culture were mixed with the Islamic-Arabic culture. Arabic as the language of religion became the official state and literary language of many Iranian peoples. This event had such an impact on the social and spiritual life of the people of Oriya (Historical Iran) that the new era of the formation of the modern Persian-Tajik language in its current form began precisely from this stage and is still developing and improving. At this time, many languages and dialects were used in the land of historical Iran. By entering the Sasanian lands, Arabic words gradually played the role of a linker and unifier between different Iranian and non-Iranian languages.

Keywords: *word, commonality, Central Asia, «Sihoh-ul-Furs», Arabic language, Tajik language, Arabic language, globalization, dialect, units, vocabulary.*

Баъди ғалабаи арабҳо ва мусалмонон бар давлати абаркудрати Сосониён ва дар замини эътиқодоти навзӯхур омехта шудани фарҳангу маданияти маҳаллӣ бо фарҳанги исломӣ-арабӣ забони арабӣ чун забони дин ба забони расмӣ давлатӣ ва адабии халқҳои бисёри эронӣ мубаддал гардид. Ин ҳодиса таъсираш ба ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавии мардумони сарзамини Ориёно (Эрони таърихӣ) ба ҳаддест, ки давраи нави ташаккули забони муосири форсӣ-тоҷикӣ дар шакли имрӯзиаш маҳз аз ҳамин марҳала шуруъ мегардад ва то ба ҳол рушду такомул ёфта истодааст [7, с.6]. Ин замон дар сарзамини Эрони таърихӣ забону гуфтор ва лаҳҷаҳои зиёде қорбурд дошт. Калимаҳои арабӣ бо вуруд ба сарзамини Сосониён тадриҷан нақши пайвандгар ва муттаҳидсозро дар байни забонҳои гуногуни эронӣ ва ғайри он бозидааст. Забони тоҷикӣ (форсӣ) маҳз бо дар таркиби худ ҳазм кунонидани калимоти арабӣ ва бадин васила чун забони дувуми динӣ-давлатӣ гардидан муктадир шуд ва хеле аз забону лаҳҷаҳои хурду бузурги маҳаллиро тӯмаи худ сохт. Чун аз даричаи эътиқод ба қалби мардуми ба оини муҳаммадӣ (с) гаравида ворид мешуд, биноан соҳиби манзалаат ва эҳтиром буд. Аз ин сабаб аст, ки дар замоне ки ҳукуматро араб идора мекард (аз замони шикасти Сосониён то ташкили ҳокимияти Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён) фоизи калимаҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва ҳам ҷуғрофиёи амалкарди забони тоҷикӣ маҳдудтар буд. Вале аз давраи Ғазнавиён ба баъд ҷуғрофиёи амалкарди забони форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун забони дин ва давлатдорӣ торафт вусъат ёфт ва таъсираш ба забонҳои дигар зиёд шуд. Ва ин замон забони тоҷикӣ (форсӣ) ба манзалаи пуле барои интиқоли калимаҳои арабии тоҷикишуда ба забонҳои қавму қабоили ҳамҷавор амал кард ва бисёре аз забонҳои эронии шарқӣ, туркӣ, ҳиндӣ, дардӣ-нурӣ калимаҳои арабиро тавассути забони форсӣ-тоҷикӣ қабул карданд.

Натиҷаҳои таҳлили мухтасари оморӣ-қиёсии сатҳи дарҳамомахтагӣ ва муштарақоти луғавии забонҳои тоҷикӣ, арабӣ ва дигар забонҳои олами ислом баёнгарӣ он мебошанд, ки калимаҳои арабиасл дар ин даста аз забонҳо зиёд аст. Ба унвони далел мо метавонем забони гуфтории Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ ва калимаҳои ҷамъоваринамудаи ӯ дар таснифи ӯ «Сихоҳ-ул-фурс»-ро, ки миқдран ба 2300 мерасанд. Бояд инро дар назар дошт, ки замони зисти Наҳҷувонӣ забони форсӣ-тоҷикӣ дар ҷуғрофиёи васеъ, аз баҳри Миёназамин то марзи Ҳинду Чин забони қорбурдии дараҷаи аввал буд. Наҳҷувонӣ дар асараш барои шарҳу тасҳеҳи луғатҳо аз абёти шоироне мисли Амир Муиззӣ, Адиб Собир, Масъуди Саъди Салмон, Анварӣ, Заҳируддини Форёбӣ, Ҳоконӣ, Низомии Ганҷавӣ, Камолуддин Исмоил, Саъдии Шерозӣ, Фаҳруддуни Ироқӣ ва падари худ, ки шоир будааст, истифода кардааст. Ба воситаи ин асар хонанда ба намунаи калимаҳои номаънуси замон ва муҳити ҳаёт ва фаъолияти ӯ ошно мегардад, ки тақрибан ҳамаи он калимаҳо калимаҳои аслии форсӣ-тоҷикӣ мебошанд. Бо вучуди он ки «Сихоҳ-ул-фурс»-ро метавон аз китобҳои ҳофизи луғоти аслии тоҷикӣ ҳисобид, як идда калимаҳои иқтибосии арабиаслро дар он метавон ба назар гирифт, ки намунаи онҳо: вой, навбатӣ, машғала, шева, ҳин, ҳарос, ҳол, ғул, тул, бисмил, фуруғ, барбат, фощ, фавз, сутур, чидр, табор, фанд, фунуд, фартут, чалаб, ялдо, туғро мебошад, ки як фоизро ташкил медиҳанд.

Аммо матни гуфтори Нахчувонӣ дар «Сихоҳ-ул-фурс» нишон медиҳад, ки забони замони зисти ӯ хеле омехта бо калимаҳои арабӣ будааст, чунончи:

«Бар арбоби фаҳм ва асҳоби уқул пӯшида намонад, ки чун ҳазрати самадият осори иноят ба вузӯҳ расонид ва абвоби отифат бар инсон мафтӯҳ гардонид, зимоми маҳоми эшон ба дасти ҳокиме муттасиф ба сифоти нисфат дар макорими ахлоқ ва вазире дод соҳиби райъ ботадбир, то ҳар салмае, ки аз таъаддӣ вулот ва туғот ба аркони вучуди ӯ роҳ ёфта, сумувви нисфат ва камоли маъдалати ӯ мутадорик шавад. Ва ҳар касре, ки аз руоти айёс ба эшон расад, ба ҳусни эҳтимом ва вуфури эътиноӣ ӯ мустачбир гардад» [6, с.8].

Бояд қайд кард, ки дар олам даҳҳо забони маъруфиро дидан мумкин аст, ки таҳти таъсири авомили гуногун (авомили динӣ дар дараҷаи аввал) калимаҳои арабӣ дар онҳо нуфуз кардааст. Баъзе аз забонҳои, ки беш аз сӣ дарсади таркиби луғавии онҳо аз ҳисоби калимаҳои иқтибосии арабиасл муштаракистемол ҳастанд ва миқдори гӯяндагонашон низ аз миллион нафар зиёданд, инҳоро ҳисобидан мумкин аст: забонҳои тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ), пашту, кашмирӣ, урду, гурӯҳи забонҳои туркӣ, курдӣ, ибрӣ, испонӣ, сумолӣ, савоҳилӣ, тигринӣ, тиграӣ, фулонӣ (фула), ҳусай (ҳуса), моллоӣ, дивҳӣ. Яъне, ин ба он маъно аст, ки ин мардумон аз ҳисоби вожаҳои арабиасл байни ҳамдигар дар ин сатҳ (беш аз сӣ фисад) муштарақоти луғавӣ доранд ва сабаби аввалиндараҷаи он, пеш аз ҳама, дар ҷойгоҳи забони арабӣ аст, ки ҳамчун забони дин ва илм дар назди ҳоссу ом муҳтарам гаштааст. Сабаби ин ҳолатро аз ҷанд ҷиҳат дарёфтани ва баррасӣ кардан имконпазир аст:

а) аксари соҳибони забонҳои номбурда мусалмон ҳастанд ва ба қадосати манобеи аслии диниашон, ки ба забони арабӣ аст, арҷ мегузоранд;

б) пас аз поён ёфтани забтқорӣ ва ҳукмронии ҳокимони араб дар ин сарзамин ба сабаби ислом пазируфтани мардумони маҳаллӣ калимаҳои муштаракистемоли арабиасл аз ин забонҳо рӯ ба қоҳиш наоварда, баръакс зиёд гардидааст;

в) қисми зиёди ин калимаҳо аз луғоти истилоҳоти марбут ба дини ислом вориди ин забонҳо гардидааст, аз ин ҷиҳат, вожаҳои арабиасли мансуб ба дин дар ҳамаи забонҳои зикршуда нақши назаррас доранд.

Айни замон, ки раванди ҷаҳонишавӣ босуръат амал карда истодааст, торафт забонҳо ба ҳам омада, забонҳои хурди «якдеха» рӯ ба сустӣ ва нобудӣ овардаанд, ки мувофиқи нишондодҳои забоншиносон ҳар ду ҳафта як забон аз истифода баромада истодааст. Агар рӯ ба қоҳиш овардани миқдори забонҳоро дар шароити кунунӣ аз сабаби зиёд гардидани васоили иртиботӣ донем, пас дар гузашта, баҳусус, аз асри сздаҳ ба баъд ин амал таҳти таъсири ҳамгирии мазҳабӣ сураат гирифтааст ва бо суст шудани авомили динӣ ва қувват гирифтани авомили этникӣ ва техникӣ аз самти Ғарб дар Осиёи Марказӣ вожаҳои русӣ зиёд шуд.

Чунончи, то нимаи дууми асри XIX калима ва ибораҳои русии байналмилалӣ дар забони адабии тоҷик хеле кам истифода мешуд. Аз охири асри XIX сар карда, калима ва ибораҳои русӣ ба таври мунтазам ба забони тоҷикӣ ворид шуданд ва ин ҳодисаро мувофиқ ба замон яке аз сарчашмаҳои ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳисобиданд [10, с.71]. Зеро ин замон форсигӯёни Осиёи Марказӣ амалан таҳти султан Русияи подшоҳӣ қарор доштанд ва ин вазъ ба забону фарҳанг беасар буда наметавонист.

Чунин вазъият фақат махсуси форсигӯёни Осиёи Марказӣ набуда, дар Эрон Афғонистон низ вазъи забон чунин ранг дошт. Аз ин ҷиҳат аст, ки адиби машҳур Маликушшуаро Баҳор вазъи дар муҳити забони Эрон баамаломадаро «фасоди наср» унвон карда, иллати воқеӣ ва ҳақиқии фасоди наср аз ин таърих, яъне, қарни ҷаҳордахуми ҳиҷрӣ (XIX меллоӣ)-ро дар он мебинад, ки «ҷароиди муҳимму умдаи ин аср, аз қабилӣ «Ҳабл-ул-матин»-и Калкутта ва рӯзномаи «Эрони нав» ва «Шарқ»-у «Барқ»-у «Шуро» ва ғайра, ки дар Техрон мунташир мешуд, ғолибан явмия [рӯзмарра]

буд. Нависандагони он чароиду рӯзномаҳо чандон мачоли диққати комил дар таҳрир намеёфтанд ва қадре тақлид аз туркҳо ва аврупоиён ҳам дар қор даҳолат дошт, бино бар ин, як даста луғоти арабии сохтагӣ ва форсию тозӣ ва мураккаб ба вучуд омад, ки собиқа набошад. Мутобиқати сифату мавсуф ҳам қувват гирифт, феълҳои қадимӣ фаромӯш шуд, луғоти фарангӣ ба зарурат вориди забон гардид, тақлидҳои аз забони фаронса, аз қабилҳои чамъ овардани замир дар мавриди чамъҳои ғайризируҳ ва ё чамъ овардани замоири афъол дар мавриди асоси муфразидаи завиларвоҳ... ривож гирифт, масодир ва афъоли арабии мачҳул ва таркиботе аз ин гурӯҳ ба василаи туркӣ вориди забони форсӣ шуд, аз қабилҳои: эҷоб, вазъият, ишғол, иъзом, иъшоа, султа, сафолат, танкид, тамаддун, мушаъшаъ, арзи андом, арзи вучуд, мунавварулфикр, мухаййирукул, фавқуззикр ва ғайраву ғайра ва масдарҳои зиёд дар боби истемол, монанди: истикмол ва истирхом ва ғ. ба вучуд омад ва луғоти аврупоӣ ҳам даста-даста вориди забони форсӣ гардид. Ин фасод рафта-рафта қувват гирифт ва ҳанӯз дунболаи он боқист ва ҳарчанд аз тарафи ҳаводорони шеваи қадим ва муътақидин ба ҳифзи усул интиқодоти шадидуллаҳн ва гоҳе тавҳиномез аз нависандагони қадим шудааст ва қор ба ҷое расида, ки гоҳе фарангӣ низ ба тақлиди ҳаводорони шеваи қадим бар мутаҷаддидин тохтаанд, аммо номуси татаввур ҳеҷ вақт аз ин садҳо ва ҳадҳо аз ҳаракат бознамеистад ва ҳанӯз бисёре аз ағлоти сарфию нахвӣ дар мақолоту рисолат ва навиштаҳои нависандагони муосир боқист ва танҳо аз чанд тани ангуштшумор, ки бигзарем, ғолиби нависандагон имрӯз эътиноӣ дурусте ба муруоти усул надоранд» [1, с.566].

Вале бояд тазаққур дод, ки шароити кунунӣ (раванди ҷаҳонишавӣ), моро водор мекунад, ки ба ин раванд ҳамсӯ бошем, зеро бо зиёд гардидани васоили иртиботӣ дар байни мардумон, раванди ба ҳам наздик шудани забонҳо ва аҳаммияти байналмилалӣ касб қардани хеле аз калима ва истилоҳот табиӣ аст. Бештари калима ва истилоҳоти байналмилалӣ, ки имрӯз мушоҳида мешавад, аз ҳисоби забонҳои серистемол ва паҳншудатарини олам ва забонҳои, ки дар гузариши маданияти моддию маънавӣ, илму фарҳанг саҳми зиёдтар доранд, ба амал омадаанд. Масалан, калимаҳои «мобилӣ» (телефони мобилӣ), «ок» (окей) ва амсоли он чанд даҳа пештар барои мардумони мо номафҳум буд, аммо имрӯз новобаста аз калимаи бегона будан барои ҳама фаҳмо гардидааст. Аз ин ҷост, ки баромади бештари луғот ва истилоҳоти байналмилалӣ бевосита ё бавосита ба забонҳои лотинӣ, юнонӣ, англисӣ, арабӣ, хитой, русӣ доранд.

Ҳолати ба сохтмони забонҳои милли таъсири манфӣ расонидани раванди ҷаҳонишавии луғавиро дар назар гирифта, забоншиносони муҳофизакор дар муқобили байналмилалӣшавии калимаҳои забонҳои дигар ҷабҳа гирифтаанд. Чунончи, М. Баҳор таъкид қардаст: «Агар танҳо бино бошад аз лиҳози сарфу нахв, ба адабиёт нигоҳ қарда шавад, шояд ҳақ ба ҳаводорони шеваи қадим бошад, аммо бояд донист, ки мақсуди дигаре низ дар байн аст ва он баёни мақсуд ва ба қор андохтани илҳомути қувваи фаҳм ва таҳайюлот ё адои ҳаяҷонзову инфийолоти дарунист, ки дигар рабте ба лафз, баҳусус, надорад ва ҳамин қадар, ки хонанда муроди нависандаро дарк кунад, барои нависандагон қофист, ҷӣ расад, ба ин ки муроди ӯро дарк қарда ва аз тарзи таҳрири ӯ ҳам розӣ бошад. Пас, агар нависандагон алфозе ё таркиботе менавиштанд, ки хонандагон онро фаҳм намеқарданд, ҳаққи эътироз боқӣ буд, аммо иттифоқан ин қалимоти тоза ҷи форсӣ ва ҷи арабӣ ва ҷи фарангӣ, чун батадриҷ вориди забон шуда буд, батадриҷ низ фаҳм мешуд ва ҳар нависанда аз дигаре тақлид меқард ва ҳама қас онро мефаҳмиданд; бино бар ин, мақолоти хубе, ки дар асри худ муассиру зебо ва муфид ташхис дода мешуд, агарчи пур буд аз ҳамин истилоҳоту луғот аз ҳайси маънӣ ва зараре ба ҷое намезад, мақбул афтод» [1, с.567].

Забони тоҷикӣ (форсӣ), ки бо зарфияти бузурги маънавии хеш хосияти муттаҳидқунанда ва фарогирандагии оммаи васеъро дар қаламрави Мовароуннаҳр ва Хуросон дар худ нигоҳ медошт, дар асри XIX-XX ба раванди ҷаҳонишавии калимаҳои русӣ ва ҳаракатҳои антитоҷикӣ мувоҷеҳ шуд.

Новобаста аз ин, забони тоҷикӣ (форсӣ) аҳаммияти таърихии худро аз даст надодааст, чуноне ки дар чараёни истилои арабҳо, ки мақсад аз он тавассути ақидаҳои динӣ забт кардани қаламрави сарзаминҳои бегона буд, аҷнабиён на танҳо ба муқовимати шадиди мардумони Мовароуннахр дучор шуданд, балки баъди расидан ба мақсад ҳам наметавонистанд танҳо тавассути забону фарҳанги хеш нақшаҳои стратегии худро ба пуррагӣ роҳандозӣ намоянд. Онҳо маҷбур мешуданд, аз забони дарӣ (тоҷикӣ) ҳамчун воситаи сиёсӣ истифода баранд. «Мувофиқи ривояти ҳадисҳо, забони форсӣ дар ҳамон давраҳо ва зотан дар давраҳои сонитар ҳам, василаи муҳимми тарғиби дини ислом буд. Ба қавли Наршаҳӣ (асри X) дар як масҷиди Бухоро, ки соли 713 бино шуда буд, Қуръонро ба забони форсӣ қироат мекардаанд». Чунин вазъият аз шучоат, мардонагӣ ва руҳи шикастнопазири аҷдодони миллати тоҷик ва қудрати забони модарии мо шаҳодат медиҳад. Дар идомаи сухан аллома Бобочон Ғафуров бо ифтихор менависад: «Ҳодисае маълум аст, ки соли 728 яке аз воизони дини ислом аз тарғиби дин дар Самарқанд фақат ба ҳамин асос даст кашадааст, ки забони форсиро ба хубӣ намедонистааст» [11].

Сарвари мамлакатамон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи қудрати забони модариамон - тоҷикӣ сухан ронда, ба нақши байналмилалӣ он ишора мекунад. Таъкид месозад, ки бо вучуди он ки забони тоҷикӣ дар таъсири мутақобил бо дигар забонҳои минтақа қарор дошт, моҳияти вазифавии худро ҳимоя карда тавонист ва бегазанд монд: «Забони мо дар гули садсолаҳо аз баҳри Миёназамин то Ҳинду Чин ҳамчун забони муоширати байни халқҳои гуногун хизмат намуда, дар осори хаттӣ онҳо ҳам нақши зиёде гузоштааст. Ин ҳақиқати таърихӣ мебошад» [11].

Бузургии забон маҳз дар фонди асосии луғавии забон, ки тақягоҳ ва шахсутуни забон аст, ифода мегардад. Таҳқиқоти гениалогӣ, ҳамчунон, қудрати таъсири этимологии он нисбат ба дигар забонҳо дар шаклгирии луғат, тобишҳои семантикӣ, полисемӣ ва категорияҳои грамматикӣ нишон медиҳад, ки ин ё он забон дар гурӯҳ ва оилаи забонҳои дунё чӣ манзалатро касб кардааст. Дар набардҳои беҳири забонӣ чӣ бурду бохтхоро доштааст.

Таҳлили одӣ ва нигоҳи ҳолисона ба забони тоҷикӣ (форсӣ), ки ба шоҳаи забонҳои эронӣ хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупой дохил мешавад, нишон медиҳад, ки чӣ гуна забони модарии мо дар «бурриши якдигарии забонҳо» на танҳо хувияти хешро нигоҳ дошта, нақши сохториву вазифавии худро ҳифз намудааст, балки бо дигар забонҳои муассири дунё ворида муносибат гашта, аз лиҳози луғавӣ ва грамматикӣ ба онҳо таъсир расонидааст.

Бисёре аз воҳидҳои луғавии динии арабиасл тавассути Қуръон ва забони тоҷикӣ (форсӣ) ба сатҳи байналмилалӣ расиданд, ки намунаи онҳо калимаҳои: *азон, ҳаҷ, маданият, салом, муҳаббат, ислом, калима...* мебошанд. Дар байни мардумони пайрави дини ислом аксари истилоҳоти корғузурӣ ва илмиву фанӣ калимаҳои иқтибосии арабиасл мебошанд.

Албатта, хангоми муқоисаи калимаҳо, сатҳу дараҷаи корбурд тавассути аломатҳои зоҳирӣ, ҳосияти фонетикӣ ва дигар ҷузъиёти шаклии (омонимии) маводи забонӣ, ҳулоса баровардан дар бораи ҳаmrешагии калимаҳо, таъсири якҷониба ва ё мутақобилаи забонҳо кофӣ набуда, коркарди фарзияи таъсири забоне (тоҷикӣ) ба дигар забонҳо калимаҳо ва истилоҳоте пешниҳод мегарданд, ки мансуб ба захираи асосии луғавии забони тоҷикӣ ё шеваҳои он ҳамчун пояҳои асосии забони адабӣ мебошанд. Дар ин маврид, хусусияти семантикӣ, моҳияти лексикӣ ва грамматикӣ ин ё он калима ё истилоҳ низ ба эътибор гирифта мешаванд.

Дар мавриди ба сатҳи вожаҳои байналмилалӣ расидани калимаҳои як забон нуфузи илмӣ-фарҳангӣ, маданӣ, геополитикӣ, мазҳабӣ ва ҳатто сиёсӣ-иқтисодӣ аҳаммияти назаррас дорад. Чунончи, дар садаи охир иқтисоди оламгир ва сиёсати

геополитикии қавии Амрико ва Бритониёи Кабир сабаб шудааст, ки мақому мартабаи забони англисӣ боло равад ва мавриди таваҷҷуҳи бештари оламиён қарор гирад.

Адабиёт:

1. Баҳор М. Сабкшиносӣ (талхиси Сайидабутолиб Миробидинӣ). – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
2. Бердиева Т. Тенденция развития лексики таджикского языка советского периода. – Душанбе: Дониш, 1982. – 136 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
4. Мирбобоев А. Мукаддимаи филологияи эронӣ. – Душанбе, 2015. – 342 с.
5. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 242 с.
6. Нахҷувонӣ Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳ. Сихих-ул-фурс. – Душанбе: Паёми ошно, 2021. – 404 с.
7. Раҳмонов Б. Хусусияти луғавӣ-грамматикии феъл (дар асоси маводи «Таърихи Бухоро») (монография). – Душанбе: Донишварон, 2017. – 187 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 1095 с.
10. Ҳоҷиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX (дар асоси материали «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзосироҷи Ҳаким. – Душанбе: Дониш, 1987. – 166 с.
11. Ятимов С. Масъалаҳои забоншиносии миллӣ дар таълимоти Пешвои миллат. – Сомонаи <http://javonon.tj>, 3.01.2022
12. تهران: نشر –ممدوحى مهندس احمدرضا. پديده اسپرانتو، راه حل زبان بين المللى / مهندس احمدرضا ممدوحى. آرويج، 1384.

ТДУ: 809. 155. 0

**ВИЖАГИҲОИ
ЗАБОНӢ ВА САБКИ
БАӢНИ ҒАЗАЛИӢТИ
САЛМОНИ СОВАЧӢ**

*Ҳафизова Шукрона Маҳмадхоновна,
унвонҷӯи кафедраи назария ва таърихи
адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни*

**ХАРАКТЕРИСТИКИ
ЯЗЫК И СТИЛЬ
СПОСОБ ПРОИЗНОШЕНИЯ
ГАЗАЛИӢТА
САЛМОНА СОВАДЖИ**

*Ҳафизова Шукрона Маҳмадхоновна,
соискатель кафедры теория и история
литература Таджикский государственный
педагогический университета имени
Садриддина Айни*

**CHARACTERISTICS
LANGUAGE AND STYLE
GHAZALIOT'S STATEMENT
SALMAN SOVAJI**

*Hafizova Shukrona Mahmadvkhonovna,
title candidate of the department of theory and
history of literature Tajik State University
named after Sadridin Ainy*

Аннотатсия

Чустучӯ ва мавриди таҳқиқоту пажӯҳиш қарор додани вижагиҳои забонӣ ва сабки баёни ғазалиёти яке аз адибони барҷастаи таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ Салмони Соваҷӣ ва ба ин васила сухан намудан доир ба сабку вижагиҳои хосси эҷодиёти ин адиб аз нигоҳи имрӯз дорои мубрамият ва аҳаммият буда, то ба имрӯз аз ҷониби муҳаққиқони риштаи забоншиносию адабиётшиносӣ дар ин замина таҳқиқоти ҷиддӣ рӯйи қор наомадааст. Аз ин рӯ, мавзуи интиҳобнамудаи мақолаи илмии мо аз арзиши илмӣ бархурдор буда, таҳқиқоти муфид дар ин самт арзёбӣ мегардад. Масоили дар ин мақола баррасишаванда, аз ҷумла, вижагиҳои забонӣ ва сабки баёни ғазалиёти Салмони Соваҷӣ ва воситаҳои тасвири бадеӣ то ба ҳол дар риштаи забоншиносӣ матраҳ нашудааст. Дар ин миён Салмони Соваҷӣ ҳамчун орифи ғазалсаро ҷойгоҳи махсуси худро дарёфтааст, ки бо офаридани осори арзишманд дар ҷаҳони андешаву афкори мардуми тоҷику форс нақши муассир дорад. Аз назари дигар, ба ҳадди лозим шинохта нашудани Салмони Соваҷӣ дар адабиёти асримиёнагӣ тақозо мекунад, ки бештару пештар ба осори ӯ муроҷиат намуда, асолати фикрӣ, шеваи нигориш ва мақоми арҷмандаш дар ташаққули калимаҳои гуногунсохтори адабиёти форсии тоҷикӣ ба риштаи таҳқиқ қашида шавад. Дар мақолаи мазкур ба қадри зарурӣ доир ба забон ва сабки баёни ғазалиёти ин орифи соҳибназар таҳқиқ анҷом ёфтааст.

Калидвожаҳо: *забон, забони тоҷикӣ, забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, вижагиҳо, сабки баён, ғазалиёт, Салмони Соваҷӣ.*

Аннотация

Икат и исследование языковых особенностей и стиля газелей одного из самых выдающихся писателей в истории таджикско-персидской литературы Салмони Соваджи и, таким образом, разговор об уникальных стилях и особенностях творчества этого писателя, с сегодняшней точки зрения, являются актуальными. Актуальность и важность Исследователи лингвистики и литературы не проводили серьезных исследований в этой области. Поэтому выбранная нами научная статья тема имеет научную ценность и оцениваются полезные исследования в этом направлении. Вопросы, рассматриваемые в данной статье, в том числе языковые особенности и стиль выражения газелей Салмона Соваджи и средства художественного описания, до сих пор не обсуждались в области лингвистики. Тем временем Салмон Соваджи нашел свое особое место как художник-газель, который играет эффективную роль в мире мыслей и мнений таджикского и персидского народов, создавая ценные произведения. С другой

точки зрения, непризнанность Салмона Соваджи в средневековой литературе требует, чтобы все больше внимания уделялось его произведениям, оригинальности его мысли, мировоззрения, его почетному статусу в формировании многообразия. необходимо изучить структурированные слова таджикско-персидской литературы. В данной статье, насколько это необходимо, исследованы язык и стиль газелей этого поэта.

Ключевые слова: язык, таджикский язык, лингвистика, литературоведение, особенности, стиль выражения, газель, Салмон Соваджи.

Annotation

Searching and researching the linguistic features and style of ghazals of one of the most prominent writers in the history of Tajik Persian literature, Salmoni Sovaji, and thus talking about the unique styles and features of this writer's work, from today's point of view, are of relevance and importance. Linguistics and literature researchers have not done any serious research in this field. Therefore, the topic chosen by our scientific article has scientific value, and useful research in this direction is evaluated. The issues considered in this article, including the linguistic features and style of expression of Salmoni Sovaji ghazals and the means of artistic description, have not yet been discussed in the field of linguistics. In the meantime, Salman Sovaji has found his special place as a ghazal artist who plays an effective role in the world of thoughts and opinions of the Tajik and Persian people by creating valuable works. From another point of view, the lack of recognition of Salmoni Sovaji in the medieval literature requires that more and more attention should be paid to his works, and his originality of thought, way of looking, and his honorable status in the formation of multi-structured words of Tajik Persian literature should be investigated. In this article, as much as necessary, the language and style of the ghazals of this poet have been researched.

Keywords: language, Tajik language, linguistics, literary studies, peculiarities, style of expression, ghazal, Salmoni Sovaji.

Истиклоли миллии кишвар барои эҷоди равандҳои ҷадид, тамоюлҳои тозаӣ таҳқиқӣ дар қаламрави илми тоҷик заминагузори намуд, ки шинохти диғаргунае аз дарунмоя ва арзишҳои бадеии осори адабӣ дар шумори ин ҷараёнҳои навин қарор гирифтаанд.

Шоирону нависандагон дар шинохти каломи мавзуну сухани ноб яке аз гавҳаршиносони беназири уқёнуси илму адаб шинохта шудаанд. Махз бо туфайли нақҳати дилошуби гулистони ашъору осори онҳо чаманистони махзани илму адаб муанбар аст. Калимоту ибороте, ки аз нуги калами онҳо рӯйи сафҳа меояд, ҳар кадоме дар тарозуи ақл баркашида ва дар кӯраи оташи андешаашон гудохта шуда, пешкаши аҳли илму адаб мегарданд. Аз ҳамин ҷост, ки дар забон калимаву маъниҳои нав зухур мекунанд ва таркиби луғавии забонамонро боз ҳам бою ғанитар мегардонанд.

Таърихи ҳар як забонро аз сарчашмаҳои хаттиву шифоӣ, хусусан, аз осори арзишманди шоирону нависандагон, таърихнигорон, файласуфон ва олимону фарҳехтагонии илму дониш таҳқиқ намуда, барои насли имрӯзу фардо таҳлил намудан кори муҳим ва саривақтист. Аз ин рӯ, барои таҳқиқи муайян намудани арзиши илмиву бадеӣ ва таърихии осори адибону донишмандони тоҷику форс ба мисли Фирдавсиву Сино, Беруниву Асадии Тӯсӣ, Носири Хусрав, Мавлавии Балхӣ, Ҷомӣ, Соибу Сайидо, Донишу Шохин, Лоҳутиву Айнӣ, Улуғзодаву Турсунзода, Лоиқу Бозор Собир барин шахсиятҳо, ки инъикоскунандагони вазъияти замони хешанд, метавон ба таври васеъ истифода бурд.

Дар таърихи адабиёти беш аз ҳазорсолаи тоҷику форс абармардони зиёде гом гузоштаву аз нақши кудуми пурбаракоти эшон дар ин арса файзу футухоти вофире боқӣ монда. Нашъи қалами эшон дар тули чандин аср барои тарбияи маънавии мардумони гуногунтабақа хидматҳои пурарзиш сомон додаанд. Яке аз чунин родмардони арсаи таълиму тааллум Салмони Соваҷӣ мебошад. Ӯ хешро дар адабиёти тоҷику асри сздаҳ ва чордахуми милодӣ бо таълифи осори гаронмояи худ, махсусан ғазалсароӣ чун орифу

адиби соҳибназар муаррифӣ намудааст.

Вожаҳо ба ҳайси воҳиди асосии луғавӣ барои ифодаи маъно дар забон нақши муҳим дошта, вобаста ба услуб ва мавридҳои нутқ доира ва дараҷаҳои гуногуни истеъмоли пайдо мекунад. Калимаҳо бо тамоми тобишҳои маъноӣ, лексикӣ семантикӣ ва робитаҳои грамматикӣ худ дар забони назму наср нақши боризе дошта, меҳвари асосии он ба шумор мераванд. Дар баробари ин, хунару истеъдоди зотӣ ва таҷрибаю мушоҳидаи тамоми ҳаводиси табиӣю воқеоти олам аз ҷониби ашхоси суҳансанҷу эҷодкор низ барои баёни ифодаи муассиру образнок муҳим арзёбӣ мегардад. Адибону нависандагон ҳамчун шахси эҷодкор ба олами беинтиҳои вожаҳо чун заршинос бояд хеле нозукбиниона муносибат карда, вожаҳоро бо дидаи суҳаншиносона бар тарозуи хираду фаҳмиш ва биниши худ баркашад.

Забон ва сабки баёни дилхоҳ адиб барои рушди калимасозӣ яке аз роҳҳои асосии тақомули таркиби луғавии забони адабӣ ба шумор меравад. Ба туфайли офаридаҳои адибон забон предмету ҳодиса ва мафҳумҳои навро ифода карда, мубодилаи афкори мардумро осон мегардонад. Вижагиҳои забонӣ ва сабки баёни ғазалиёти Салмони Соваҷӣ аз он орий набуда, барои дарки амиқи моҳияту пешрафти як соҳаи муҳимми илми забоншиносии тоҷик аҳаммияти бузурги илмӣ ва амалӣ дорад.

Дар адабиёти тоҷик мазмуни ғазал пеш аз ҳама, арзи эҳсоси ошиқона дорад. Он нишондиҳандаи сифоти ошиқон буда, ҳолати рӯҳии онҳо, таассуроти жарфгирони эшонро бо тобишу оҳангҳои махсус ибраз мекорад. Аз ин рӯ, аксари шоирон рӯ ба ин шакли шеърӣ оварда, маҳорати суҳанофаринии худро бо он санҷидаанд. Салмони Соваҷӣ ҳам бештар ғазал гуфтааст. Дар таровати баёни шоир обгунаҳои ҳосе эҳсос мешаванд, ки онҳо танҳо марбути ашъори Салмонанд. Шоир дар ғазалиёташ ба гунае роз мегӯяд, ки дар онҳо симои ошиқ ва маъшуқ хеле рӯшану сарех инъикос ёфта, ҳолатҳои маънавӣ ва равонии онҳо пай дар пай бо ашқоли мухталифу таъбирҳои рангин пеши назар намудор мешаванд. Зебоиписандии Салмон дар интиҳоби лафзҳои дилчасп чашмас менамояд. Вай ҳар як ибораро бо ҳусни маъшуқа дар назаргоҳи бадеии худ «кашида», ба он вучудиёти тозаи балиғе мебахшад. Бинобар ин, дар ғазалиёти шоир ашъҳои табиат бо сифатҳои ошиқонаи дилфиреб ва маъшуқаҳои нозпарвар ҳусни тоза ворид карда, баёнгари лутфу эҳсон ва нозу истиғнои эшон гардидаанд. Ин гуна тавъам омезиш додану таъбир ҷустан гувоҳи хунари волои ғазалсароии Салмон ба шумор меравад. Ҳамин чирадастӣ ва суҳанпардозии Салмонро яке аз муосирони шоир - Рӯҳи Аттор ба таври зайл ибраз мекорад [11 с.63]:

Ҷавоб дод, ки Салмон ба даҳр мумтоз аст,

Ба лафзи дилкашу маънии бикру шеъри равон.

Шеършиносони мутаққаддимин дар шеър аслан сифатҳоеро ҳос меконанд, ки Аттор нисбати шеъри Салмон пеш аз ҳама қолаби ғазал ба таври ҷиддӣ риоя шуда, вазнҳои мухталиф корбаст гардидааст. Шоир на танҳо қофияро дар арқони мухталиф истифода мекунад, балки дар баёни маънӣ низ саъю талош кардааст. Салмон чун шоирони дигари ғазалсаро ба маънии шеър, ба таносуби калом ва ифодаи таъбирҳои ҷоиз диққати ҳосе медиҳад. Аз тарзи баёни шоир пеш аз ҳама ҳамин ҷиҳати масъала ҳар чи бештар ба чашм меҳӯрад. Шоир дар паи фитодаи хушкӯ холи нест, балки ҷӯяндаест, ки аз ҳар як ҷузъиёт таъбири хушу рӯҳафзое пайдо карда, онро нисбати ошиқу маъшуқа ифода мегардонад. Дар аксари ғазалҳои Салмон маънӣ ифодагари тамоми қолаби рӯҳии қаҳрамони лирикии шоир мебошад. Он баёнгари ҳақиқати ҳол ва вазъияти мураккаби шоир ҳам ба шумор рафта, аз ҳар як байт воқеияти рӯзгори шоир таҷассум мегардад. Салмон нури ҳақиқатро тавассути ғазалиёти пуробурангаш ошкор кардан меҳаҳад. Аз ин рӯ, дар ғазалҳои вай мудом бӯии риндипарастӣ ба машом мерасад. Шоир перомуни «риндӣ» бедордил ва нотарсу часур ба воқеият дида меӯзад ва дар каломии худ таъбирҳоеро ҷойгузин мекунад, ки онҳо ҳам шӯру исён доранд ва ҳам ҳиссиёти ботинии шоирро ифода месозанд. Суварии ҳаёли Салмонро аз ҳама пеш баёни ҳасби ҳоли ҷомеа ташкил медиҳад. Шоир тамоми вазъияти муҳитро дар симои ошиқу

маъшук, ринди порсосифат ва агёри шӯрандоз якояк ибраз намуда, тавассути каломии онҳо ҳақиқати ҳолро рӯшан месозанд. Аз ин рӯ, ғазалиёти Салмон шӯру зиндагӣ дорад, аз воқеияти рӯзгори пешина «қисса» мекунад ва замону макони ҷомеаро бо шеваҳои махсуси шоирона ибраз мекорад. Давлатшоҳи Самарқандӣ ҳамин хусусияти ғазалиёти Салмонро ба эътибор гирифта, ба ашъори пуробу ранги шоир баҳои баланде дода мегӯяд, ки Салмони Соваҷӣ ба туфайли осори воломақому суханони ширадор, ба вижа ғазалиёти шахду шакарбораш, ханӯз дар айёми барҳаётиаш шӯхрати диёр гардида, «дар шеъру шоирӣ саромади рӯзгори худ будааст ва шайх Рукнидин Алоуддавлаи Симнонӣ (аз муосири Салмон) мегуфтааст, ки ҳамчун анори Симнону шеъри Салмон дар ҳеч ҷо нест» [11 с.63-64].

Гашта аз ин, Абдурахмони Ҷомӣ ўро «дар салосати ибороту диққати ишорот беназир», Аббоси Иқболу Забехуллоҳи Сафову Ҳасани Содот ғазалиёташро «латифу дилкаш» ва Шиблии Нӯмонӣ «аз ҷиҳати забон зиёда софу пок дониста», «сафиву шустагии забон»-ро ба «пояи каломаш расонидааст» гуфтаанд [11 с.64].

Салмони Соваҷӣ дар ҳақиқат соҳиби саликаи адабии чун ойина мусаффо ва таъби шоирӣ басо шевое мебошад. Дар нозукбаёнӣ ва инъикоси бадеии ҳаёт дар қатори бехтарин устодони суханофарини адабиёти форсӣ тоҷикӣ, ибораву нуқоти равони он моҳирона истифода шудааст. Ў дар рушду тараққии санъатҳои бадеӣ, амсоли ташбеҳ, истиора, маҷоз, талмеҳ ва ғайра хидмати намоёне кардааст, ки ин ҳама аз маҳорати баланди шоирӣ ӯ шаҳодат медиҳад. Бо назардошти ашъори шоир муаллифи рисолаҳои лозим меояд, ки барои баррасии ҷиҳатҳои бадеии эҷодиёти Салмон ва муайян намудани мавқеи мақоми шоир дар рушди адабиёти форсӣ тоҷикии садаи XIУ ба баъзе порчаҳои ҷудогонаи абъоти эшон муроҷиат намояд ва тобеияту зебоиносии онҳоро алоқадри ҳол равшан гардонад. Салмон аз санъатҳои лафзиву маънавӣ фаровон истифода карда, тавассути онҳо вазъияти пуриштиробии ҳиссиётomezи хеш ва қаҳрамононашро боз ҳам муассиртар ифода мегардонад. Салмон дар ғазалҳои худ махсусан аз санъати таҷнис моҳирона ва фвровон истифода бурда, мувофиқи тақозои суннати ин санъат дар байте алфозеро меорад, ки дар навишт яканд, аммо дар маънӣ мухталиф мебошанд. Ба мисоли:

То нафас ҳаст, ба ёди ту барояд нафасам,

Вар ба ғайри ту бувад ҳеч касам, ҳеч касам [11 с.64].

Дар ин ғазал дар мавриди аввал мафҳуми «нафас» ба маънои **ҷон** ё худ **нафс** (дар арабӣ ба маънои **ҷон**) истеъмол шуда, дар қофияи мисраи якум, ки «**барояд нафасам**» гуфта мешавад, ба ду маъно омадааст. Яке таҷнис набз ба ёди маҳбуба ва дуюм ба маънои ҷон супурдан ба ёди ӯ. Ҷамчунин, дар мисраи баъдина таркиби «ҳеч касам» дар аввал бори маънои доштани касеро «маҳбубаро» қашида, дар дигар ҳолат маънои савгандии «нокас» буданро дорад. Чунин «сарфа»-и бадеӣ ва чунин истифодаи калимаю ибораҳои форсӣ устодии Салмонро дар самти қорбасти ғановати забони форсӣ нишон медиҳад. Ин нозукбаёнӣ ва нозукадоии як калима ба чанд маъно дар аксари ашъори Салмон дучор омада, онҳоро рангину гуворотар гардондааст. Дар ҷойи дигар мегӯяд:

Султони ишқ мулки дилу дин фуру гирифт,

Ў ҷобук асту нест касеро бар ӯ гирифт [11 с.65].

Дар мавриди якум калимаи «гирифт» вазифаи феълро иҷро карда таъсиру амалро ифода мекунад. Аммо дар мавриди дуюм ба вазифаи ҳолшарҳкунанда (ба маънои беҳамто ва каснорас) омада, маънии «касе ба ӯ расида наметавонад»-ро ифода намудааст.

Баъзан дар чанд ғазал ва чанд мисраъ, вобаста ба мақсади ботинии муаллиф ин ё он калима ба чандин маъно истеъмол шудааст:

Согари пурмаю май дар сару сар дар қафи даст,

Ту ҷӣ донӣ, ки манн имрӯз ҷӣ дар сар дорам? [11 с.65].

Дар ин байт «сар» ба чандин маънӣ (мағз, кала, фикр) мавриди истифода қарор ёфта, бори дигар аз хунари суханпардозии шоир гувоҳӣ медиҳад. Ба пиндошти мо, дар ин байт Салмон ғайри санъати таҷнис санъати ихомро низ моҳирона ба қор бурдааст ва

«сар»-ро дар мисраи дуввум ба маънии калла, мағз ва фикр истифода бурдааст. Аз тарафи дигар, шоир маҳорати худро дар бозӣ дорондани сухан санчида, калимаҳоро ба ҳаракат мебарорад ва бо сеҳри онҳо андешаҳои бикри худро моҳирона ва устокорона ибраз мебарорад.

Дар забони тоҷикӣ аксар калимаҳо ду маъно - асли ва маҷозӣ доранд. Аз табиати ҷунин калимаҳо низ Салмон шоирона истифода бурда таҷниси том сохтааст. Ҷунончи:

Ту, ки хуршедсифат бар ҳама кас метобӣ,

То чи кардам, ки ҷунин рӯй зи ман метобӣ? [11 с.65].

Дар ин байт дар мисраи аввал «метобӣ» (яъне, «тобиш») сифати аслии офтоб буда, асоси калимаро «тофтан», ки аслан аз «тафт» (гармӣ, рӯшноӣ) аст, ташкил медиҳад. Дар мисраи дуввум бошад, калимаи «метобӣ» ба маънои «рӯй гардонидан» ва «изҳори безорӣ» омада, аз масдари «тобидан» сохта шудааст. Ё ин ки:

Ман борҳо кашидам бори фироқ дар дил,

Тарсам, ки дил заиф аст, ин бор барнатобад [11 с.66].

Дар ин ҷо низ «борҳо» ба маънии «пайдарҳам» ҷандин бор рӯй додани амал омада, дар матни мисраи дуввум калимаи «бор» як хел хонда шавад ҳам, лекин ба ду маъно фаҳмила мешавад. Аввал «бор» ба маънои «гарон» ва сонӣ ба маънои «дафъа», «маротиба» омадааст, ки ҳоли замон аст ва дар он санъати таҷниси маънавӣ ба кор рафтааст. Дигар ороише, ки шеърӣ Салмонро зинат медиҳад, таҷнисҳои мураккабанд. Дар истифодаи онҳо низ шоир моҳиру нуктасанҷ аст ва кӯшидааст, ки бори шеърро бештар ба маънӣ ҳавола созад, баъзан лафзҳои зеборо ба кор барад:

Бигрифт зор мардуми чаҳми ман аз ғамаш,

Лекин чӣ суд, к-ӯ ғами мардум намехӯрад? [11 с.66].

Дар ин ҷо «мардум», ки аслан калимаи тоҷикӣ, вале ба маънои маҷозӣ асоси банду басти фикри шоир ва тарзи баёни онро ташкил дода, аз устодонаву бамаврид истифода бурдани он ғазал ҳусну таровати ҳаловатбахше гирифтааст. Ва нуктаи дигаре, ки ҳунари шоирро нишон медиҳад, ин аст, ки «мардум» дар мисраи дуввум худ ба ду маънӣ ба кор рафтааст. Яке асли ва дигаре маҷозӣ. Байни «мардум»-и мисраи аввал ва «мардум»-и мисраи дуввум низ ду маънӣ ба кор омада, дар он санъати ихом низ ба назар мерасад. Шоир суханро дар ҳама ҳолат санчида мегӯяд, ки ба завқи зебопарастии мардум наздик бошанд ва соддаву раво дар шеър садо диҳанд. Ин гуна оҳанги бадеӣ ҳайсиати шеърро қавитар месозад ва онро дилчасп мегардонад. Ҷунончи:

То бар саводи мардумаки дида мениҳанд,

Мардум саводи ин сухани обдори мо [11 с.66].

Дар мисраи аввал «саводи мардумаки дида» ба маънои «ғавҳараки ҷашм» омадааст. «Савод»-и аввал аслан калимаи арабӣ буда, маънои сиёҳдонро дорад. Дар мисраи дуввум бошад, «савод» ба маънои донишу маърифат омадааст, ки ҳоси забони форсӣ аст. Дар ин ҷо ҳам байни «савод»-и аввал ва дуввум таҷниси том ба назар мерасад ва «савод»-и мисраи дуввум ихом дорад, зеро ҳам сиёҳии мардумаки ҷашм ва ҳам донишу маърифат аз он ҳосил мешавад. Риштабандии калимот аз нигоҳи обурангии бадеӣ Салмонро то андозае ба худ ҷалб намудааст, ки таҷниси шоир аввал оҳанги навозиш гирифтааст, сониян, як навъ хоксории шоирро ифода мегардонад. Дар ҳар ду сурат ҳам таҳайюлотӣ шоир ба миёни равони шуда, лафзбозӣ ифодагари ҳунари ӯст. Дар айни ҳол, бояд қайд кунем, ки дар адабиёти форсӣ истифода бурдани калимаҳои шаклан якхелаву мазмунан гуногуни арабию форсӣ ҳамчун таҷнис васеъ ба кор бурда мешавад. Дар мавридҳои зиёд Салмон аз усули якхела навишта шудани калимаҳо, ки дар матн мазмунан мантиқӣ андешаи ҳосеро ифода мекунад, устода истифода кардааст. Маълум аст, ки ҳангоми бо ҳуруфи арабӣ навиштани калима ҳарфҳои садонок соқит мешаванд ва калима вобаста ба мавқеи ишғолкардааш дар матн аз тарафи хонанда ба иловаи ин ё он ҳарфи садонок хонда мешавад, ҷунончи (гард-гирд):

Аз мо губор агарчи барангехт гирди ӯ,

Гарде ба домани нарасад аз губори мо [11 с.67].

Ман наёзорам, ар ту н-озорӣ,

Ман ниёз орам ар ту ноз орӣ [11 с.67].

Маънии байт яке ин аст, ки ман туро озор намедихам, агар ту маро озор намедихӣ, маънии дигар ин ки ман пеши ту талабу ниёз меварам, агар ту пеши ман нозу ишва оварӣ. Ин ҷо санъати таҷнис ба кор рафтааст, ки як калима ду навъ хонда мешавад ва ду маънӣ мегирад.

Дар забони форси тоҷикӣ калимаҳои таърихан аз ҷиҳати морфологӣ монанд, вале аз ҷиҳати маъно гуногун бисёранд ва ингуна калимаҳо хоси забони форсӣ тоҷикианд. Онҳо дар шакле, ки дар забони ҳаррӯза истифода мешаванд, дар ашъори Салмон низ ба ҳамон табиати модарзодии худ истифода бурда шудаанд. Аз ҷумла, дар ғазал калимаи «дӯш» чунин истифода шудааст:

Аз харобот маро дӯш ба дӯш оварданд,

Бе худам бар дари он бодафурӯш оварданд...

Дӯш бар дӯши фалак мезанам имрӯз, ки дӯш,

Мастам аз куйи харобот ба дӯш оварданд [11 с.68].

Дар ин порчаи ғазал «дӯш» ба ду маъно (дирӯз, дина) ва китф (ёл) омадааст. Дар забони форсӣ омонимҳое вучуд доранд, ки бо иваз кардани зада «такья» ва оҳанги хониш тобиши маъноиашон тағйир меёбад. Ин имконияти забонӣ ба ашъори форсӣ боз як нақшу таъсире гузоштааст, ки шуарои форсизабон, аз ҷумла Салмон низ баҳравар шудаанд:

Зи ғайрат хонаи дилро зи ғайрат кардаам холӣ,

Ки ғайратро намезебад дар он хилватсаро рафтан [11 с.68].

Дар мисраи аввал «ғайрат»-и яқум тавре хонда мешавад, ки зада дар ҳиҷои охир афтода маънои шуҷоату матонатро мегирад. Дар мисраи дуввум бошад, зада дар ҳиҷои аввали калимаи «ғайрат» омада, маънои «ғайрат аз ту»-ро гирифтааст.

Шеър тавассути унсурҳои бадеӣ банду баст мешавад. Унсурҳои бадеӣ бошанд дар сурати ҳусни шеърро зеб медиҳанд, ки агар корбасти он моҳирона ва устокорона барояд. Дар ин маврид аввалан таносуби мусалсали маънавии калимаҳо ва бори вазни онҳо ба эътибор гирифта мешавад ва сониян, хусусияти бадеиву таъсирмандиашон аз мадди назар дур намегарданд. Дар ин ҳолат шоир ба мутавозӣ сурат гирифтани таркиби дохилии шеър имконият фароҳам меоварад. Салмон низ ҳангоми истифодаи таъбиру калимаҳову ибораҳо на танҳо ба балоғати Сухан ва оҳанги он диққати ҷиддӣ додааст, балки ҳангоми коргирӣ ва санъатҳои лафзӣ маънавий ба таносуби калимаҳо ва вайрон нагардидани занҷирбандии онҳо низ эътибори махсус додааст. Ҳамин ҳолатро дар истифодаи санъати ташбеҳ дидан мумкин аст. Ин санъат ба ашъори тамоми шуарои олам хос аст ва шоире нест, ки аз он баҳрае нагирифта бошад. Дурусту нозук истифода шудани санъати ташбеҳ вобаста ба маҳорату дараҷаи ҳунармандии шоир ва ҷаҳонбинии ӯст. Ҳар қадар ки шоир ба олами ашъҳои мухталифи диёри худ, ғановати моддии ӯ шинос наздик бошад, ҳамон андоза ташбеҳоти ӯ рангорангу пурмазмун мешавад. Санъати мазкур дар адабиёти форсӣ намудҳои зиёде дорад. Он аз тарафи тадқиқотчиёну адабиётшиносони асримиёнагӣ низ таҳқиқу таҳлил шуда буд. Дар ашъори Салмон аксари намудҳои ташбеҳ: мутлақ, маршрут (шарт), тафзил (баргарӣ), киноя(мобайни), акс, измор(пӯшида) ва ғайра дучор меоянд. Дар истифодаи ин санъат ҳам камолоти шоирӣ, нуқтасанҷиву нозуктабиатии Салмон боз бештар хувайдо мегардад. Ҳангоми истифода бурдани ташбеҳҳои анъанавӣ, ба мисли шамъу парвона, гулу булбул, сарву шамшод ва амсоли инҳо Салмон бештар ташбеҳи изморро истеъмол мекунад ва чунин маврид ташбеҳкунанда ва ташбеҳшавандаро бо як калимаи ишоравӣ ифода мекунад:

Дурам аз шамъи ҷамоли ту, вале наздик аст,

Ки ҷу парвона бисӯзад ҳамагӣ болу парам [11 с.69].

Дар ин ҷо шамъ тавсифкунандаи ҷамол омада, ташбеҳи измор аст, яъне гӯянда, ё худ шоир) чунон вонамуд мекунад, ки мақсуди ӯ шабеҳ кардан нест, вале дар асл ғарази ӯ ташбеҳ аст. Дар ҷойи дигар:

*Тири мижгону камони абрӯвонат ҳар ки дид,
Бегумон донад, ки бо ин кеш қурбонӣ бувад [11 с.69].*

Дар байни фавқ «мижгон» бо тири камон ва абрӯ ба «камон» ташбеҳ бошад ҳам, лекин мисли аввала ҳам ташбеҳшаванда ва ҳам ташбеҳқунанда якҷоя шуда, зоҳиран чизеро ба чизи дигар ташбеҳ додани нест ва худ мижгон тиру абрӯ камон аст. Ин ду калима ҳам ташбеҳқунанда ва ташбеҳшавандаро дар як вақт иваз мекунад. Бояд гуфт, ки дар ин байт калимаи «кеш» санъати ихом дорад ва ба ду маънӣ: яке равишу ойн ва дигар тирдон.

Маҳорат ва ҳунари Салмон дар истифода ва равнақи дигар намудҳои ташбеҳ, алалхусус ташбеҳи шартӣ (машрут) басо назаррас аст:

*Моҳи, ар моҳи фалакро аз камон абрӯ бувад,
Сарви, ар сарви сиҳиро анбарин гесӯ бувад [11 с.70].*

Дар офаридани ин навъ ташбеҳ Салмон баъзан чунон усули мураккаbero интиҳоб кардааст, ки дар дохили он ташбеҳшавандаро аз ташбеҳқунанда фарқ кардан душвор аст. Чунончи, дар байте мисраи аввал то охир ташбеҳшаванда шуда меояд:

*Агар ҳусни ту бикшояд ниқоб аз чеҳра даъвиرو,
Ба гул ризвон барандояд дари фирдавси аълоро [11 с.70].*

Аз санъатҳои бадеии серистеъмолтарин ташбеҳи мутлақ мебошад, ки ин дар муддати ташбеҳ як чиз ба чизи дигар бевосита шабоҳат ёфта, ташбеҳшаванда ва ташбеҳқунанда мувофиқи завқи шоир офарида мешавад. Истифодаи ин санъати бадеӣ таровати лирики ашъори Салмонро дучанд афзудааст. Чунончи, дар ташбеҳ додани зулфи маъшуқа ба торикӣ ва аз пайи торикӣ умед бастан ба равшани субҳ, яъне покӣ ва сафедии рӯи маъшуқа таносуби қавӣ доштани ташбеҳқунандаву ташбеҳшавандаро нишон медиҳад.

*Шаби фиरोқ чу зулфат агарчи торик аст,
Умед дорам аз он рӯ, ки субҳ наздик аст [11 с.70].*

Парешонхотирӣ аз ҳаҷри ӯ ба зулфи парешонаш шабеҳ шуда, аз ин тазод маъшуқа ба гиреҳи бадеӣ табдил ёфта, ташбеҳу мушабеҳ аз он намебароянд. Сиёҳиву сафедӣ, шабу рӯз хилофи якдигаранд. Салмон рӯю мӯйро ба онҳо ташбеҳ дода, ба туфайли ин онҳоро дар як нуқта гирд оварда, худ ба завқи шавқи том тааҷҷуб мекунад:

*Зулфи мушкинҳалқаат бар рӯи гулгун бастанд,
Ман надонам, рӯзу шаб бо якдигар чун бастанд [11 с.70].*

Дар ин байт санъати таносуб байни рӯ ва мӯ, рӯзу шаб ба кор рафтааст. Дар зимни он шоир байни рӯзу шаб санъати тазодро ҳам ба кор бурдааст. Бояд гуфт, ки ҳунари шоири Салмон дар ин байт бо овардани чанд санъати мухталиф ба камол мерасад. Бартариҳои ҳунари Салмон дар он рӯшан мегардад, ки вай дар ҳар як байт якчанд санъатро менигорад ва маъноии суҳанони ҳушро пурқувваттар мекунад. Ба таври дигар, дар зери пардаи ҳарир тамоми ҳолати рӯҳии қаҳрамони лирикиро возеҳ сохта, онро номаълум ва нарму нозук тасвир менамояд.

Дар ашъори шоирони классик ташбеҳқунанда ва ташбеҳшаванда одатан дар шакли муқоиса (зебо, зеботар) ривоч ёфтааст. Аммо дар баъзе мавридҳо ҳангоми ташбеҳ додани идеали интиҳобшуда бо ташбеҳшаванда, ки аз рӯи қонуни ташбеҳ бояд меъёри баҳо додани идеали интиҳобшуда бошад, баъд аз ташбеҳ шудан як навъ ҷойивазкунии рӯи медиҳад, ки ташбеҳ аз мушабеҳ бартариё пайдо мекунад. Ин усулро дар адабиёти классикӣ санъати тафзил меноманд. Салмон низ аз ин санъати бадеӣ бо камоли маҳорат ва ҳунари кордонӣ истифода кардааст:

*Шакли моҳи нав хами абрӯи ӯро ростӣ,
Нек менамояд, дарего, моҳи нав пайваста нест [11 с.70].*

Яъне зебоии хами абрӯ ба моҳи нав ташбеҳ шуда, дар ҷои ҳол абрӯ нисбат ба моҳи нав бартарӣ дорад, зеро моҳи нав мисли абрӯ пайваста нест. Дар ташбеҳи тафзил ҷойивазкунии шабеҳ ва мушабеҳ ҷой дорад. Дар ду қисми он бошад бо илова кардани хосияту сифате ташбеҳшаванда нисбат ба ташбеҳқунанда бартарӣ пайдо мекунад. Офаридани ташбеҳи тафзил яке аз аломатҳои маҳорати шоир мебошад. Салмон дар

корбандии ин навъи санъати бадеӣ низ дастболоӣ дорад. Ба ин маънӣ, «дар ғазалиёти Салмон... ташбеҳҳои нав фаровон аст» гуфтаи Заҳроӣ Хонларӣ ва «усулан ғазалиёти... Салмон... пур аз ташбеҳу истиороти қавиву олий мебошанд» овардани Ширини Баёнӣ аз ҳар ҷиҳат дурусту арзанда ба назар меоянд. Дар лирикаӣ Салмон санъати ташбеҳ хеле серистеъмол аст. Таровати санъати ғавқулзикрро шоир дар он мебинад, ки тавассути он ҳастии моддӣ ба ҳастии маънавӣ тавҷам омезиш меёбанд ва дар ифодаи таассуроти ошиқ ва инсон кӯмак менамоянд. Инсон чун ҷузъи табиат ва ҳар гуна зебопарастии ҳолӣ нест. Бинобар он, шоир низ кӯшиш мекунад, ки таъбирҳои корбаст созад, ки ифодагари ҳолати рӯҳӣ ва вазъияти мураккаби ботинии вай қарор гирад. Салмон ҳам дар интиҳоби ташбеҳоти худ ин нуктаро ба эътибор гирифта, ҳар гоҳе, ки сифати маъшуқаро мекунад, шабоҳатеро меҷӯяд, ки он, аввалан, рӯҳафзо ва қалбшӯрдиханда мебошад. Сониян, таровати таносуби мӯҳтавои калимоти мисраҳоро пурра бар дӯш мегиранд. Шоир навҳои мухталифи ташбеҳро дар ғазалиёташ корбаст карда бошад ҳам, дар бозтоби ташбеҳи рӯшан маҳорати шоирӣ худро хеле васеъ нишон додааст. Намунаҳое, ки дар боло оварда шуд, гувоҳи онанд, ки Салмон пеш аз ҳама ба дарёфти маъно саъю талош мекунад ва дар пояи он аз ҷузъияти воқеии табиӣ фаровон истифода карда, ҳақиқати ҳолро ифода мекунад.

Санъати дигаре, ки ғазалиёти Салмонро оро медиҳад, истиора мебошад. Истиора аслан як намуди маҷоз буда, ба ташбеҳ наздик аст. Истиораро ташбеҳи кӯтоҳшуда низ меноманд, зеро истиора ташбеҳшавандаро зикр намекунад. Вазъияти равонии қаҳрамони лирикӣ ва муносибати зебописандии ӯ ба оламу одам аксар ба воситаи истиора ифода меёбад. Дар ғазалиёти Салмон истиора ба таври фаровон кор фармуда шудааст. Чунончи:

*Турки чашми ту, ки бо тирӯ камон мегардад,
Ба нишон карда диле, аз пайи он мегардад* [11 с.72].

Турки чашм киноя аз чашмони зебои маҳбуба аст, ки хусусияти туркона дорад, зеро дили ошиқро ба нишон гирифта бо тирӯ камон «киноя ва миҷгон обрӯвон» аз пайи маҳв сохтани ошиқ мегардад. Ба мисли:

*Шуд ҳалқазанон оҳи дилам бар дари гардун,
Оҳ гар ту бар ин дил дари раҳмат накушоӣ* [11 с.72].

Ибораи «ҳалқа задани оҳи дил», ки баёни фироқ ва сӯзу гудоз аст, қувваи таъсири шеърро пурзӯр гардонида, завқи зебописандии шоирро ифода намудааст. Дар офаридани истиораҳои нав Салмон истеъдоди ғавқуллода ва соҳибназаронае зоҳир мекунад. Масалан, ибораи «оҳи даҳандарида» дар дигар шоирон қариб дучор намеояд, чуноне ки дар ғазали Салмон бо мазмуни зайл омада:

*Оҳи даҳандаридаи ман роз фош кард,
Уро гуноҳ нест, манаш баркашидаам* [11 с.72].

Дар ин байт зимни истиора ихом низ ба кор рафтааст, яъне «даҳандарида» ба маънии бешарму ҳаё аст (бедахан ё даҳан).

Дар истиора калимоти шоирӣ ва ҳаёлотии суратофаринии ҳар як шоир таҷассум меёбад, зеро қудрати тафаккури шоир ва парвози ҳаёлии ӯ маҳз дар доираи ҳамин санъат падида меояд. Ҳангоми офаридани истиора дар бисёр мавридҳо вазъият ё ҷисми мушаххас бевазъият ва ҷисми ғайримушаххас табдил меёбад:

*Чон ҳамесузад маро чун уду аз амфоси ман,
Бӯйи чон меояду маҷлис муаттар мекунад* [11 с.73].

Дар ин байт ба туфайли чон аз заминаи айниаш канда шуда ба сифати маҷхур табдил ёфтааст. Салмон эҳсосоти худро аксар дар талаби истиораҳои анъанавӣ, ки дар шеърӣ тоҷик васеъ истифода шуданд, ифода кардааст:

*Мискин дили ман гум шуду кардам талаби вай,
Бурдам ба камонхонаи абрӯи туаш пай* [11 с.73].

Санъати талмех, ки маъноӣ луғавиаш назаре дар гузар аст, дар осори ғиноӣ бо шаклҳои мухталиф истифода мешавад ва ишорате ба ягон ашхоси таърихӣ, қаҳрамонони дostonӣ ё ғиноӣ буда, барои аз нав эҳё сохтани гузашта ё хотиррасон

кардани он хизмат мекунад. Дар ин санъат боигарии маънавӣ, ахбороту маълумот, дараҷаи шиносии шоир бо афсонаву асотири халқӣ, илоҳиёт, ҳикмату риёзиёт, ҳандасаву нучум ва мисоли инҳо ифода меёбад. Аз тарафи дигар шоир боварӣ дорад, ки ишороти сатҳии вай ба ин ё он воқеаи маъмулу маъруф эҳтиёҷ ба шартӣ муфассал надорад, зеро хонанда аз он бохабар мебошад. Суханофарин тавассути санъати мазкур сайри таърихии замонҳо менамояд ва ҳодисаҳои хурду бузурги таърихи пешӣ назар меорад, ки ин на фақат робитаи гузаштаву ҳозираро таъмин менамояд, балки худоғоҳиву худшиносии инсонро боло мебарад. Ба хотир овардани шахсони таърихӣ ва зинда гардонидани лаҳзаҳои кӯчақтарини гузашта барои падид омадани ғосилаҳои замони таърихӣ имконият фароҳам меорад. Дар баробари он замони таърихӣ ак чузъ замону маконе воқеияти муосир гардида, барои муайян намудани ҳолати иҷтимоӣ ва маънавии муҳити шоир кӯмак мекунад. Ин навъ ручӯъ кардан ба таърихи халқ барои ҳештаншиносии қаҳрамони лирикӣ низ таъсири мусбате дорад. Аз ин рӯ, корбасти хунарии Салмон нисбати санъати талмех як навъ ифодагари дурнамои таърихписандии шоир мебошад.

Салмони соваҷӣ дар осори ғиноии худ ба хусус дар ғазалҳояш ҳамаи ин ҳадафу вазифаҳои талмехро саррофона истифода кардааст. Дар ашъори ӯ талмех ба сифати ишора, таъкид ё ёдоварӣ чашмасур мебошад. Масалан, шоир бо як нигоҳ ё ишорае аз шахсони афсонавӣ, қаҳрамонҳои дostonҳои ишқиву романтикӣ, аз ҷумла Лайлӣ ва Мачнун, Юсуфу Зулайҳо, Хусраву Ширин, Вомиқу Узро ва монанди инҳо ҳикояти лаҳзагӣ кардан меҷӯяд. Тадқиқ нишон медиҳад, ки дар ғазалҳои шоир Лайлӣ –10, Мачнун-20, Юсуф-25, Зулайҳо-13, Хусрав-12, Ширин-17, Вомиқ-7, Узро-9 маротиба ёдвар шуданд. Ҳар дафъае, ки шоир аз шахсиятҳои номбурда ёдовар мешавад ба он сифату хислатҳои тозаеро зам менамояд ва абадияти шахсияташонро дар ҷовидонагии ишқ равшан мегардонад:

Чун шавад Мачнун раҳо, к-аз мӯйи Лайло ҳар ҳаме,

Ростзанҷирест, к-андар пойи Мачнун бастаанд [11 с.74].

Дар ин байт чуз ишора ва Лайлию Мачнун аз маънии дигари Мачнун, яъне девона низ истифода шудааст. Калимаи «занҷир»-ро, ки девонагонро ба он мебарданд, барои барқарории таносуби калимаҳо истифода карда, ба ин роҳ мӯхтавои байтро боз ҳам қавитар гардонидааст. Ё ин ки :

Бар намелорад ҳиҷоб аз ҳавдачи Лайлӣ сабо,

То халоиқро шавад равшан, ки Мачнун оқил аст [11 с.74].

Дар ин байт зимни талмех санъати тазод низ байни оқилу Мачнун ба кор рафтааст.

Дар ҷойи дигар қаҳрамонҳои лирикӣ талмехан барои ифодаи мазмунҳои гуногун омада, ҳар яке хислату ҳолат ва ҳаракатеро муносибатҳои хоси худро доро мебошанд:

Чунон бар сурати Ширин мани шӯрида мафтунам,

Ки дар хотир намегунҷад ҳаёли мулки Парвезам [11 с.74].

Салмони Соваҷӣ тавассути санъати талмех хонандаро аз воқеаҳои азими даври замони ҳозирӯ мозӣ огоҳӣ медиҳад ва ба туфайли як-ду асноду ишораҳои худ аз таърихи ҳаёту замони худ ва рӯйдодҳои машҳури таърих ёдовар месозад. Шоир гоҳо то чӣ андоза ба душвориҳои зиндагӣ гирифтор шудани худро шарҳ дода, азобу шиканҷаи маънавии худро бо азоби Фарҳоди кӯҳкан ҳамрадиф мешуморад:

Зи кӯҳи меҳнати Салмон гами Фарҳод коҳе дон,

Ки гар ӯ кӯҳ канд аз гам, мани бечора ҷон кандам [11 с.74].

Дар ин маврид қиссаи азоби Фарҳоди кӯҳкан (барои дарёфти васли Ширин) бозгӯи ҳоли қаҳрамони лирики Салмон гардида, тасвири шоирро гӯёву бино сохтааст.

Дар мавриди дигар шоир худи ҳамин мазмунро бо обурани тоза бадеӣ ва маҳорати эҷодкорӣ чунин баён менамояд:

Шӯри савдои ману талхӣ айшам бигуздор,

Бингар, эй хусрави хубон, ки чи ширинсуханам.

Қуввати кандани ҷон арчи чу Фарҳодам нест,

Санҷонам, равам алқиссаву ҷоне биканам [11 с.75].

Талмеҳ фақат аз ишора ба ашхоси таърихию асотирӣ, воқеаву рӯйдодҳои азими замон иборат намебошад. Дар қолаби он аз мавзӯҳои таърихӣ, номи ҷою маҳал, қасрҳои навид ва хурӯши дарёҳо, ҳашамату бузургии кӯҳҳо ва амсоли инҳо ҳам ёдовар мешаванд. Салмон ҳам аз қабили Юсуфи Канъонӣ, Ҷоми Ҷам, хонаи тавоф-Қаъба ва монанди инҳо мисолҳои зиёдеро оварда, бо ин восита моҳияти маънавии андешаҳои худро пурқувваттар гардонидаст. Масалан:

*Соқӣ, ту ба фоли кӯҳанам Ҷоми Ҷам овар,
Матлуби Сикандар бидиҳам дар қадаҳи Кай [11 с.75].*

Шоир ҳампайвандии замонҳоро ба эътибор гирифта, гузаштаро танҳо ба маъноӣ пандомезӣ ва донишандӯзӣ тасвир намегардонад, балки барои ба даст овардани омӯзиши маънавий низ истифода мекунад.

Аммо ҳар бор такрори қаҳрамон ва вазъияти ӯ мувофиқи замону макон нотакрор мебошад:

*Ғарқаву маҳбуси худ будам, зи худ рафтам бурун,
Чун зи моҳӣ Юнусу Юсуф зи зиндон будам [11 с.75].*

Дар ин ҷо ба асотирӣ Қуръон ки дар бораи Юнус ва Юсуф ҳадисе дорад, ишора шудааст. Салмон тавассути ҳодисаи таърихӣ вазъи ҳол ва таассуроти хешро аз муҳити иҷтимоӣ ифода мегардонад. Дар аксари маврид асотирӣ Юнусу Юсуф ҳамчун киноя барои ифодаи вазъи рӯз ва укубати он дар ҷисм истифода мешавад. Салмон аз талмеҳи мазкур фаровон истифода кардааст:

*То ба кай хоҳӣ дилам дар банди ҳичрон доштан?
Юсуфи ҷони азизонро ба зиндон доштан? [11 с.75].*

Ҳамин тарик, талмеҳ дар ғазалиёти Салмон зиёд корбандӣ шуда ҳар қадоми он аз истеъдод ва ҳунари нотакрорӣ шоир гувоҳӣ медиҳад. Санъати талмеҳ роҳи мустақими алоқа бо маданияти гузашта ва меъёри донишмандии он аст. Мо аксар аз ин гуна ишораҳои вай бо ин ё он қиссаҳои таърихӣ, дostonҳо, асотир, образҳои диниву дунявӣ, оини русуми халқамон хабардор мешавем, ки ин боиси ғанӣ гардонидани хотира мешавад. Таркиби замонику маконӣ дар ифодаи санъати талмеҳ бештар хусусияти таърихписандӣ мегирад. Агар фосилаи замон дар ин гуна ҳолатҳо тағйирёбанда ва таҳарруки он таҳайюлӣ бошад ҳам, макон мушаххасу бетағйир мебошанд. Макон ифодагари воқеият буда, замон онро пурра ва рӯшан месозад. Ҳампайвандии замонҳо ва робитаи ҳамдигарии гузашта ва имрӯз тавассути байтҳои алоҳида ифода шуда, аз ҳайси таърихӣ дур набудани онҳоро мефаҳмонад. Бинобар ин, таносубе, ки тавассути талмеҳ шомили байт мегарданд, таркиби замонику макониро дар шеър қавитар сохта, силсилабандии занҷири маънавийро аз он дур намесозад. Дар ин сурат ҳадафҳои таърихӣ хусусияти дурнамоии худро нигоҳ дошта, барои хештаншиносии қаҳрамони лирикӣ хизмат менамоянд. Салмон ҳам дар иртиботи баёни таърих ин ҷиҳати масъаларо аз тафаккураш дур насохта, таърихро тавассути санъати талмеҳ ва навъҳои он зинда мегардонад ва абадияти ҳастиро дар мӯҳтавои ашъораш инкор намекунад.

Санъати тарсеъ ҳам аз маҳорату ҳунари волои шоирӣ шаҳодат медиҳад ва он дар мартабаи мукамал гардидани санъати шоирӣ руҳ мезанад, зеро дар ду мисраъ ба таври амудӣ (вертикалӣ) ҷойгир кардан ин ду ибора, калима ё лафзе, ки зоҳиран бо ҳуруфи арабӣ якхела навишта мешаванду мазмунан фарқ доранд, санъати баланди шоирӣ ва салиқаи олии мазмунофариниро талаб мекунад. Зотан «санъати тарсеъ он аст, ки шоир байни аксари калимаҳои муқобили якдигар қароргирифтаҳо ҳамвазн ва ҳамқофия меорад ва ба ин восита шакли шеърро зебову мавзунтар мекунад». Аз ин рӯ, санъати тарсеъ мояи санҷишу фаҳмиши авҷи камоли шоирӣ ба ҳисоб рафта, табиист, ки Салмони Соваҷӣ низ ба ин воситаи тасвири зебо даст задаву таъъомӣ кардааст. Ин санъат дар ашъори Салмон васеъ истифода шуда ба туфайли он андешаҳои борику эҳсосоти латифи шоир ба дараҷаи устодӣ расидаанд. Салмон барои ифодаи нодирагию воламақомии маҳбуба аз санъати тарсеъ истифода карда, фикрро бо маҳорати баланде ба қиём расонидааст:

*Ҳар сина кучо маҳрами асрори ту бошад,
Ҳар дида кучо лоқи дидори ту бошад?* [11 с.75].

Дар байти дигар пайваста ба нозу карашма ва ишваву адои маъшуқа тағйири эҳсосоти худро дар тарсеъ чунин баён кардааст:

*Чашият ба хобу чаими маро хоб мебарад,
Зулфат ба тобу чони маро тоб мебарад* [11 с.75].

Дар ин чо низ нотакрору ягона будани ёр ва мояи ифтихор будани ишку муҳаббат ба василаи тарсеъ хеле қолиб баён шудааст. Дар қойи дигар тазод будани фараҳмандии маъшуқа ва бесарусомонии ошиқ чунин тарсеъ шудааст:

*Ту дар хоби хушӣ, аҳволи бедорӣ чӣ медонӣ,
Ту дар осоишӣ, тимори беморӣ чӣ медонӣ?* [11 с.76].

Абёти Салмон аз ин қабил тарсеъҳо бою ғанист, ки шоҳиди дигари фазилату камолоти шоирӣ ва салосату балоғати сухани эшонанд. Салмон дар ғазалиёташ аз муболиға барин воситаи душворписанди маънавии тасвир ҳам ба таври фаровон истифода кардааст. Муболиға санъатест, ки сифати бударо аз будаш зиёдтар нишон медиҳад. Дараҷаи якуми муболиға таблиғ аст, ки дар он муддаои мутақаллим бар ҳазби ақлу одат мумкин мебошад. Дуюм дараҷаи муболиға игроқ аст, ки дар он муддаои гӯянда ақалан имкон дошта бошад, вале одатан муҳол мебошад. Дараҷаи сеюм гулув аст, ки дар он муддаои гӯянда ақалан муҳолу номумкин мебошад. Салмон муболиғаро дар байти ғазале чунин истифода бурдааст:

*Дар баҳои як сари мӯят ду олам медиҳам,
Гар бад-ин қиммат ба даст ояд, бувад арзон ҳанӯз* [11 с.76].

Дар байти боло гулув қой дорад ва ин аз он иборат аст, ки ду оламо ба ҳеҷ ваҷҳ ба ивази қасе ё чизе додан мумкин нест, зеро онҳо берун аз ихтиёри одаманд ва мутеи иродаи ӯ нестанд. Бинобар ин, ҳар муболиғае, ки дар он чизи дастнорас барои қасифода меёбад, гулув ва дар гулув орзуи субъективӣ дар ҳаёлот аз ғайри имкон ба имкон табдил меёбад. Ё ин ки:

*Мурдагонро назари марҳаматат зинда кунад,
Ин назар бо дигарон аст туро, бо мо нест* [11 с.76].

Атбатта, зинда гардонидан ба қасе муяссар нашудааст, вале шоир марҳамати маъшукро дар эҳёи ошиқ чунон муболиға кардааст, ки дар натиҷа амали ғайриимкон ва мумтанеъ ба нерӯи сухан имконпазир гардидааст. Дар Айни ҳол гуфтаи Гегель ба хотир меояд, ки «вазифаи шоир аз он иборат аст, ки имконияти воқеиро ба воқеияти бадеӣ табдил медиҳад». Дар ин табдили имконияти айнӣ ба воқеияти бадеӣ нақши муболиға маҳсусан, дар эҷодҳои шоирони форсигӯӣ мавқеи босазое дорад, ки Салмон дар ин маврид намунаи онҳост. Ба ин муносибат бояд афзуд, ки агар дар вучуди шоир ҳузн пайдо шаваду фироқи ўро фаро гирад, на танҳо худ, балки тамоми ақсоми оламо ба воситаи муболиға ба фарёд меорад [11 с.76-77].

Сабку забони ғазалиёти Салмон, асосан, равону сода мебошад. Ин ҳол, аввалан, ба табиати ҳуди жанри ғазал вобастагӣ дорад, зеро ғазал калимаву таъбирҳоеро мепарварад, ки онҳо барои ифодаи эҳсосоти нозуку латиф ба шоир кӯмак карда, садои қалби шахси ошиқро ба шӯр меоваранд. Салмон аз ин хусусияти суннатии жанр фаровон истифода карда, дар сохтану офаридани ғазалҳояш ақсар луғату ибораҳоеро қор фармудааст, ки онҳо дар забони форсӣ серистеъмоланд ва бештарашон зебову хушоҳанг мебошанд [11 с.83].

Дар ҳақиқат, Салмон «дар истифодаи санъатҳои шеърӣ камназир ва умуман, дар сухан дорои дараҷаи хос ва соҳиби сабку маслак аст». Ғазалҳои шӯрангези ӯ бешак тасдиқгари гуфтаҳои Шиб्लीи Нӯъмонианд. Дар ғазалҳои вай ҳиссиёти гуногуни ошиқона инъикос ёфтааст. Салмон таассуроти ботинии худро бештар дар ғазалҳои ибраз доштааст, ки онҳо саропо аз ваҳдат, садоқат, лутфу меҳрубонии қаҳрамонии лирикӣ ҳикоят мекунад. Дар ин гуна шеърҳо қувваи эҳсосоти шоирона ва самимият зиёдтар ҳис карда мешаванд. Муҳимтар аз ҳама, Салмони Сочаӣ аз лирикаи фолклорӣ, аз таъбирҳои лутфомези мардумӣ фаровон истифода кардааст. Шоир кӯшиш

намудааст, ки ба оҳанги калимоти халқӣ пероҳани тоза пӯшонад ва ба завқи отифонаи мардум ҳарчи бештар наздиктар шавад [11 с.83].

Дар мақолаи мазкур бо андешаҳои адабиётшинос У. Казакова таъҷиб намуда, паҳлуҳои гуногуни офаридаҳои Салмони Соваҷиро аз ҷиҳати вижагиҳои забон ва сабки баён баррасӣ намуда, кушиш намудем, ки мавқеи қорбуди вижагиҳои забонии ғазалиёти адибро дар доираи илми забоншиносӣ мушххас намоем.

Хулоса, Салмони Соваҷӣ аз ҷумлаи суҳанварони машхурест, ки осори пуробурангу ҷаззоби ӯ ҳанӯз дар айёми зиндагӣ аҳли адабро ба худ ҷалб намуда буд ва асрҳои аср муҳаққиқон ва адабиётшиносон ба мероси гаронбаҳои ӯ таваҷҷуҳи хосса зоҳир намудаанд. Онҳо ба ҳунари эҷодии шоир ва забону сабки баёни он баҳои баланд дода, аҳамияти осорашро дар ташаккули таҳаввули жанрҳои адабӣ таъкид намудаанд, ки ин аз истеъдоди баланд ва маҳорати суҳанварии Салмони Соваҷӣ гувоҳӣ медиҳад.

Адабиёт:

1. Аббос Иқбол. Таърихи муфассали Эрон. Аз ҳамлаи муғул то ташкили давлати темирӣ. – Техрон, 1312 ш. – 553 с.
2. Абдурахмони Ҷомӣ. Баҳористон. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 105 с.
3. Абдурахмони Ҷомӣ. Баҳористон. – Техрон, 1341. – С.1134-1135.
4. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XIII-XIV. Қисми дуюм. – Душанбе: Дониш, 1983. – С.54-55.
5. Амир Хусрави Дехлавӣ. Осори мунтахаб. – Душанбе: Ирфон, 1973. – С.21-86.
6. Гулшани адаб. Ҷилди 3. – Душанбе: Ирфон, 1976.
7. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Таъриқи-уш-шуаро. – Техрон, 1337 ш. – 286 с.
8. Заҳроӣ Хонларӣ. Раҳномаи адабиёти форсӣ. – Техрон, 1341 ш. – С.158-159.
9. Зебухулло Сафо. Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму наҳри порсӣ. – Техрон. Чопи дуввум, 1333. – С.53-185.
10. Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 323 с.
11. Казакова У. Назаре ба ғазали Салмони Соваҷӣ. – Душанбе: Шарқи озод, 2003. – 136 с.
12. Казакова У. Қасида дар қарнҳои XIII-XIV. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 164 с.
13. Казакова У. Қасида ва суннатҳои қасидасароӣ дар адабиёти форсу тоҷик (қарнҳои XIII-XIV). – Душанбе: ҚДММ «Илм», 2017. – 368 с.
14. Мирзоев А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV (Сездах мақола). – Душанбе: Ирфон, 1977. – С.42-56.
15. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. – Душанбе: Маориф, 1977.
16. Сайфиев Н. Аз таърихи омӯхта шудани ҳаёт ва эҷодиёти Салмони Соваҷӣ чанд мулоҳизаи адабӣ. – Душанбе, 1973. Ҷ. 82. – С.84-113.
17. Сайфиев Н. Ҷараёни зиндагии Салмони Соваҷӣ. Чанд мулоҳизаи адабӣ. – Душанбе, 1973. Ҷ. 86. – С.149-185.
18. Салмони Соваҷӣ. Девон, нусхаи хаттии китобхонаи шахсии Н. Сайфиев, вар. 215^а, 235^а.
19. Салмони Соваҷӣ. Девон. Бо муқаддимаи дуктур Тақии Тафаззулӣ. Шомили ғазалиёт, тарҷеот, қасоид, рубоӣ. – Техрон, 1336.
20. Ҳасани Содот. Таълиқот дар таъриқи «Оташқада»-и Озар. – Техрон, 1342 ш. Ҷ. 3. – 124 с.
21. Ҳодизода Р. Салмони Соваҷӣ. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. – Душанбе: Дониш, 1983. Қисми 2. – С.63-80.
22. Шиблии Нӯъмонӣ. Шер-ул-Аҷам. – Техрон, 1316 ш. Ҷ. 1. – С.2-29.
23. Шиблии Нӯъмонӣ. Шер- ул-Аҷам. – Техрон, 1318 ш. Ҷ. 5. – С.2-27.

ТДУ: 809. 155. 0

**ТАШАККУЛИ
КАЛИМАЮ ИСТИЛОҲОТИ СОҲАИ
КИШОВАРЗИЮ БОҒДОРӢ
ДАР «САФАРНОМА»-И
НОСИРИ ХУСРАВ**

Назирова Маҳмадраҳим Миралиевич,
докторанти кафедраи назария ва амалияи
забонишиносии факултети филологияи
тоҷики ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон:
+992 915161896

**СЛОВООБРАЗОВАНИЕ
И ТЕРМИНЫ СЕЛЬСКОГО
ХОЗЯЙСТВА И САДОВОДСТВА
В «САФАРНАМЕ»
НАСИРА ХУСРАВА**

Назирова Маҳмадраҳим Миралиевич,
докторант кафедри теорії и практики
языкознания факультета таджикской
филологии ТГПУ им. Аини. Телефон: +992
915161896

**WORD FORMATION
AND TERMS OF
AGRICULTURE AND
GARDENING IN «SAFARNAMA» BY
NASIR KHUSRAV**

Nazirov Makhmadrahim Miralievich,
doctor of the Department of Theory and
Practice of Linguistics, Faculty of Tajik
Philology, TSPU named after. Aini. Phone:
+992 915161896

Аннотатсия

Дар мақола калимаю истилоҳоти соҳаҳои кишоварзӣ дар «Сафарнома»-и Носири Хусрав мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҳамчунин, калимаҳои марбут ба кишоварзӣ, ки ба соҳаи иқтисоди давраҳои гуногуни миллати тоҷик вобастагии бевосита дорад, дар забонамон ҷойгоҳи ҳоса доранд. Таҳқиқи масъалаҳои гуногуни осори Носири Хусрав беш аз сад сол мешавад, ки диққати пажӯҳишгаронро ҷалб кардааст.

Калидвожаҳо: Сафарнома, калимасозӣ, кишоварзӣ, боғдорӣ, хартут, норғил, шоҳсипарғам, харсанг, боғ, ёсамин, сумоқ, найшакар, норинҷ.

Аннотация

В статье исследованы слова и термины области земледелия в «Сафарноме» Насира Хусрава. Также особое место в нашем языке занимают слова, относящиеся к сельскому хозяйству, которые имеют непосредственное отношение к экономике разных периодов существования таджикского народа. Изучение различных вопросов творчества Насира Хусрова уже более ста лет привлекает внимание исследователей.

Ключевые слова: травелог, словообразование, сельское хозяйство, садоводство, хартут, кокос, шафран, риф, сад, жасмин, сумах, сахарный тростник, апельсин.

Annotation

In the article, the words and terms of the field of agriculture in «Safarnoma» of Nasir Khusrav were investigated. Also, words related to agriculture, which are directly related to the economy of different periods of the Tajik nation, have a special place in our language. The study of various issues of the works of Nasir Khusrau has attracted the attention of researchers for more than a hundred years.

Keywords: travelogue, word formation, agriculture, horticulture, hartut, coconut, saffron, reef, garden, jasmine, sumac, sugarcane, orange.

Яке аз соҳаҳои асосии марбут ба зиндагии мардум шуғли кишоварзӣю боғдорӣ аст. Кишоварзӣю боғдорӣ барои пешрафти зиндагии мардум аҳаммияти ҳоса дорад. Ин аст, ки дар «Сафарнома»-и Носири Хусрав ин гуна вожаҳои мушоҳида қардан мумкин аст, ки номи калимаҳои марбут ба кишоварзӣ, ки ба соҳаи иқтисоди давраҳои гуногуни миллати тоҷик вобастагии бевосита дорад, дар забонамон ҷойгоҳи ҳоса доранд. Аз ин рӯ, калимаҳои ин соҳа дар ҳаёти мардум нақши калон доранд. «Баррасии лексикаи

осори устодоне мисли Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Ҳофизи Шерозӣ, Саъдии Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Абдулқодири Бедил, Аҳмади Дониш, Садриддини Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода, Муъмин Қаноат ва дигарон аҳаммияти бузурги илмӣ доранд, зеро дар онҳо калимаю истилоҳоти фаровони соҳавие ҳифз шудааст, ки дар давраи нави тараққиёти забонамон муфид буда, барои аз нав ба истеҳсолоти забонӣ ворид кардани онҳо шароити мусоид фароҳам омадааст, зеро дар замони истиқлолият ва давлатӣ шудани забонамон ниёзҳои истилоҳофаринию истилоҳсозӣ ва ё зинда кардани истилоҳоти мавҷудаи дар захираи луғавии осори ҳазорсоламон мавҷуд буда рӯз то рӯз моҳияти илмӣ касб мекунад» [4, с.133].

Калимаю истилоҳоти соҳаи кишоварзӣю боғдорӣ дар «Сафарнома» то андозае инъикос шудааст. Аз ҷумла, калимаю истилоҳоти зеринро овардан мумкин аст, ки дар асари мазкур дида мешаванд: *нахл, норинҷ, зайтун, pista, ёсуман, турунҷ, норгил, балисон, муруд, мавиз, лиму, себ, биҳӣ, анор, амруд, ангур, бодом, хурмо, нор, анҷир, балилагули сурх, нилуфар, нарғис, ёсамин, шоҳсипарғам, ҳалила, хашишош, сипарғам, самоқи худрӯй, афюн, заръубоғ, дарахту бору, хурмоистон, зайтун, ашҷор, заръ, бор, хартут, бодиринг, хиёр, ҳаққор, алафхор, улуфа, заръ, полиз, харбуза, турб, шалғам, дастанбӯя, найшакар, бодинҷон, курнуб, ҷазар, ҷуггундар, боқилои тар, балилаи тар, пиёзи тар, сири тар, кадуи тар* ва ғайра.

Аз нигоҳи сохтор онҳоро метавон чунин табақабандӣ кард:

Калимаҳои сода: *нахл, норинҷ, зайтун, pista, ёсамин/ёсуман, турунҷ, балисон, муруд, мавиз, лиму, себ, биҳӣ, анор, амруд, ангур, бодом, хурмо, нор, анҷир, балила, турб, шалғам, нилуфар, нарғис, ёсамин, ҳалила, хашишош, сипарғам, ҷазар, бодиринг, ҷуггундар, хиёр, курнуб, харбуза, афюн, зайтун, ашҷор, заръ, бор, ҳаққор, улуфа, заръ, полиз, баҳор* ва ғ.

Калимаҳои сохта: *хурмоистон, дастанбӯя, найшакар, бодинҷон, тобистон, зимистон, тирамоҳ* ва ғ.

Калимаҳои мураккаб: *норгил, шоҳсипарғам, хартут, алафхор* ва ғ.

Ибора-истилоҳот: *гули сурх, балилаи тар, кадуи тар, самоқи худрӯй, заръубоғ, сири тар, боқилои тар, пиёзи тар, дарахту бору* ва ғ.

Аз нигоҳи мансубият ба қабатҳои луғавӣ онҳо ба дарахтони мевадору бемева, гулу гиёҳ ва сабзаёт тақсим мешаванд.

Ин навъи калимаҳо аз тарафи М.Д. Каримова зимни баррасии таркиби луғавии лаҳҷаи Лаҳш баррасӣ шудаанд. Аз таҳқиқи ин муҳаққиқ маълум мегардад, ки дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ин гурӯҳи калимаҳо хеле рушд кардаанд. Барои мисол аз кори ин муҳаққиқ як иқтибос меорем. Ӯ чунин менависад: «Истилоҳоти марбут ба намуди себ: номи анвои себ, асосан, бо калимаҳои мураккаб ва ибора-истилоҳот баён мегарданд: реалсев, севи шолангарӣ, севи хубонӣ, пахтасев, севи кърепсон, севи голден, севи семеренка, севи сағирасеркънак, латасев, мулойимсев // мъллойимсев, ордаксев, қопасев, гърсев, чойниксев // чойнъксев, шойисев // шоҳисев, кълчасев, боғълмасев, хубонӣ // хувонӣ, севбийӣ// севбиҳӣ, кадусев, зағорасев // зъғорасев, ҳавлосев // ҳавлосев, ҳавлосевак, камолисев, чангалӣ зардсев // зарсев, кабутсев, сьфедсев, търъшак, чавпазак, севи ордак – ордаксев, севи талхмаза// севи талхак – талхаксев, бийӣ // биҳӣ, севи чавпазак // севи пешпазак-чавпазак, севи боғӣ, севи чинчила, севи тирамоҳӣ, севи чангалӣ, севи пьштагӣ (себи худрӯйи кӯҳӣ). Дар номгузориҳои анвои себ номи ихтироъкунандаи онҳо инъикос шудааст: боғи Шодиака, боғи Идиака, боғи Қъдмъдинака, боғи Маҳмарасулака, боғи Айом, боғи Оятулло [5, с.104].

Анвои маҳсулоти кишоварзӣ дар «Сафарнома»-и Носири Хусрав ба андозае, ки имрӯз раванқ ёфтааст мунъакис нашудааст, аммо ба ҳар сурат калимаҳои асосии соҳаи кишоварзӣю боғдорӣ мунъакис шудааст. Шояд рушди онҳо зина ба зина ба вучуд омада бошад, ки зимни баррасии забони форсии миёна Д. Саймиддинов менависад, ки «...аз эҳтимол дур нест, ки дар маъноии чанде аз анвои дарахтон аз форсии миёна то ба форсии

муосири тоҷикӣ тағйироте рух надода бошад» [6, с.98]. Дар ин ҳолат ба андешаи В.И. Абаев розӣ шудан мумкин аст, ки: «лексика он бахши забон аст, ки вобастагии он бо мавҷдиати мардум ва тафаккури он чуқуртару бехтар мушоҳида мегардад» [1, с.70]. Мисолҳои мазкури лаҳҷавӣ гувоҳи он аст, ки дар забони зиндаи халқ онҳо хеле зиёданд.

Мисолҳоро аз «Сафарнома»-и Носири Хусрав дар ҷумла меорем:

- «Ҳар ки андеша кунад, ки ин анвои мева ва раёҳин, ки баъзе ҳарифӣ аст ва баъзе рабей ва баъзе сайфӣ ва баъзе шатавӣ чи гуна чамъ буда бошад, ҳамоно қабул накунад» [7, с.58];

- «...ва бар он нахлистон ва *боғот* сохта ...» [7, с.92];

- «Ва *боге* буд султонро...ки онро Айнушшамс мегуфтанд ва чашмае оби некӯх дар он ҷо ва мегӯянд, ки он *боги* Фиръавн будааст» [7, с.55];

- «Ва дар *бог* дарахти *балисон* буд, мегуфтанд падарони он султон аз Мағриб он *тухм* биоварданд ва он ҷо бикиштанд» [7, с.55];

- «Ҳаволии шаҳр ҳама *кишоварзӣ*ва *басотин* ва *анҳор* буд ва *найшакар* бисёр буд ва дарахтони *норинҷ*ва *турунҷ* ва *мавиз* ва *лиму* ва *хурмо* ва *шираи найшакар* дар он вақт мегурифтанд» [7, с.17];

- «... дар Арафот бар он кишту *заръ* карда буданд ва *полизо* сохта « [7, с.75];

Нашъунами маҳсулоти хочагии қишлоқ ба фаслҳои сол мансубияти хоса дорад. Аз ин рӯ, калимаҳои ифодакунандаи фаслҳои сол ҳам дар «Сафарнома» муҳим мебошанд. Аз вожаҳои матраҳшуда маълум мегардад, ки Носири Хусрав ҳам вожаҳои *баҳор*, *тобистон*, *зимистон*, *тирамоҳ*, *ки мутобиқи мансубияти забонӣ тоҷикианд* ва ҳам калимаҳои *ҳарифӣ*, *рабей*, *сайфӣ*, *шатавино* истифода кардааст, ки арабиасл мебошанд.

Яке аз калимаҳои, ки дар «Сафарнома» дар ду шакл омадааст вожаи соддаи *ёсамин* // *ёсуман* мебошад, ки то имрӯз аз вожаҳои серистеъмоли забонамон ба шумор меравад ва дар номгузории ашхос ҳам дида мешавад ва шакли русии он жасмин, жасмина ва ғайра мебошад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо се вариант зикр мегардад: «ёсаман // ёсамин // ёсмин ба маънои буттае, ки гулҳои сафеду кабуду зарди хушбӯй дорад» [8, с.416].

Дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ»-и Садриддин Айнӣ (1976) бо ду гуна «ёсуман // ёсамин як хел гул» [2, с.113]. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки калимаҳо метавонанд роҳи дуру дарози таърихро бидуни тағйири шаклу маъно тай кунанд.

Калимаи райҳон арабӣ аст ва дар «Сафарнома» гунаи тоҷикии он *сипаргам* истифода шудааст, ки он ҳам ба андешаи Муҳаммад Ғиёсиддин «маънои райҳон, ки онро нозбӯ»-ро доорад [3, с.411]. Дар «Сафарнома» вожаи *шоҳсипаргам* ҳам дида шуда, ки семантикаи райҳонро дошта бо ҳам муносибатҳои муродифӣ пайдо кардаанд.

Калимаи *сумоқ* дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ»-и Садриддин Айнӣ (1976) дида намешавад, аммо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар шакли «меваи туршмаззаи қарақотмонанд, ки куфтаву соидашудаи онро ба хӯрок меандозанд» [8, с.273] тафсир шудааст.

Яке аз вожаҳои, ки диққатҷалбкунанда аст вожаи *хартут* аст. Ба ҳамин қолиб вожаҳои *харчанг* ва *харсанг* дар забонамон хеле серистеъмом аст. Аммо имрӯз дар забони адабиамон вожаи *хартут* маъмул нест, бо вучуди он ки дар қалиби суннатии калимасозӣ ба вучуд омадааст. Мутобиқи маълумоти муҳаққиқ Д.Ф.Фозилов «*хартут* тути калон – калони бемазза, ки ҳоло низ дар баъзе ноҳияҳои Бадахшон (Рӯшон, Шӯғнон) бо номи халангут маъмул аст. Дар Язғуломи Бадахшон ва Дарвоз ин тут бо номи хартут то имрӯз маъмул аст» [9, с.50].

Ҳамин тавр, ин қабати луғавӣ дар таърихи забони тоҷикӣ ҷойгоҳи хоса дошта таъсири он то ба имрӯз расида, дар ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусоидат кардааст.

Адабиёт:

1. Абаев В.И. О развитии литературных языков иранских народов Советского Союза закономерности развития литературных языков народов СССР в Советскую эпоху. Иранские и кавказские языки. – М.: 1969. – С.70-71.
2. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷики Садрӣдин Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 561 с.
3. Зоитова М. Таҳқиқи вожаҳои марбут ба наботот дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ»-и Садрӣдин Айнӣ // Суханшиносӣ, №3, 2018. – С.133-141.
4. Каримова М.Д. Ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳҷа дар шароити дузабонӣ дар асоси маводи лексикаи лаҳҷаи Лаҳш. – Душанбе, 2019. – 169 с.
5. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. – Душанбе: Адиб, 1987. Ҷ. 2. – 416 с.
6. Носири Хусрав. Сафарнома // Таҳияи Камол Айнӣ, Салоҳат Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 104 с.
7. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии асри миёна. – Душанбе, 2001. – 275 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1-2. – М.: Советская энциклопедия, 1969.
9. Фозилов Д.Ф. Хусусиятҳои лексикалии «Сафарнома»-и Носири Хусрав // Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2006. – 155 с.

Тақриз ва китобиёт //Отзывы и библиография // Review and bibliography

ТДУ: 809. 155. 0 + 891. 550

**СУХАНЕ
ЧАНД ПЕРОМУНИ
«ТИРОЗИ АДАБ»**

*Ҳикматуллоев Немадулло,
номзади илми филологӣ, дотсенти кафедраи
забони тоҷикии МДТ-и
«ДДХ ба номи академик Бобоҷон Ғафуров»*

**СЛОВО
НЕКОТОРЫЕ ЧАСТИ
«ТИРОЗИ АДАБ»**

*Ҳикматуллоев Немадулло,
кандидат филологических наук, доцент кафедры
таджикского языка ОГУ «ХГУ имени академика
Бободжона Гафурова»*

**THE WORD
SOME PARTS OF
«TIROZI ADAB»**

*Hikmatulloev Nematullo,
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor, Department of Tajik Language, OSU
“KhSU named after Academician Bobojon Gafurov”*

Донишманди шинохта, доктори илмҳои филологӣ, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, профессор Аламхон Кӯчарзода солҳои тӯлонист, ки тавассути асару мақолаҳои арзишманди илмӣ, чун «Тадқиқи текстологии «Одина»-и устод Айнӣ», «Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик», «Хусусиятҳои миллии ва интернационалии назми Мирзо Турсунзода», «Нақди матн ва масъалаҳои матншиносии насри Садриддин Айнӣ», «Адабиёти тоҷик дар замони истиқлолият» ва китобҳои бадеии «Сад рубоӣ», «Бобо ва набераҳо», «Насабномаи Файзалӣ» ва мисли онҳо миёни аҳли таҳқиқ ва муҳлисону муҳиббони адабиёти бадеӣ маъруфият дорад.

Чанде пеш китоби тозанашири ин олими матншинос таҳти назари узви пайвастаи АМИТ, доктори илмҳои филологӣ, профессор М.С.Имомзода ба дасти хонандагон расид, ки он «Тирози адаб» ном дошта, аз мақолаҳои солҳои охир таълифнамудаи муаллиф, ки ба масъалаҳои нақди адабӣ, матншиносӣ, хунари нигорандагии адибон ва хотираҳои неки устодони илму фарҳанг бахшида шудаанд, фароҳам омадааст.

Маҷмуаи мазкур аз пешгуфтор ва чаҳор фасл иборат буда, дар он бисту панҷ мақолаи илмӣ пажӯҳишгар ҷой гирифтаанд. Дар пешгуфтор, ки «Муҳаққиқи хушназари адабиёт» унвон гирифта, ба қалами мудири кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дотсент Муртазо Зайниддинзода тааллуқ дорад, фаъолияти илмию тадқиқотӣ ва омӯзгории профессор А.Кӯчарзода аз зумраи матншиносони муваффақ дар Тоҷикистон ва берун аз он маҳсуб ёфтанд, ба туфайли санчидагӯиву устувории мавқеи илмӣ дар муҳити илмию фарҳангии пойтахти кишвар, ҳавзаҳои илмӣ Хучанду Хатлон, Ўзбекистону Ҷумҳурии Ислонии Эрон чун донишманди пурмахсул ва суҳангустару ҳақиқатнигор соҳибэҳтиром гардидан, аз оғози фаъолияти эҷодӣ ба муҳимтарин масъалаҳои адабу фарҳанги гузаштаву муосир рағбат зоҳир намуда, натиҷаи ҷустуҷӯи мушоҳидаҳои илмиашро дар мақолаву рисолаҳо манзури хонанда гардонидан ва дар адабиётшиносии тоҷик чун муҳаққиқи осори адибони муосир эътироф ёфтани профессор А.Кӯчарзода ба таъкиду тавзеҳ омадаанд.

Ба пешгуфтор ҳамзамон омӯзгорӣ ва тарбияи мутахассисони суҳаншинос будани самти дигари фаъолияти олим, самараи ҷустуҷӯ ва заҳмати солҳои охир қашидаи муаллиф будани мақолаҳо, шарҳи мундариҷаи чанде аз мақолаҳои маҷмуа ва арзиши баланди илмӣ доштан бо забони фасеҳу шево таълиф гардидан, ба фаъолияти адабиётшиносии пажӯҳишгарони шинохта ихтисос гирифтани чанде аз онҳо, дар

қисмати дигари мақолаҳо мавриди таҳлилу баррасӣ қарор ёфтани ҳунари шоирӣ ва вижагиҳои шеърӣ суҳанварони номвар чун Лоик, Гулруҳсор ва Алимӯҳаммад Муродӣ, бо огоҳии комил аз раванди адабии муосир натиҷаи ҷусторҳои худро оид ба масъалаҳои мубрами адабиёт ба қалам овардани муҳаққиқ ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

Мақолаҳои маҷмуаи мазкур дар робита бо мавзӯ ва масъалагузорӣ ба чор фасл ё гурӯҳ ҷудо карда шудаанд. Чаҳор мақолаи гурӯҳи аввал доир ба паҳлуҳои муҳталифи рӯзгору осори устод Айнӣ баҳс мекунад. Паҷуҳишгар дар мақолаи якум «Наврӯз ва достони «Сайри Ширбадан»-и устод Айнӣ» дар заминаи маводи «Ёддоштҳо» дар хусуси таърихи Наврӯз, таҷлил ва сайри таърихӣ ин иди қадима, замони баргузори он, таърихи таълифи достон, аз тарафи амирони манғит, алалхусус амир Музаффару амир Абдулаҳад ба сиёсатбозиҳои давр олуида сохтани ҷашни Наврӯз, бо интиҳобу ислоҳ ба хонанда пешкаш гардидани достон, таассуроти Айнӣ аз нахустин сайри наврӯзӣ, оммавӣ будани иди Наврӯз, аз тарафи нависанда боло муфассал шарҳ дода шудани мавқеъ ва вазъияти сайргоҳи наврӯзии Ширбадан, тасвири намуди идонаи Наврӯзгоҳ андешаҳои тозаву ҷолиб баён менамояд. Дар мақола мавриди назар ҳамчунин ба воситаи талмеҳ ва ташбеҳ барин воситаҳои тасвири бадеӣ ба таври муассир ва ҷолиб тасвир ёфтани манзараи гӯштини миллии тоҷикӣ, гӯштингирии паҳлавонон, ташкили навҳои гуногуни намоиши халқӣ, қаҳрамони лирикийи достонро мафтун сохтани маҳорати раққосиву сурудхонии нозанинони русинаҷод равшану возеҳ таҳлил гардидаанд. Муаллиф бо меҳру муҳаббат тасвир ёфтани ҳунарнамоии санъаткорони русро дар достони «Сайри Ширбадан» далели он меҳисобад, ки нависанда ҳанӯз ҳангоми дар мадраса таҳсил карданаш ба ғояҳои маорифпарварӣ майл намуда, ба забону фарҳанги пешқадами рус назари нек доштааст. Чунин майлу рағбат, ба андешаи муаллиф, махсусан ҳангоми шиносоии устод Айнӣ бо асари Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ», ки он соли 1898, ҳамагӣ чанд моҳ пеш аз таълифи ғазали мувашшаҳ дар мадҳи Нина ном духтарча аз бозигарони сирки русӣ ва достони «Сайри Ширбадан» ба вуқӯъ пайваста буд, тақвият меёбад.

А.Кӯчарзода аз баррасии масоили ғавқуззикр ба ҳулосае меояд, ки дар «Ёддоштҳо» тасвири маросиму маърақаҳои халқӣ чун иди Наврӯз, сайри гули сурх, тӯй, гулгардонӣ, зочабозӣ, подшоҳбозӣ мавқеи муҳим дошта, дар бобҳои «Сайри Файзобод», «Иди наврӯзӣ ва сайри Ширбадан» ва дотсони «Сайри Ширбадан»-и ин асар суннатҳои наврӯзии халқӣ тоҷик дар Бухорои охири асри XIX ва ибтидои асри XX басо мукамал мавриди таҳлилу тадқиқ ва тасвири бадеӣ қарор гирифтааст. Метавон гуфт, ки дар замони Истиклолияти Тоҷикистон «Ёддоштҳо» чун маъҳази бузурги этнографӣ ва фарҳангии халқӣ тоҷик арзиши таълимию тарбиявӣ боз ҳам бештар касб намудааст.

Тавре ки дар мақолаи «Устод Садриддин Айнӣ ва Аҳмади Дониш» омадааст, яке аз он симоҳои барҷастаи фарҳангие, ки дар осори устод Айнӣ, махсусан дар «Намунаи адабиёти тоҷик», «Таърихи инқилоби Бухоро», «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» ва «Ёддоштҳо» бо муҳаббат ва самимият тасвир ёфтааст, Аҳмадмахдуми Дониш мебошад. Дар мақолаи мазкур як қатор нуктаҳои муҳим, аз ҷумла тавачҷуҳи устод Айниро ҳанӯз аз соли аввали таҳсил дар мадраса (1890-1891) ҷалб кардани Аҳмади Дониш, дар боби «Одами аҷиб»-и қисми дуюми «Ёддоштҳо» дархусуси ӯ дода шудани маълумоти муфассал, қабл аз ҳама, симои босалобати Аҳмадмахдумро нишон додани нависанда, дар тасвири устод Айнӣ чун симои зоҳириаш ғайримуқаррарӣ ва мароқангез будани хислат ва ҳулку атвори Аҳмади Дониш, мутаассифона, ба сӯхбати ин мутафаккир шарафёб нагардидани устод Айнӣ, бо Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим дар хонаи Шарифҷонмахдум аввалин бор бо дафтари мусаввадаҳои Аҳмадмахдуми Дониш шинос гардидани нависанда, чун гавҳари ноёб ба ақлу шуури Айнӣ таассуроти амик бахшидани мутолиаи ин мусаввада, ҳамзамон аз «Наводир-ул-вақоеъ» тарзу усулҳои тасвири воқеии образҳои адабиро омӯхтани С.Айнӣ ба таъкиду тавзеҳ омадаанд.

Хулосаи пажухишгар доир ба таъсирпазирии С.Айнӣ аз осори Аҳмади Дониш он аст, ки бардошти С.Айнӣ чавон аз «Наводир-ул-вақоеъ» боиси тақвияти ҷаҳонбинии сиёсиву иҷтимоӣ, густариши доираи тафаккур ва завқи эстетикиву ҳунари ниғорандагии нависандаи оянда гардид.

Мақолаҳои дигари гурӯҳи аввал «Устод Айнӣ ва тарҷумаи бадеӣ», «Дар роҳи иҷрои васияти устод Айнӣ» арзиши баланди илмӣ дошта, дар онҳо муборизаи устод барои сифати тарҷумаҳо, ба тарҷумаи осори бадеӣ даст задани С.Айнӣ, ба асарҳои хурду калони аз забони русӣ тарҷумашуда муносибати ҷиддӣ доштани ӯ, ба тарҷумаи бадеӣ чун ба як қисми муҳим ва зарурии фаъолияти эҷодӣ муносибат карда, барои ба маҷрои солим ворид гардида, рушду нумӯъ кардани он пайваста талош намудани Айнӣ, тибқи фармоиши падар баъди ҷустуҷӯҳои тӯлонӣ дар бойгонҳои ҳукумати собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ оқибат китоби «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро»-ро пайдо карда, ин нусхаи нодирро чун қисми панҷуми «Ёддоштҳо» муаррифӣ сохтани фарзанди барӯманди устод-Камол Айнӣ, ба меъёрҳои жанри ёддошт то ҷӣ андоза ҷавобгӯ будани «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», бо фарогирии воқеаҳои фарҳангӣ ва иҷтимоии солҳои 1907-1917-и Бухоро давоми мантиқии мундариҷаи ҷаҳор қисми «Ёддоштҳо» будани он ба таҳлилу тадқиқ расидаанд.

Муаллиф дар мақолаи «Абулқосим Лоҳутӣ - мутарҷим» перомуни аз солҳои сиёми асри ХХ оғоз ёфтани фаъолияти тарҷумонии устод Лоҳутӣ, аз тарҷумонҳои ҷирадасти осори бадеӣ ба ҳисоб рафтани ӯ, ҳам ба хонандагони калонсол ва ҳам хурдсол манзур гардидани тарҷумаҳои адиб, барои Лоҳутӣ мактаби бузурги маҳорати адабӣ ва манбаи эътимодбахши ҷаҳонбиниву ҷаҳоншиносӣ будани тарҷумаи бадеӣ, маҳорати тарҷумонӣ, дар тарҷумаи асарҳои сахнаӣ боз ҳам возеҳтар ба зухур омадани ҳунари суҳанварии устод Лоҳутӣ, чун қисми муҳими фаъолияти эҷодӣ дорои арзишҳои волои фарҳангӣ буда, робитаи адабиёти нави тоҷикро бо адабиёти халқҳои дигари олам дар пояи боз ҳам баландтар намоиш додани тарҷумаҳои Лоҳутӣ андешаву мулоҳизаҳои қобили таваҷҷуҳ баён менамояд.

Ҷаҳор мақолаи бахши дуҷуми маҷмуа «Сайиди Насафӣ дар шиноҳти А.Мирзоев», «Камоли Хучандӣ дар андешаи С.Табаров», «Номи нек шарофат дорад» ва «Истиқболи Туғрал аз Шамсиддин Шохин» ба омӯхтани рӯзгору осори ҷаҳор тан аз шоирони намоёни адабиёти классикии тоҷик бахшида шудаанд. Дар ду мақолаи аввал доир ба саҳми академики АИ Тоҷикистон А.Мирзоев дар таҳқиқи Миробид Сайиди Насафӣ, муҳити адабӣ ва эҷодӣ ӯ, хидматҳои адабиётшиносии маъруф С.Табаров дар омӯзиши рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ маълумоти мушаххас ва судманд медиҳанд.

Тибқи иттилои А.Кӯчарзода, вақте ки перомуни давраи классикии шеърӣ форсӣ ақидаи носоҳеҳ ба миён омада, он дар байни баъзе адабиётшиносони Шарқ ҳам мавқеъ пайдо кард, академик А.Мирзоев ба муқобили ин пиндошти носолим баромада, ба омӯхтани маъхазҳои дараҷаи аввал ва сарчашмаҳои адабиву таърихӣ садаи XVII Мовароуннаҳр ҷиддат машғул гардид ва Сайиди Насафӣ барин симои барҷастаи адабиёти классикии тоҷикро кашф намуд ва бо ҳамин нишон дод, ки ҷараёни адабии баъди асри XV низ дар Мовароуннаҳр дар ҳоли тағйир ва пешрафт қарор доштааст.

Муаллиф аз муоинаи муқола ва гузоришҳои ба Хоҷа Камол бахшидаи С.Табаров ба натиҷае мерасад, ки онҳо саршори оҳангҳои публицистӣ ва иҷтимоӣ буда, хонандаи андешаманди замони истиқлолиятро ба маърифати таъриху фарҳанги миллӣ ва осори Камоли Хучандӣ барин шахсиятҳои маъруфи таърихӣ хидоят менамоянд.

Лозим ба таъкид аст, ки дар ду мақолаи дигари зикрӣ доир ба зиндагинома ва мероси адабии Шамсиддин Шохин, ду давраи эҷодӣ, андешаҳои танқидиву маърифатпарварии ӯ, ба комёбиҳои назаррас ноил гардидани Нақибхон Туғрал, дӯстӣ, ҳамкориҳои эҷодӣ ва муносибати шогирдию устодии ин ду суҳанвар – Туғрал ва Шохин мулоҳизаву иттилооти сазовори диққат иброз ёфтаанд.

А.Кӯчарзода аз таҳлилу баррасии масоили ғавқуззикр ба чунин хулоса меояд, ки агар осори Шамсиддин Шохин чун ғавҳари қиматбаҳо дар ганҷинаи пурғановати адабиёти тоҷик алоқамандон ва ҳаводорони илму фарҳанги волоро ҳамвора шодоб намуда, дарси зиндагии огоҳона омӯзад, пас муносибати устодию шогирдӣ ва робитаи эҷодии Шамсиддин Шохин ва Нақибхон Туғрал ҷанбаи амиқи хунари ва заминаи мустаҳками ахлоқӣ дошта, наслҳои минбаъдаи миллати тоҷикро бо эҳтиром доштан ба суннатҳои волои ниёгон ва ваҳдати миллӣ раҳнамун месозад.

Мақолаҳои аввали фасли сеюми маҷмуа ба ғавқулияти илмию эҷодии олимони маъруфи адабиётшинос, академикҳо М.Шакурӣ, А.Раҳмонзода, Х.Отахонова ва узви вобастаи АИ Тоҷикистон А.Маниёзов ихтисос доранд. Дар мақолаи «Сӯзу сози машъали тобони маърифат» М.Шакурӣ чун муҳаққиқи фароҳназари адабиёту фарҳанги тоҷик, ҳамчунин муҳимтарин масъалаҳои адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, фарҳанг, мусиқӣ ва таърихи миллати тоҷикро фаро гирифтани ғавқулияти густардаи илмӣ ва фарҳангии ӯ, ба олим қувваю неруи тоза бахшидани Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон, дар пажӯҳишҳои мавсуф басо равшан ба зӯҳур омадани ҳамбастагии хусусиятҳои ғоявию бадеӣ, забону услуб ва ҷаҳонбинии адибон, бо маром истифода кардани масъалаҳои худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ, асоси ҳастии миллат донишмандони забони ҳар халқ, ба таҳлилу тадқиқи зиндагинома ва осори доманадори устод С.Айнӣ иртибот гирифтани як соҳаи муҳими ғавқулияти устод М.Шакурӣ, дар таълифоти ӯ аз нигоҳи мундариҷа, муҳтаво, жанру услуб ва хунари ниғорандагӣ ба таҳлил омадани осори устод Айнӣ тазаккур ва тавзеҳ ёфтаанд. Ҳамзамон пажӯҳишгар дар мақолаи мазкур дар хусуси чун маорифпарвар, равшанфикр ва ниҳоят пуштибону падари маънавии халқи тоҷик дар як давраи ҳассоси таърихи халқ муайян карда шудани шахсияти адиб, осори адабиётшиносии устодро ба таҳлил гирифта, маҳорати беҳамто, диди фароҳ ва мантиқи қавии сухани пажӯҳандаро дар шинохти Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Навоӣ, Восифӣ ва Бедил собит намудани М.Шакурӣ, дар осори илмии худ низ барои дуруст муайян кардани сарнавишти таърихи миллатталош варзида, ба илми адабиётшиносии давраи нави тоҷик асос гузоштани устод Айнӣ маълумоти судманду ҷолиб медиҳад.

А.Кӯчарзода бо чунин эътиқоду самимият ба таҳқиқи фароғири осори безаволи устод Айнӣ пардохтани донишманди маъруфро эҳтимолан ба он марбут меҳисобад, ки С.Айнӣ шогирд ва ҳаммаслаки қиблагӯҳаш Шарифҷонмахдуми Садри Зиё буда, ба ӯ раҳнамоӣ ҳам кардааст, ҳамчунин мактаби илмии устод Айниро то тавоништан идома ва густариш бахшидани олим ба таҳлилу таъкид омадаанд.

«Оинапардозии ғазлу хунари» дуҷумин мақолаи ин гурӯҳ буда, доир ба ғавқулияти пурбаракати илмию тадқиқотии академики Академияи илмҳои Тоҷикистон, узви Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, профессор Абдучаббор Раҳмонзода баҳс менамояд. Муаллиф мавсуфро аз ҷумлаи он олимону пажӯҳишгарони маъруфи адабиёту фарҳанги муосири тоҷик меҳисобад, ки таълифот ва дастовардҳои илми онҳо дар рушди адабиётшиносии муосир, баҳусус, нақди адабии замони истиқлол саҳми арзишманд доранд. Дар ин мақола бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик мавриди пажӯҳиш қарор гирифтани пайдоиш, ташаккур ва рушди устураҳо, доир ба ин масъалаҳо ибраз ёфтани назари ҷадиди муҳаққиқ, баррасии устураи адабро аз ақидаҳои назарии адабиётшиносони рус ва аврупоӣ оғоз карда, таърихи ба вучуд омадани мактабҳои бузурги устурашиносони ҷаҳониро шарҳ додани ӯ, дар таҳия ва ба нашр расонидани «Куллият»-и Шамсиддин Шохин (2005) саҳм гирифта, дар заминаи пажӯҳиши ҳарҷонибаи осори ин суханвар интишор ёфтани рисолаи илмии ӯ таҳти унвони «Шамсиддин Шохин ва анъанаи ғазалсароӣ дар адабиёти тоҷики нимаи дуҷуми асри XIX ва аввали асри XX», падидаи неку ҳидоятгар дар таърихи адабиёти тоҷик будани тадқиқоти А.Раҳмонзода оид ба лирикаи ин симои барҷастаи адабиёти маорифпарварӣ, аз ҷониби ӯ дар рушду такомули жанри ғазал

равшан сохтани мақому манзалати Шохин ва таъсири ғазалиёту сабки эҷодии ӯ ба адибони садаи ХХ, дар ба таҳлилу тадқиқ расидаанд.

Ҳамзамон муаллиф дар мақолаи мазкур дар хусуси таълифоти ин донишманди пуркор дар соҳаи забоншиносӣ, ба тадқиқи илмии масоилу муаммоҳои риштаи маориф ихтисос доштани як баҳши фаъолияти пажӯҳандагии мавсуф, ба масъалаҳои мухталифи фарҳанг ва муаррифии симоҳои намоёни фарҳанги ҷумҳурӣ, эҳёи суннатҳои мардумӣ, осори драмнависони Юнони бостон, рассомони машҳур, ба нақши эҷодкорон дар рушди театри тоҷик баҳшида шудани як силсила мақолаҳои олим, ба мазмуну мӯҳтавои фарогир ба арзишҳои миллии миллати куҳанбунёди тоҷик дар замони Истиқлолияти Тоҷикистон баҳшида шудани мақолаҳои ба ҷашнвораҳову суннатҳои мардумӣ марбути ӯ маълумоти судманд медиҳад.

Мақолаҳои дигари фасли мазкур «Бонуи дилбохтаи илм» ва «Ба гетӣ мазан ҷуз ба некӣ нафас» роҷеъ ба фаъолияти гуногунпахлу ва фарогери мунаққид ва адабиётшиноси маъруф, узви пайвастаи АМИТ Хуршеда Отахонова, дар пажӯҳишҳои ӯ мавриди баррасии ҷиддӣ қарор гирифтани масъалаҳои бунёдии таърихи адабиёт ва нақди адабии тоҷик, хусусиятҳои жанрӣ ва услубии назму насри миллии дар шароити ҷомеаи синфӣ, мавқеи анъана ва навоарӣ дар эҷодиёти адибони садаи ХХ-и тоҷик, нақши таълифоти ӯ дар соҳаи матншиносии адабиёти навини тоҷик, хидматаш дар таҳқиқи асосҳои назарӣ ва амалии матншиносии тоҷик ва дар сатҳи умумииттифок баровардани нақди матни осори адибони муосири тоҷик, вазъи бойгонии адибон ва фаъолияти пурсамари узви вобастаи АИ Тоҷикистон, адабиётшиноси номвар Абдуқодир Маниёзов, кӯшишҳои ӯ дар омӯзиши эҷодиёти пурбаракати аввалин Қаҳрамони Тоҷикистон устод Айнӣ, ба як давраи ниҳоят ҳассосу муҳимми фаъолияти эҷодии нависанда (1918-1921) баҳшида шудани рисолаи илмӣ ӯ «Публицистика ва назми устод Айнӣ», чун сухани тоза дар айнишиносӣ аз мӯшикофӣҳои ибтиқории муаллиф дарак додани он, оид ба паҳлуҳои гуногуни эҷодиёти Дақиқии Самарқандӣ, Хоҷа Ҳофиз, Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ, Аҳмади Дониш ва экоси «Гӯрӯғлӣ» изҳори андеша намуда, пайванди ногуастани афкори адабии хаттию шифоҳии халқи тоҷикро дар марҳилаҳои гуногуни таърих ба риштаи таҳлил кашидан, сахмгузори дар таҳия ва ба нашр расонидани мероси гаронбаҳои шуаро ва мутафаккирони пешин ва фаъолияти муҳарририю мутарҷимии А.Маниёзов ба таври муфассал ва мушаххас баҳс мекунад.

«Пӯлод толис – нависандаи соҳибсабк» нахустин мақолаи фасли ҷаҳоруми маҷмуа буда, муҳаққиқ дар он бо сабки хосаи нависандагӣ ба адабиёти тоҷик дохил гардида, аз аввалин қадамҳои эҷодӣ тавачҷуҳи устод Айнӣ ва дигар суҳанварони барҷастаи тоҷик, чун Мирзо Турсунзода, Раҳим Ҷалил, Ҷалол Иқромӣ, Раҷаб Амонов, Боқӣ Раҳимзода ва Атахон Сайфуллоевро ба таври ҷиддӣ ба худ ҷалб кардани нависанда, аз миёнаҳои солҳои 50-ум афзудани фаъолияти қаламкашӣ ва тарҷумонии адиб, ба нобасомониҳо ва нокомиҳо тоб наовардани қалби дардманди ӯ, ба масъалаҳои рӯзмарраи ҷомеа-мактабу маориф, таълиму тарбияи насли наврас, модар-зан ва мавқеи иҷтимоии вай баҳшида шудани аксар асарҳои ӯ мавсуф, дар давраи аввали эҷодиёти худ чун навсафари муътақиди роҳи адабиёт ҷустуҷӯҳои эҷодӣ ва омӯзиширо аз сар гузаронидан, вале дар давраи дуҷум ҳамчун адиби баркамол ва дорои сабку услуби ба худ хос ба назар расидани нависанда, алалхусус дар ҳикояи «Муаллим» (1953) ба таври барҷаста зоҳир гардидани ин тағйироти сифатиро хеле нуктасанҷона таҳлилу баррасӣ менамояд. Андешаву мулоҳизаҳои дар ҳамин мақола баён намудаи А.Кӯчарзода дар робита ба аввалин шуда дар мазмуну мӯҳтавои романи «Ман гунаҳгорам»-и Ҷалол Иқромӣ ва қиссаи «Тобистон»-и П.Толис ба зухур омадани равандҳои тозаи эҷодӣ, на танҳо дар эҷодиёти нависанда, балки дар насри давраи нави тоҷик мақоми шоиста доштаи «Тобистон» (1958), дар офаридани образи Ҳасан ба комёбии эҷодӣ ноил гардидани Толис, дар симои Ҳасани 13-сола воқеаҳои тобистони соли 1943 ба сари худаш омадаро

ба риштаи тасвир кашидани ӯ, басо хунармандона ва чолиб тасвир ёфтани амалиёту муносибат ва рафтори дигар образҳои мусбату манфии асар, аз қабиле Қосимҷон, Карим, Шоқир-тароша, Абдулатиф ва Султоналихон заминаи мустаҳками илмӣ доранд.

Тавре ки муҳаққиқ ба таъкид меоварад, азбаски Толис дар мактаби эҷодии устод Айни таълим гирифтааст, дар тасвир аз ғановату имкониятҳои бадеии забони тоҷикӣ хеле муносиб ва бомаврид истифода бурда, ба ин восита ҳозирбанокии баёнро дар асараш таъмин менамояд. Чунончи аз истифодаи моҳиронаи воситаҳои тасвири бадеӣ ҷанбаи ҳаҷвии образҳои манфии қиссаи «Тобистон» ба дараҷот афзудааст.

А.Кучарзода мулоҳизаҳои худро пиромуни эҷодиёти Толис ҷамъбаст намуда, ба бардоште мерасад, ки нависанда дар муддати умри кӯтоҳи худ, дар осораи тарзу усулҳои гуногуни тасвирро ба роҳ монда, дар рушду такомули жанри ҳикоя ҳиссаи сазовор гузошт ва бо қиссаи «Тобистон» роҳҳои тасвири олами ботинии инсонро бо маҳорат пеш гирифта, дар насри бачагонаи тоҷик мактаби нави адабӣ ба вуҷуд овард ва дар қатори нависандагони муваффақи бачагонаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мавқеъ пайдо кард.

«Шоирӣ дардошно ва ваҳдатсаро» мақолаи дуҷуми ин фасл буда, дар он муҳимтарин вижаҳои ашъори Шоирӣ халқии Тоҷикистон, барандаи Ҷоидаи давлатии ба номи Рӯдакӣ, Лоик Шералӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Дар он як қатор масъалаҳои муҳим, аз ҷумла дар солҳои 60-ум ва 70-ум ба марҳилаи тозаи тасвир ва диди хунарии воқеият ворид гардидани адабиёти давраи нави тоҷик, аз ҷумла назми он, аз шоирони пешсаф ва пештози адабиёти давраи нави тоҷик маҳсуб ёфта, ҳанӯз аз шеърҳои аввалин таваҷҷуҳи суҳаншиносон ва хонандагонро ҷалб намудани Лоик, боиси маҳбубият ва маъруфияти беш аз пеши ашъори ӯ гардидани хунари волеи нигорандагӣ, ҷустуҷӯҳои пайвастаи эҷодӣ ва тарҷумаи осори суҳангустарони бузурги ҷаҳонӣ, аз тарафи адабиётшиносон ба се давра ҷудо карда шудани эҷодиёти устод Лоик ба таҳлилу тадқиқ расидаанд. Ба андешаи олим, агар маҷмуаи «Вараки санг» давраи якуми фаъолияти эҷодии шоирро ҷамъбаст намояд, давраи дуҷум аз маҷмуаи «Хонаи ҷашм» оғоз гирифта, «Фарёди бефарёдрас» фарогири марҳалаи сеюм ва ниҳоми эҷодиёти Лоик мебошад. Ба андешаи муаллиф, инсон дар нигоҳи шоир падидаи мураккабест, ки дар ниҳоди ӯ ҳамеша ду нерӯи ба ҳам зид – неқӣ ва бадӣ дар набард буда, муборизаи ин қувваҳо ботини инсонро ба дараҷаи донишашаванда расонидааст.

Дар мақолаи мазкур ҳамчунин дар миёни ашъори суннатии шоир мавқеи хоса доштани рубоӣ ва дубайтӣ, дар эҷодиёти Лоик мақоми босазо доштани мавзӯҳои марбут ба инсон, ишқ, ватан, модар, сулҳу ваҳдат, ҳаёти иҷтимоӣ ва ахлоқ, кулли эҷодиёти ӯро фаро гирифтани мавзӯи ишқ ишора гардида, аз нигоҳи муаллиф ишқе, ки Лоик тасвир кардааст, муҳаббати ҳақиқӣ, самимӣ ва воқеӣ буда, аз маҳорат ва сабки вижаи нигорандагии шоир далолат медиҳад ва чунин шеърҳо, бешак, чи дар жанрҳои анъанавӣ ва чи дар шаклҳои шеъри озод муассир, чолиб ва омӯзандаанд. Дар ин мақола ҳамзамон дар осори шуароӣ ҳамсоли Лоик ва минбаъда маъноӣ мушаххас қасб намудани мафҳуми Ватан, дар ҳар шеъри ба Ватан бахшидаи шоир мавриди баррасии бадеӣ қарор гирифтани ин ва ё он масъалаи марбут ба кишвари маҳбуб ва табиати пурсаҳои он, дар ашъори ӯ ҷойгоҳи муносиб доштани мазмунҳои фалсафӣ ҳикматомез, аз нахустин қадамҳои эҷодӣ ба мавзӯи модар таваҷҷуҳ доштани суҳанвар, ҳовидона будани ҳамаи шеърҳои ба модар бахшидаи ӯ, асосан шеърҳои дар замони ҷанги шаҳрвандӣ ва сарсонҳои халқи тоҷик таълифгардидаро дар бар гирифтани маҷмуаи «Фарёди бефарёдрас», дар шеърҳои алоҳидаи Лоик ба миён гузошта шудани масъулиятшиносӣ ва нангу номуси ватандорӣ ба таҳлилу таъкид омадаанд.

Дар мақолаҳои дигари ин фасл «Як умр ҷавон асту ҷавон мемонад», «Фаввораи хунари шоир», «Пайванди инсон ва табиат», «Дар андешаи тақдир инсон», «Дар ҷустуҷӯи ганҷҳои Кӯҳистон» ва «Дили пурғавҳари адиб» муҳассаноти ашъори шоираи

халкии Тоҷикистон Гулрухсор Сафиева, мавзуи ватану Ватандорӣ ва ишқу чавонӣ дар онҳо, ашъори рангину пурмухтавои шоири тавоно Алимӯҳаммад Муродӣ, аз шеърҳои аввалинаш бо услуби хос, тасвирҳои бикр ва мухтавои фарогир таваҷҷуҳи хонандаро ба худ ҷалб намудани ӯ, ба забони тоҷикӣ тарҷума гардидани асари нависандаи маъруфи қирғиз Чингиз Айтматов «Вақте ки кӯҳҳо сукут мекунанд» («Арӯси абадӣ») бо мазмун ва ҷанбаи амиқи эстетикиву фалсафии худ муҳимтарин масъалаҳои ҷаҳони муосирро тасвир намуда, хонандаи тоҷикро низ бахушёриву зиракӣ ва масъулияти баланди ватандориву шаҳрвандӣ ҳидоят намудани он, осори бадеии адабиётшинос ва ховаршиноси муваффақ Умар Сафар, аз ҷумла қиссаи «Бозгашти падар»-и ӯ, забони фасеҳ ва нобу шеваи он, тавассути заҳмати бисёрсола боз як шоири номвари тоҷик – Мӯҳаммадумари Насимиро, ки дар садаи ХХ бо суҳанварии худ дар хориҷи кишвар ном баровардааст, ба мутахассисон ва оммаи хонандагони ватанӣ муаррифӣ намуда, ба ин васила таваҷҷуҳи аҳли илму фарҳанги тоҷикро ба кашф ва омӯзиши ганҷҳои нуҳуфтаи кӯҳистони диёр ҷалб намудани олим ва рӯзноманигори шинохта Ҷумъахон Темурзода, аз тарафи ӯ таҳия ва ба нашр омода сохтани «Ҳаёт-ул-маъонӣ» ном асари Насимӣ, дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои пайгирона ва ҷандинсола барқарор намудани зиндагиномаи адиб, вижагиҳои маҷмуаи «Гултӯфон»-и шоири нозукадо ва тозабаён Салими Зарафшонфар, дар шеъри ӯ эҳсос гардидани рӯҳи кавии мамлакатдорӣ ва инсонпарварӣ, аз сарнавишти миллат ва фарзандони бузурги он ёд карда, мақому манзалати онҳоро пеши назари хонандаи имрӯз ҷилвагар сохтани шеърҳои «Ҳайкали номуси Аҷам», «Ёдгӯҳи Ҷомӣ», «Сипосномаи Сино», «Ливои ифтихори тоҷикон», «Сурӯши Лутфулло Бузургзода» ва мисли онҳо ба тадқиқ расидаанд. Дар робита ба ин шеърҳо муаллиф ба таъкид меоварад, ки дар онҳо ҳофизаи таърихӣ, худшиносию ҳудогоҳии миллӣ, арҷ гузоштану гиромӣ доштани шахсиятҳои барӯманди адабию фарҳангӣ, арзишҳои муқаддасоти миллӣ, масъулияти ватандорӣ ва пайванди имрӯзу фардо паёми шоир ба хонанда мебошанд.

Дар ду мақолаи охири маҷмуа мундариҷаи бахши адабиётшиносии маҷаллаи «Садои Шарқ» дар соли 2015 ва шумораи нахустини маҷаллаи навтаъсиси бадеи-публиксистии «Адиб» (2020, №1) мавриди шарҳу баён қарор гирифтаанд. Тадқиқгар бахшҳои гуногуни маҷаллаи «Садои Шарқ»-ро аз назари таҳқиқ гузаронида, ба натиҷае мерасад, ки ҳаёти эҷодии кунунии ин маҷаллаи бонуфуз дар шароити мураккаби фавҷи матбуоти даврӣ ва воситаҳои электронии иттилоот кӯшиш ба ҳарч додаанд, то дар ҳаёти адабӣ ва фарҳангии ҷумҳурии азизамон саҳми муносиб гузоранд. Ӯ ҳамзамон маҷаллаи навтаъсисро иқдоми наҷибе аз тарафи муассисаи нашрияти «Адиб» ҳисобида, баъд аз шарҳу тавзеҳи мундариҷаи шумораи аввалини он умед бар он мебандад, ки маҷаллаи мазкур бо мадади дӯстдорони илму адаб минбаъд рушду нумӯ ёфта, ҷун пайки фуруғи субҳи доноӣ тавассути муштариёни зиёд ба ҳар хонадони мардуми фарҳангии мо пайваста ғизои хуби маънавӣ мебахшад.

Дар интиҳо гуфтанием, ки таҳти назари узви пайвастаи АМИТ, доктори илмҳои филологӣ, профессор Имомзода М.С. ба нашр расидани маҷмуаи мақолаҳои илмӣ доктори илмҳои филологӣ, узви вобастаи АМИТ профессор Аламхон Кӯҷарзода «Тирози адаб» дар ҳаёти илмию фарҳангии ҷумҳуриамон воқеаи фараҳбахш буда, шубҳае нест, ки аз он пажӯҳишгарон, олимони матншинос, устодону муҳассилини макотиби зинаҳои мухталиф, унвонҷӯён, докторантону магистрантон, доираи васеи алоқамандони адабиёт ва дигар ниёзмандон баҳраёб хоҳанд гашт.

ТАЛАБОТ

барои чопи мақола дар маҷаллаи «Масъалаҳои забоншиносӣ»

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷаллаи «Масъалаҳои забоншиносӣ» пешниҳод мешаванд, бояд тибқи стандартҳои илмии байналмилалӣ таълиф гашта, ба талаботҳои зерин ҷавобгӯ бошанд:

1. Мақолаҳо ба идораи маҷалла ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (забони чопи мақолаҳо маҳдуд нест) дар ҳаҷми чопи стандартии компютери бо ҳуруфи Times New Roman (барои мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ) ё Times New Roman Tj (барои мақолаҳо ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ), ҳаҷми ҳарфҳо - 14, фосилаи байни сатрҳо 1,5 см, аз боло 2см, аз поён 2см, ҳошия аз тарафи чап 3см, аз тарафи рост 1,5 см бояд пешниҳод гарданд.

2. Дар мақола матлаб бояд ба таври зайл баён гардад: 1) индекси УДК (индекси мазкурро аз ҳама намуди китобхонаҳои илмӣ дастрас намудан мумкин аст); 2) ному насаби муаллиф, вазифа, ҷойи кор; 3) унвони мақола; 4) матни мақола (ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча [ ] нишон дода шавад. Намуна: [2, 40] яъне адабиёти 2-юм ва саҳифаи 40); 5) феҳристи адабиёт; 6) аннотатсия ва калидвожаҳои матни асл; 7) маълумот дар бораи муаллиф ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ.

3. Аннотатсияҳои мақолаҳо бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ навишта шуда, бояд на кам аз 100 ва на беш аз 150 калимаро дар бар гиранд.

4. Вожаҳои калидӣ бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ таҳия шуда, на кам аз 10 ва на зиёда аз 15 калима ё ибораро дар бар гирад.

5. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ навишта шуда, бояд нуктаҳои зеринро фаро гирад: ном, насаб ва номи падар (пурра), унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ, ҷойи кор, шумораи телефони ҳамроҳ, факс, суроға, e-mail.

6. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, ҷадвал, диаграмма, графика ва матни аннотатсия аз 10 то 12 саҳифаи чопӣ зиёд набошад.

7. Феҳристи адабиёт аз рӯйи тартиби алифбо мувофиқи низоми стандарти нав (ГОСТ Р7.01.11.-2011) бо зикри саҳифаҳои умумии сарчашмаҳои мавриди истифода таҳия гардад.

8. Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад, ки мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.

9. Дастхати мақолаҳо баргардонида намешавад.

10. Дар сурати риоя нашудани талаботҳои мазкур мақолаҳо барои чоп қабул карда намешаванд.

ТРЕБОВАНИЕ

за публикацию статьи в журнале «Вопросы языкознания»

Статьи, подаваемые в журнал «Вопросы языкознания», должны быть написаны в соответствии с международными научными стандартами и отвечать следующим требованиям:

1. Статьи в редакцию журнала на таджикском, русском и английском языках (язык печати статей не ограничен) в размере стандартной компьютерной печати шрифтом Times New Roman (для статей на русском и английском языках) или Times New Roman Tj (для статей на таджикском языке) и узбекском языке), размер букв - 14, расстояние между строками 1,5 см, сверху 2 см, снизу 2 см, с левого поля 3 см, 1,5. см с правой стороны.

2. В статье содержание должно быть описано следующим образом: 1) указатель УДК (данный указатель можно получить из всех видов научных библиотек); 2) имя автора, должность, место работы; 3) название статьи; 4) текст статьи (при цитировании в квадратных скобках [ ] указывается использованная литература и конкретная ее страница. Пример: [2, 40] т.е. 2-я литература и стр. 40); 5) список литературы; 6) аннотация и ключевые слова исходного текста; 7) сведения об авторе на таджикском, русском и английском языках.

3. Тезисы статей должны быть написаны на таджикском, русском и английском языках и содержать не менее 100 и не более 150 слов.

4. Ключевые слова должны быть подготовлены на таджикском, русском и английском языках и содержать не менее 10 и не более 15 слов или фраз.

5. Информация об авторе (им) пишется на таджикском, русском и английском языках и должна включать следующие пункты: имя, фамилия и отчество (полное), ученое звание, ученая степень, место работы, номер мобильного телефона, факс, адрес, электронная почта.

6. Объем статьи вместе с рисунками, таблицами, диаграммами, графиками и текстом аннотации не должен превышать 10-12 печатных страниц.

7. Список литературы должен быть составлен в алфавитном порядке по системе нового стандарта (ГОСТ Р7.01.11.-2011) с указанием общих страниц используемых источников.

8. В необходимых случаях редакция имеет право сократить, отредактировать и исправить статью либо вернуть ее авторам на доработку.

9. Подписи статей не возвращаются.

10. При несоблюдении данных требований статьи к публикации не принимаются.

REQUIREMENT

for publishing an article in the journal «Problems of linguistic»

The articles submitted to the journal «Problems of linguistic» must be written according to international scientific standards and meet the following requirements:

1. Articles to the magazine office in Tajik, Russian and English languages (the language of printing of articles is not limited) in the size of standard computer printing in Times New Roman font (for articles in Russian and English languages) or Times New Roman Tj (for articles in Tajik languages) and Uzbek), the size of the letters - 14, the space between the lines 1.5 cm, 2 cm from the top, 2 cm from the bottom, 3 cm from the left margin, 1.5 cm from the right side should be provided.

2. In the article, the content should be described as follows: 1) UDC index (this index can be obtained from all types of scientific libraries); 2) author's name, position, place of work; 3) title of the article; 4) the text of the article (when quoting, the used literature and its specific page should be indicated in square brackets [ ]. Example: [2, 40] i.e. the 2nd literature and page 40); 5) list of literature; 6) annotation and keywords of the original text; 7) information about the author in Tajik, Russian and English languages.

3. Abstracts of articles should be written in Tajik, Russian and English languages and should contain no less than 100 and no more than 150 words.

4. Keywords should be prepared in Tajik, Russian and English languages and contain not less than 10 and not more than 15 words or phrases.

5. Information about the author (it) is written in Tajik, Russian and English languages and should include the following points: name, surname and patronymic (full), scientific title, scientific degree, place of work, mobile phone number, fax, address, e-mail.

6. The volume of the article together with pictures, tables, diagrams, graphics and annotation text should not exceed 10 to 12 printed pages.

7. The list of literature should be prepared in alphabetical order according to the system of the new standard (GOST P7.01.11.-2011) with mention of the general pages of the sources in use.

8. In necessary cases, the editorial board has the right to shorten, edit and correct the article or return it to the authors for correction.

9. Signatures of articles are not returned.

10. If these requirements are not met, the articles will not be accepted for publication.

Ба чопаш 15.11.2023 имзо шуд.
Андозаи қоғаз 60x84 ¹/₈. Қоғаз офсетӣ.
Қузъи чопӣ 19,4. Адади нашр 50 нусха.
Супориши № 259.

Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ
хиёбони Рӯдакӣ, 121.